

З Б І Р Н И К

матеріалів Міжнародної
науково-практичної інтернет-конференції

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ, СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

7 квітня 2020 року

Полтава (Україна) – Вітебськ (Білорусь)
2020

СБОРНИК

материалов Международной
научно-практической интернет-конференции

СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ, ВОСТОЧНОЙ И ЮГО- ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ ЗАПАДНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

7 апреля 2020 года

Полтава (Украина) – Витебск (Беларусь)
2020

ЗБОРНИК

матэрыялаў Міжнароднай
навукова-практычнай інтэрнэт-канфэрэнцыі

КРАІНЫ ЦЭНТРАЛЬнай, УСХОДНЯЙ І ПАЎДНЁВА- УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ Ў ГІСТАРЫЧНЫМ ДЫСКУРСЕ ЗАХОДНЯЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

7 красавіка 2020 года

Палтава (Україна) – Віцебск (Беларусь)
2020

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Степаненко Микола Іванович – ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, Заслужений діяч науки і техніки України

Шевчук Сергій Миколайович – проректор з наукової роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, доктор географічних наук, професор

Тронько Тетяна Володимирівна – завідувачка кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, кандидатка історичних наук, доцентка

Ніколаєва Ірина Володимирівна – завідувачка кафедри загальної історії та світової культури Вітебського державного університету імені П.М. Машерова, кандидатка історичних наук, доцентка

Дулов Анатолій Миколайович – завідувач кафедри історії Білорусі Вітебського державного університету імені П.М. Машерова, кандидат історичних наук, доцент

Лакно Олександр Петрович – доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, кандидат історичних наук

Вільховий Юрій Віталійович – доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, кандидат історичних наук

Лобода Дмитро Олександрович – асистент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, магістр історії

Модератори секційних засідань:

Соціальні, економічні, політичні аспекти історії країн

Центральної, Східної і Південно-Східної Європи:

к.і.н., доц. Бесєдіна Наталія Василівна, к.і.н., доц. Ніколаєва Ірина Володимирівна

Освітні та культурно-мистецькі чинники розвитку країн

Центральної, Східної і Південно-Східної Європи:

к.і.н., доц. Год Наталія Володимирівна, к.і.н., доц. Бубенько Тетяна Станіславівна

Джерелознавчі, історіографічні та етнологічні аспекти історії

країн Центральної, Східної і Південно-Східної Європи:

д.пед.н., проф. Цебрій Ірина Василівна, к.і.н., доц. Дулов Анатолій Миколайович

Мови конференції – українська, білоруська, російська

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ

Степаненко Николай Иванович – ректор Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко, доктор филологических наук, профессор, академик Академии наук высшей школы Украины, Заслуженный деятель науки и техники Украины

Шевчук Сергей Николаевич – проректор по научной работе Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко, доктор географических наук, профессор

Тронько Татьяна Владимировна – заведующий кафедрой всемирной истории и методики преподавания истории Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко, кандидат исторических наук, доцент

Николаева Ирина Владимировна – заведующий кафедрой всеобщей истории и мировой культуры Витебского государственного университета имени П.М. Машерова, кандидат исторических наук, доцент

Дулов Анатолий Николаевич – заведующий кафедрой истории Беларуси Витебского государственного университета имени П.М. Машерова, кандидат исторических наук, доцент

Лахно Александр Петрович – доцент кафедры всемирной истории и методики преподавания истории Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко, кандидат исторических наук

Вильховый Юрий Витальевич – доцент кафедры всемирной истории и методики преподавания истории Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко, кандидат исторических наук

Лобода Дмитрий Александрович – ассистент кафедры всемирной истории и методики преподавания истории Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко, магистр истории

Модераторы секционных заседаний:

Социальные, экономические, политические аспекты истории стран

Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы:

к.и.н., доц. Беседина Наталья Васильевна, к.и.н., доц. Николаева Ирина Владимировна

Образовательные и культурно-художественные факторы развития стран

Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы:

к.и.н., доц. Год Наталья Владимировна, к.и.н., доц. Бубенько Татьяна Станиславовна

Источниковедческие, историографические и этнологические аспекты истории стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы:

д.пед.н., проф. Цебрый Ирина Васильевна, к.и.н., доц. Дулов Анатолий Николаевич

Языки конференции – украинский, белорусский, русский

АРГАНІЗАЦЫЙНЫ КАМІТЭТ

Сцепаненка Мікалай Іванавіч – рэктар Палтаўскага нацыянальнага педагагічнага ўніверсітэта імя У.Г. Караленкі, доктар філалагічных навук, прафесар, акадэмік Акадэміі навук вышэйшай школы Украіны, заслужаны дзеяч навукі і тэхнікі Украіны

Шаўчук Сяргей Мікалаевіч – прарэктар па навуковай рабоце Палтаўскага нацыянальнага педагагічнага ўніверсітэта імя У.Г. Караленкі, доктар геаграфічных навук, прафесар

Транько Таццяна Уладзіміраўна – загадчык кафедры сусветнай гісторыі і методыкі выкладання гісторыі Палтаўскага нацыянальнага педагагічнага ўніверсітэта імя У.Г. Караленкі, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Нікалаева Ірына Уладзіміраўна – загадчык кафедры ўсеагульнай гісторыі і сусветнай культуры Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Дулаў Анатоль Мікалаевіч – загадчык кафедры гісторыі Беларусі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Ляхно Аляксандр Пятровіч – дацэнт кафедры сусветнай гісторыі і методыкі выкладання гісторыі Палтаўскага нацыянальнага педагагічнага ўніверсітэта імя У.Г. Караленкі, кандыдат гістарычных навук

Вільховы Юрый Вігальевіч – дацэнт кафедры сусветнай гісторыі і методыкі выкладання гісторыі Палтаўскага нацыянальнага педагагічнага ўніверсітэта імя У.Г. Караленкі, кандыдат гістарычных навук

Лабада Дзмітрый Аляксандравіч – асістэнт кафедры сусветнай гісторыі і методыкі выкладання гісторыі Палтаўскага нацыянальнага педагагічнага ўніверсітэта імя У.Г. Караленкі, магістр гісторыі

Мадэратары секцыйных пасяджэнняў:

Сацыяльныя, эканамічныя, палітычныя аспекты гісторыі краін

Цэнтральнай, Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы:

к.г.н., дац. Бяседзіна Наталля Васільеўна, к.г.н., дац. Нікалаева Ірына Уладзіміраўна

Адукацыйныя і культурна-мастацкія фактары развіцця краін

Цэнтральнай, Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы:

к.г.н., дац. Год Наталля Уладзіміраўна, к.г.н., дац. Бубенька Таццяна Станіславаўна

Крыніцазнаўчыя, гістарыяграфічныя і этналагічныя аспекты гісторыі краін Цэнтральнай, Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы:

д.пед.н., праф. Цэбрыі Ірына Васільеўна, к.г.н., дац. Дулаў Анатоль Мікалаевіч

Мовы канферэнцыі – украінская, беларуская, руская

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка
Кафедра всесвітньої історії
та методики викладання історії

Міністерство освіти Республіки Білорусь
Вітебський державний університет імені П. М. Машерова
Історичний факультет

З Б І Р Н И К

**матеріалів Міжнародної
науково-практичної інтернет-конференції**

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ, СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

<http://historic.pnpu.edu.ua/index.php/conferencii/>
<https://hist.vsu.by/научные-мероприятия-2020/>

7 квітня 2020 року

Полтава (Україна) – Вітебськ (Білорусь)
2020

Министерство образования и науки Украины

Полтавский национальный педагогический
университет имени В.Г. Короленко

Кафедра всемирной истории
и методики преподавания истории

Министерство образования Республики Беларусь

Витебский государственный университет
имени П. М. Машерова

Исторический факультет

СБОРНИК

**материалов Международной
научно-практической интернет-конференции**

СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ, ВОСТОЧНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ ЗАПАДНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

<http://historic.pnpu.edu.ua/index.php/conferencii/>

<https://hist.vsu.by/научные-мероприятия-2020/>

7 апреля 2020 года

Полтава (Украина) – Витебск (Беларусь)

2020

Міністэрства адукацыі і навукі Украіны

Палтаўскі нацыянальны педагагічны
ўніверсітэт імя У.Г. Караленкі

Кафедра сусветнай гісторыі
і методыкі выкладання гісторыі

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава

Гістарычны факультэт

ЗБОРНИК

**матэрыялаў Міжнароднай
навукова-практычнай інтэрнэт-канферэнцыі**

КРАІНЫ ЦЭНТРАЛЬнай, УСХОДНЯЙ І ПАЎДНЁВА- УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ Ў ГІСТАРЫЧНЫМ ДЫСКУРСЕ ЗАХОДНЯЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

<http://historic.pnpu.edu.ua/index.php/conferencii/>
<https://hist.vsu.by/научные-мероприятия-2020/>

7 красавіка 2020 года

Палтава (Украіна) – Віцебск (Беларусь)
2020

УДК 94(4):930.2(062)
К77

Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Країни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в історичному дискурсі Західної цивілізації» (7 квітня 2020 року). Полтава-Вітебськ, 2020. 359 с.

<http://historic.pnpu.edu.ua/index.php/conferencii/>
<https://hist.vsu.by/научные-мероприятия-2020/>

Редакційна колегія:

д-р філол. наук, проф. Степаненко М. І., д-р географ. наук, проф. Шевчук С. М., канд. іст. наук, доц. Тронько Т. В. (головна редакторка), канд. істор. наук, доц. Ніколаєва І. В., канд. істор. наук, доц. Дулов А. М., канд. іст. наук, доц. Лахно О. П. (заст. гол. редакторки), канд. істор. наук, доц. Вільховий Ю. В., асист. Лобода Д. О.

Від редакційної колегії: автори несуть особисту відповідальність за повноту висвітлення вибраного питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, написання власних імен, назв тощо.

*Рекомендовано до публікації вченою радою
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
6 квітня 2020 року, протокол № 11*

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020
© ВДУ імені П. М. Машиєрова, 2020
© Колектив авторів, 2020

УДК 94(4):930.2(062)
С77

Сборник материалов Международной научно-практической интернет-конференции «Страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в историческом дискурсе Западной цивилизации» (7 апреля 2020 года). Полтава-Витебск, 2020. 359 с.

<http://historic.pnpu.edu.ua/index.php/conferencii/>
<https://hist.vsu.by/научные-мероприятия-2020/>

Редакционная коллегия:

д-р филол. наук, проф. Степаненко Н. И., д-р географ. наук, проф. Шевчук С. Н., канд. ист. наук, доц. Тронько Т. В. (главный редактор), канд. ист. наук, доц. Николаева И. В., канд. ист. наук, доц. Дулов А. Н., канд. ист. наук, доц. Лахно А. П. (зам. глав. редактора), канд. ист. наук, доц. Вильховый Ю. В., ассист. Лобода Д. А.

От редакционной коллегии: авторы несут личную ответственность за полноту освещения избранного вопроса, системность изложения, достоверность приведенных фактов и их подлинность, правильное цитирование, написание собственных имен, названий и тому подобное.

*Рекомендовано ученым советом
Полтавского национального педагогического
университета имени В. Г. Короленко
6 апреля 2020 года, протокол № 11*

© ПНПУ имени В. Г. Короленко, 2020
© ВГУ имени П. М. Машерова, 2020
© Коллектив авторов, 2020

УДК 94(4):930.2(062)
К77

Зборнік матэрыялаў Міжнароднай навукова-практычнай інтэрнэт-канферэнцыі «Краіны Цэнтральнай, Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы ў гістарычным дыскурсе Заходняй цывілізацыі» (7 красавіка 2020 года). Палтава-Віцебск, 2020. 359 с.

<http://historic.pnpu.edu.ua/index.php/conferencii/>
<https://hist.vsu.by/научные-мероприятия-2020/>

Рэдакцыйная калегія:

д-р філал. навук, праф. Сцепаненка М. І., д-р географ. навук, праф. Шаўчук С. М., канд. гіст. навук, дац. Транько Т. У. (галоўны рэдактар), канд. гіст. навук, дац. Нікалаева І. У., канд. гіст. навук, дац. Дулаў А. М., канд. гіст. навук, дац. Лахно А. П. (нам. гал. рэдактара), канд. гіст. навук, дац. Вільховы Ю. В., асіст. Лабада Д. А.

Ад рэдакцыйнай калегіі: аўтары нясуць асабістую адказнасць за паўнату асвятлення абранага пытання, сістэмнасць выкладу, дакладнасць прыведзеных фактаў і іх сапраўднасць, правільнае цытаванне, напісанне ўласных імёнаў, назваў і інш.

*Рэкамендавана вучоным саветам
Палтаўскага нацыянальнага педагагічнага
ўніверсітэта імя У. Г. Караленкі
6 красавіка 2020 года, пратакол № 11*

© ПНПУ імя У. Г. Караленкі, 2020
© ВДУ імя П. М. Маісэрава, 2020
© Калектыў аўтараў, 2020

є системними, вимагають інтеграції різних аспектів науково-теоретичної характеристики.

На наш погляд, презентація соціокультурного та антропологічного вимірів інтеграції ренесансно-гуманістичних ідей освіти і виховання в молодіжну політику вчителів-єзуїтів у ранній Новий час, дозволить показати єдність і взаємозв'язок її соціальних, культурних, духовно-педагогічних та антропологічних (гуманістичних) пріоритетів, взаємодоповнення об'єктивних, суб'єктивних та інтерсуб'єктивних модусів організації орденом єзуїтів турботи про освіту, виховання, професійну, духовну та соціальну інтеграцію європейської молоді. Більше того, соціокультурний підхід дає можливість розглянути особистісні, культурні, організаційні, інституційні, діяльні та структурні аспекти конституювання молодіжних стратегій єзуїтів, розкрити загальноєвропейське значення, визначити духовно-педагогічну та ренесансно-гуманістичну контекстуалізацію молодіжної політики Товариства Ісуса, яка стала яскравою, своєчасною та необхідною ініціативою епохи духовно-культурного перелому, що стався в Європі на межі Середніх віків і Нового часу.

У першу чергу необхідно розкрити соціокультурний вимір молодіжної політики чину св. Ігнатія за критерієм єдності та взаємозв'язку особистісних, культурних і соціальних компонентів життя єзуїтських колегіумів. Особистісний компонент існував на рівні педагогіки духовних вправ, молитви, рефлексії і зусиль волі. Крім того, інтенціональність особистісному модусу педагогічної системи єзуїтів задавала ренесансно-гуманістична ідея про необхідність формування діяльної, раціональної, активної та соціальної особистості, про важливість упорядкування життя людини на основі принципів «Нового благочестя», ідеологи якого визнавали необхідність практичної діяльності, закликали до етико-морального вдосконалення особистості [4, с. 420; 5, с. 183-184].

Культурні виміри розвитку молодіжної політики єзуїтів були представлені інституціоналізацією єзуїтських домів, шкіл, колегіумів, організацією дуалістичної дидактичної системи (навчання світських і духовних учнів) [10, с. 100], інтеграцією в педагогічний процес духовного співу, музики, театру [2, с. 27], високою оцінкою учителями-єзуїтами талановитості, красномовства, духовно-моральних чеснот, реалізацією гуманістичних ідей «освіченого благочестя» про єдність

дидактичних і виховних практик, про морально-естетичні акценти молодіжної політики, про необхідність розвитку знань, почуттів, цінностей та ідей молодих вихованців, модернізацію способу і статусу вчителя, організацію вакацій (відпочинку) та інших рекреаційних заходів.

Реалізація соціальності передбачалася на рівні міжособистісних відносин. У єзуїтському методі соціальні пріоритети були представлені педагогікою спілкування, партнерством, лідерством, спільністю духовно-християнських цінностей, трансляцією етико-моральних смислів, увагою до індивідуальності молоді у взаєминах «учитель-вихованець», в системі норм і диспенз (можливості звільнення юнаків від виконання правил для поліпшення їхньої інтелектуальної, духовної і християнсько-гуманістичної формації), упродовженням гри як соціально інтегруючого методу тощо.

Єдність і взаємозв'язок особистісних, культурних і соціальних модусів молодіжної політики були закладені в педагогічній парадигмі засновника ордену Ігнатія Лойоли. Її структуру становили рефлексія, діяльність і досвід [1, с. 9]. Важливим є те, що характеристики суб'єктивних, об'єктивних та інтерсуб'єктивних сторін життя вихованців колегіумів в ідеологічній системі ордену єзуїтів були дуже тісно пов'язаними між собою: духовні вправи і самоаналіз, молитва і рефлексія стали основою для активності, діяльності та ініціатив, що в свою чергу було контекстом духовної та інтелектуальної формації молоді, міжособистісних відносин і духовного досвіду.

Слід зробити висновок про те, що молодіжна політика Товариства Ісуса, реалізація якої стала важливою частиною історичного розвитку Європи в Новий час, відіграла особливе цивілізаційне значення, яке обумовлювалося її системним соціокультурним, антропологічним і духовно-педагогічним характером. Молодіжна стратегія єзуїтів інтегрувала педагогіку молитви, духовних вправ і рефлексії, педагогіку діяльності, раціональності і зусиль, а також педагогіку спілкування. Незважаючи на прескриптивність організаційно-ідеологічної структури ордену єзуїтів, філософія його молодіжних ініціатив у фокус своєї інтенційності ставила формування активної, комунікативної, добросесної, раціональної та освіченої особистості. Важливим було те, що молодіжні стратегії учителів-єзуїтів не втрачали з горизонту своєї уваги головне – забезпечення

професійних і творчих перспектив для підростаючого покоління ранньомодерної Європи.

Антропологічний вимір гуманістичного змісту молодіжної політики Товариства Ісуса був представлений винятковою увагою вчителів-єзуїтів до етико-моральної сфери розвитку особистості, фізичного та естетичного виховання, формування умов для реалізації індивідуального підходу, стратегій індивідуального благочестя тощо.

Вагоме соціокультурне значення становила молодіжна політика ордену єзуїтів на русько-українських землях у ранній Новий час. Відомо, що в усі часи в авангарді цивілізаційного поступу України, без сумніву, був розвиток національної культури, а здобутки періодів духовно-культурного відродження органічно вписували українців у європейський соціокультурний ландшафт. Як свідчить історичний досвід, саме європейський вимір української культури та національний культурно-історичний процес завжди відігравали значну роль у генезі вітчизняного державотворення, уможлилювали розгляд української історії в контексті взаємодії зі світовими цивілізаціями та з урахуванням впливу на історичний розвиток українців європейських цінностей демократії, ідей свободолобства та пріоритетів гуманізму.

Яскравим етапом взаємодії і взаємовпливів західноєвропейської та української національної культур як духовно-цивілізаційної основи сучасних націєтворчих процесів був розвиток ренесансно-гуманістичних, реформаційних та контрреформаційних тенденцій європейської історії XVI століття. З-поміж їхніх інституційних репрезентантів була діяльність вчителів-єзуїтів на українських землях в останній чверті XVI – середині XVII століття.

Відомо, що наприкінці XVI століття орден єзуїтів розпочав інтеграцію та провів успішне інституціонування своїх домів на українських землях, заснувавши суттєво нову та своєчасну суспільно-педагогічну ініціативу – молодіжну політику. Її ідейно-теоретичні та організаційно-педагогічні засади на синтезній основі акумулювали католицьку християнсько-гуманістичну, реформаційну та ренесансно-гуманістичну духовно-педагогічні традиції. Які ж виміри діяльності учителів-єзуїтів у православному східнослов'янському регіоні ранньомодерної доби?

Існування ідеологічних стереотипів, передусім, у радянській історіографії та конфесійна заангажованість не завжди давали змогу об'єктивно розглядати діяльність цього латинського ордену. Сьогодні ж сучасні наукові підходи та оприлюднення раніше невідомих історичних джерел дають підстави стверджувати, що саме завдяки єзуїтам, які знали, інтерпретували та втілювали європейські ідеали гуманістичної освіти, ренесансний гуманізм із явища елітарного перетворився в явище масове, був поставлений на широку організаційну основу [7, с. 15].

Крім того, інституціонування орденської системи освіти сприяло розвитку шкільництва на українських землях у ранній Новий час. «Єзуїтська освітньо-виховна система, – зазначала сучасна дослідниця А. Папазова, – сприяла розвитку педагогічної думки і практики, наукових знань, культури загалом. Вона вплинула на православні навчальні заклади, що розвивали свій науково-освітній і педагогічний рівень. Полеміка між єзуїтами та викладачами інших шкіл сприяла появі нових форм і методів освіти й виховання» [8, с. 110]. Дослідниця висловлювала думку про те, що без інтерпретації педагогічних механізмів єзуїтської системи освіти, православні школи не могли б успішно конкурувати з іншими освітніми закладами того часу.

Важливим здобутком і перевагою єзуїтських колегіумів був високий рівень навчання гуманістичного зразка, що приваблювало руську шляхту, а відтак відіграло помітну роль в освіті елітарних верств суспільства. Так, приміром, ревний поборник православної побожності В. Загоровський (1579 рік), писав, що його малолітніх синів слід виховувати на руській традиції, однак коли підростуть, варто направити «до Вилни к єзуїтам, бо там хвалят дітям добру науку» [11, с. 22].

Очевидним був і той аспект, що освітньо-виховна діяльність ордену єзуїтів сприяла зближенню східнослов'янської та західноєвропейської культурно-освітніх традицій. Я.Ісаєвич зазначав, що єзуїтські школи відкрили шлях до загальноєвропейських джерел освіти, а підвищення завдяки «латинській» освіченості загальнокультурного рівня, створило передумови для успішного змагання оновленої української культури за право на самостійний розвиток» [6, с. 7].

З іншого боку, суттєвим був той факт, що єзуїтська молодіжна політика, базуючись на католицько-латинських цінностях пост-

тридентської духовності, була ідейно чужою для православного населення українських земель. Згадуваний вже Я.Ісаєвич констатував: «Ці школи [єзуїтські – авт.], без сумніву, сприяли нівеляції національних культурних особливостей» [6, с. 6]. Із такою думкою солідаризувалася Н.Яковенко: «Єзуїтська наука дорого обійшлася українському народові, обертаючись для багатьох вихованців втратою національної самоідентифікації». Учена підтверджувала свої міркування антикатолицьким памфлетом того часу: «Аж ти дал синка свого до навчання діаволського вызуитов. Аж вони его ошукали... Аж юже й на віру свою святую правдивую яко пес щекает» [12, с. 518]. Радикально-філіпічну позицію щодо асиміляційності єзуїтського впливу на населення українських земель ранньомодерної доби висловлював і Д.Блажейовський: «У жодній державі, – писав дослідник, – єзуїти так не опанували шкільництва та виховання провідної верстви, як опанували в Польщі, а особливо в польській колонії якою була Україна. Обезголовили її єзуїти, бо зробили національними ренегатами всю українську провідну верству» [3, с. 530]. У цій площині варто зацентувати увагу на тому, що саме єзуїтів вважали винуватцями відходу частини фундаменту руської спільноти (шляхти) від православної традиції. Так, наприкінці XVI – на початку XVII століття католицьку віру прийняли члени родин Острозьких, Вишневецьких, Збараських, Чарторийських, Сангушків, Корецьких, Заславських, Ружинських та інші [12, с. 519].

Як бачимо, соціокультурний вимір духовно-педагогічної діяльності ордену єзуїтів на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII століття був амбівалентний. Релігійно-місіонерська діяльність Товариства Ісуса, детермінуючись ідеєю «подолання схизми» (підкорення православної церкви Апостольській столиці – Ватикану), спричинилася до втрати частиною руського суспільства православної ідентичності, викликала національно-релігійні конфлікти, а як підсумок призвела до назрівання національно-визвольної війни середини XVII століття. З іншого боку – вчителі-єзуїти забезпечили долучення руського населення до нової, а головне якісної освіти європейського зразка, збагатили національну освітньо-виховну традицію ренесансно-гуманістичним інструментарієм, сприяли взаємодії і взаємозбагаченню західноєвропейської та руської культур, а освітньо-сміслові новації єзуїтів, на тривалий час запрограмували

синкретичну «православно-латинську» спрямованість української культури.

Загалом християнсько-гуманістична сутність європейської молодіжної політики ордену відіграла вагоме значення в удосконаленні європейського педагогічного методу. Єзуїти запропонували нові, синтезні підходи до пошуку шляхів освіти, виховання і соціальної підтримки молодого покоління, інтерпретували ренесансний та вибудували новокатолицький педагогічний інструментарій, упливовість якого супроводжує розвиток європейської цивілізації близько п'яти століть поспіль. Цивілізаційне значення та історико-педагогічна оцінка діяльності єзуїтів, передусім, полягали в їхній відкритості до тогочасних освітньо-виховних інновацій і здатності зважати на ідеї часу, майстерно впорядковувати педагогічну динаміку відповідно до нових соціальних потреб ранньобуржуазного суспільства.

Список використаних джерел:

1. Ignatian Pedagogy. An Abridged Version of the Document on Teaching and Learning in a Jesuit School . London : Jesuit Institute London, 2014. 12 p.
2. O'Malley J. W. Jesuit Schools of Humanities Yesterday and Today. *STUDIES IN THE SPIRITUALITY OF JESUITS*. 2015. Spring. Vol.47. No. 1. P. 1–34.
3. Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля : в 2 т. Львів: Каменяр, 1995. Т. 1 : Внутрішня вартість медалі. 1995. 646 с.
4. Гибер Ж. Духовность Общества Иисуса. Исторический очерк / пер. с итал. В. Басмова. Москва : Ин-т филос., теол. и ист. св. Фомы, 2010. 680 с.
5. Гурьянова Т. Н. «Новое благочестие» и его роль в становлении гуманистического движения в Германии. *Вестник Казанского технолог. ун-та*. Серия : Исторические науки. 2010. № 3. С. 182–185.
6. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVI ст. : східна традиція і західні впливи. *Київська старовина*. 1995. № 1 (310). С. 2–9.
7. Кралюк П. М., Якубович М. М. Ян Лятос : ренесансна філософія та наука на українських землях. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. 144 с.
8. Папазова А. В. Значення та наслідки впровадження освітньо-виховної системи Товариства Ісуса у східнослов'янському

регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. *Схід*. 2011. № 5 (112) липень-серпень. С. 107–112.

9. Резник Ю. М. Социокультурный подход как методология исследований. *Вопросы социальной теории*. 2008. Т. II. Вып. 1 (2). С. 305–328.
10. Серяков С. О. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії : в 2 т. / голов. ред. В. Смолій ; відп. ред. В. Горобець. Київ : Ін-т іст. України, 2012. Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення. 2012. С. 99–140.
11. Яковенко Н. М. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. *Київська старовина*. 1997. № 1-2 (315). С. 11–27.
12. Яковенко Н. М. Реформа «грецької» церкви : унія, оновлення православ'я. Історія української культури : у 5 т. / голов. ред. Б. Є. Патон. Київ : Наукова думка, 2001-2013. Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть / ред. Я. Д. Ісаєвич. 2001. С. 505–530.

* * *

Бесєдіна Наталія Василівна,

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

Автономні релігійно-політичні утворення іншівірів у складі Османської імперії: візантійський міллет

В епоху розвиненого і пізнього Середньовіччя найбільшою і наймогутнішою мусульманською державою була Османська імперія, до складу якої входили величезні території в Азії, Африці та Східній Європі. Особливу роль турки-османи відіграли в історії православних християнських держав Південно-Східної Європи та Візантійської імперії. З огляду на це, великий інтерес викликає османський історичний досвід співіснування та взаємодії різних народів в умовах етнокультурного та конфесійного розмаїття, особливостей їхнього мовного, екологічного і політичного ландшафтів; політика Високої Порти щодо розв'язання однієї з

найгостріших проблем держави – соціального конфлікту між правовірними та іншовірцями.

Запропонована стаття присвячена з'ясуванню сутності міллетної системи, передусім візантійського (православного міллета) у складі Османської імперії як виняткового цивілізаційного феномена.

Проблемі взаємовідносин між Високою Портою та її немусульманськими підданими присвячена низка наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників. Водночас до сьогодні існують різні, інколи навіть протилежні, оцінки щодо передумов, характеру та еволюції системи міллетів як основи османської імперської структури [1, 2, 3]. Останнім часом з'явилися нові підходи у дослідженні еволюції османської державності і міжконфесійних відносин, сутності режиму капітуляцій та системи міллетів, як найбільш оригінальної особливості османської адміністративно-політичної структури [4, 5, 6, 7].

Етнічна та соціокультурна інтеграція народів, що населяли Османську імперію, відбувалася в декілька етапів: власне приєднання (у вигляді завоювання), тобто встановлення османського підданства; поступова інкорпорація в структуру держави; нарешті, фрагментарна асиміляція, яка з часом все більше активізувалася. Звичайно, ці процеси відображалися на певних тенденціях розвитку держави Османідів. Формування османської релігійної політики значною мірою залежало від низки чинників: включення до складу імперії різних країн і народів, які на період турецького завоювання знаходилися на різних рівнях соціально-економічного і культурного розвитку, мали іншу конфесійну належність; вплив на розбудову міжконфесійних відносин та османський релігійний курс настанов ісламу, сформованих Пророком Мухаммедом у Конституції Медини, у тексті Корану та принципах шаріату. Незважаючи на те, що інколи іслам трактується як «цивілізація бідних», «примітивна релігія», «найвойовничіша релігія», «релігія нетерпимості й фанатизму», більшість дослідників вважають ці оцінки такими, що не відповідають дійсності. На думку правовірних, всі, хто сповідує іншу релігію, є «невірними», неповноцінними, людьми нижчого порядку. Водночас іслам не прагнув до винищення «невірних» і не намагався їх усіх повернути в іслам. Перед населенням завойованих країн (так само, як при розбудові мединської общини) був поставлений вибір: або прийняти

іслам, або зберегти свою віру, але при цьому сплачувати спеціальний податок «джизію» і змиритися зі становищем другосортних людей у мусульманській державі [8, с. 5]. Поміж немусульман була встановлена градація: найгіршими вважалися багатобожники, язичники; люди двох інших «авраамічних» релігій – християни та іудеї були поставлені вище язичників. На відміну від Європи, у великих мусульманських імперіях майже не було єврейських погромів. Мусульмани ніколи не оголошували своїм ворогом християнство як релігію, їхній опір викликав руйнівний вплив Заходу [8, с. 11]. Опіка (зімма) мусульман над «людьми Писання (Біблії)» вважалася одним із священних обов'язків, покладених Аллахом на своїх послідовників: «О люди Писання, не виказуйте надмірності у вашій релігії і говоріть про Аллаха лише правду, Аллах є Єдиним Богом. Йому належить те, що на небесах, і те, що на землі. Досить того, що Аллах є Опікуном і Хранителем!» [9, 4:171]; сусідство Візантії сприяло поширенню її досвіду управління великою євразійською державою, на яку після взяття Константинополя перетворилася Османська імперія. Візантійська спадщина мала суттєвий вплив на матеріальну культуру, на процес формування турецького етносу. Турки-османи розбудовували свою державність здебільшого відповідно до візантійських понять про ієрархічність та централізацію монархічної влади, її богоустановленості й сакралізації [10, с. 149]; значний вплив на османську державність, особливо на військову організацію, систему управління підкореними народами мала спадщина Золотої Орди. Так, Османіди, особливо в період могутності своєї держави, проводили політику віротерпимості та лояльності до іншівіців; космополітичний характер правлячого класу в Османській імперії, який сформувався з представників різних народів, навернених в іслам. Значну роль в управлінні державою відігравали слов'яни і представники інших балканських народів – греків, албанців. За султана Баязида II у XV – на початку XVI століття чотири везіра були слов'янського походження, за Сулеймана I та Селіма II у другій половині XVI ст. слов'яни-потурченці вісім разів ставали везірами. З 1453 по 1600 рік із 48 великих візирів 44 були не турками за походженням, а переважно слов'янами і греками [10, с. 152]; історичний досвід співіснування мусульман і немусульман у доосманські часи. Загалом етнічна історія Малої Азії та Балкан надзвичайно складна. До турків-османів у Малій Азії були поширені

поселення з етнічно змішаним населенням, а віротерпимість перших Османідів і доступність переходу в іслам місцевого населення уможлилювали його включеність до складу воїнів – основної суспільної сили імперії. Яничари і сипахи були втіленням етнічного об'єднання та релігійної єдності під прапором ісламу, мозаїчності етносів та суспільних порядків, успадкованих османськими правителями у Малій Азії і на завойованих землях Балкан [11, с. 64].

Упродовж століть відбувався процес виселення, винищення, асиміляції місцевих народів. Турки складали менше половини населення. Решта були вірмени, греки, курди, араби, лази, аджарці, євреї, асирійці, болгары, албанці, боснійці, хорвати. Тривале перебування у складі поліетнічної та поліконфесійної Османської імперії сприяло формуванню специфічного Анатолійського і Балканського сплаву, в якому переплелися різноманітні елементи матеріальної і духовної культури місцевих народів. Держава Османідів в епоху свого становлення та розквіту вирізнялася слов'янським характером правлячої еліти. Впродовж правління Баязіда I, Мурада II та Мехмеда II через династичні зв'язки султанів із сербськими володарями, через яничарське військо, наwerbване із слов'ян, і через масовий перехід вельможних слов'ян в іслам Османська імперія суттєво послов'янщилася. Цей процес продовжувався за Сулеймана I (1520-1566) [1, с. 179]; прагматизм і здоровий глузд османської імперської влади обумовили високий ступінь їхньої толерантності та відсутність сліпого фанатизму.

Крім того, Османіди у XIII – XIV ст. проявляли релігійну терпимість не лише послуговуючись політичними причинами, а й під впливом концепцій пошуку надконфесійних шляхів самовдосконалення і злиття з Богом, поширюваних суфіями Анатолії [4, с. 54-55]. Унаслідок усіх перелічених чинників у державі Османідів сформувалася незвична для Середньовіччя атмосфера віротерпимості та релігійної свободи [12, с. 31].

Стрімке розширення Османської імперії за рахунок різноманітних релігійних та етнічних груп населення, його культурних та економічних відмінностей обумовило (особливо після взяття Константинополя) встановлення системи релігійних общин (міллетів): греко-православної (з 1454 р.), вірмено-григоріанської (з 1461 р.) та іудейської (з 1393 р.). Правове становище підданих імперії визначалося належністю до таких общин [6, с. 11].

Система міллетів була складовою частиною режиму капітуляцій («капітула» – «розділ», «договір»). У договорах містилися розділи, або капітули, якими, по-перше, визначався порядок відносин між мусульманською Османською і християнськими державами; по-друге, до системи капітуляцій були включені відносини османського султана з тими правителями, які увійшли до імперії на особливих правах, тобто мали стабільні обумовлені пільги, наприклад Молдавії та Валахії, деяких островів Середземномор'я (о. Самос). Це стосувалося не лише торгових, а й релігійно-адміністративних проблем місцевого управління [11, с.67].

На принципах угод, тобто капітуляцій, були побудовані відносини султана та голів міллетів. Система капітуляцій вирізнялася потрійним характером, а загальне керівництво капітуляціями, як торговими, так і релігійно-адміністративними, було покладене на відомство закордонних справ [11, с.67]. Безпосереднє управління міллетом здійснювало духовенство на чолі з міллет-башою. Це був патріарх православної церкви або, в інших конфесіях, особа, яка визнавалася верховним релігійним керівником: наприклад, гахам-баша – головний раввін імперії. Оскільки міллети виступали в якості релігійних общин, то православні православні греки і слов'яни належали до одного міллета, а вірмени-григоріани та вірмени-католики – до різних. Слово «міллет» у старих турецьких словниках перекладається як релігія, віра, нація, община, арабською мовою «міла» означає певну спільноту, людей, публіку, збори, суспільство. Саме в османський період міллетами почали називати релігійні общини, які отримали в імперії право на існування та визначену внутрішню автономію [5, с.38]

Всі міллети за умови визнання верховної влади султана та сплати подушного податку джизії користувалися цілковитою свободою культу та самостійністю у вирішенні своїх общинних справ. Міллети не мали визначеної території, а були церковно-конфесійними державами, яким належав значний внутрішній суверенітет. Він характеризувався екстериторіальністю, тобто поширювався не на населення конкретних територій, а на визначенні категорії осіб незалежно від їхнього місця проживання [13, с.78]. Очільники міллетів були членами імперської ради, затверджувалися султаном і відповідали перед ним за стан справ у

дорученому міллеті. Свої повноваження голови міллетів здійснювали разом з діваном міллета, куди, крім релігійних сановників входили й представники мирян. Міллет-баши призначав ієрархів міллета, мав власну казну, в'язницю, поліцію, збирав податки та різні пожертвування. У його руках був суд, школа, релігійні та благодійні установи. Судочинство спиралося на закони і звичаї міллета (візантійський звід законів XIV ст. та канони церкви у православних, галаха у євреїв, Кормча книга Кирила III у коптів тощо). Ці закони регулювали всю сферу сімейно-шлюбних відносин, майнове право, інші цивільні та низку кримінальних справ [13, с.79].

Серед міллетів Османської імперії найбільшим був візантійський (православний, грецький) міллет, влада якого поширювалася на всі православні народи держави. Розробка його статусу розпочалася після краху Візантії. Новим православним патріархом був призначений Геннадій Схоларій, відомий релігійний діяч Візантії та противник Флорентійської унії. Він та під його керівництвом православна церква пішли на співробітництво з мусульманськими завойовниками. Такий крок був не лише порятунком для православної пастви, а й створював певну визначеність у становищі неісламського населення всередині ісламської держави, яка від того часу надала законний статус проживання у її межах немусульманської конфесії [5, с. 37].

Такий договір з «людьми Писання» – зіммет спирався на принцип Корану: «Вони дадуть відкуп своєю рукою», залишаючись приниженими» [9, 9:29]. За таких умов люди договору могли проживати в країні ісламу, де їхня особа та майно перебували під захистом. Згідно з ісламською доктриною, релігія не складається тільки з основ віри та відправлення обрядів, а вирізняється інтегральною системою, що регулює всі аспекти особистого, сімейного та суспільного життя шляхом настанов і заборон. Тому ісламське право визнавало за немусульманами свободу укладу їхнього життя відповідно до основ їхньої релігії, права і традиції, тобто надавало їм правову автономію [5, с.37]. Отримані православною патріархією права були досить широкими, навіть не меншими, ніж у візантійські часи. Водночас на зімма були поширені низка обов'язків та обмежень, які повинні були підкреслити принижений статус іншовірців і затвердити визнання ними переваги домінуючої мусульманської общини. Іншовірцям під страхом позбавлення «опіки» заборонялося ляяти Коран, пророка

Мухаммеда та іслам, вступати у шлюбні відносини та перелюбствувати з мусульманками, схилити «правовірних» до зміни віри, а також допомагати ворогам ісламу. Ці шість «обов'язкових» умов були доповнені шістьма «бажаними», порушення яких не позбавляло «опіки», але підлягало покаранню. Зіммі рекомендувалося носити певні відмінні знаки на одязі, заборонялося будувати будинки вищі, ніж у мусульман, дзвонити у дзвіниці, голосно читати свої священні книги, влаштовувати пишні похоронні процесії і відкрито тримати хрести, розпивати при «правовірних» вино і випасати свиней, їздити на конях і верблюдах. Церкви і монастирі повинні були бути відчиненими для прийому мусульманських мандрівників [4, с. 54]. Існували й інші соціальні обмеження для «людей Писання»: будувати нові молитовні будинки, керувати діяльністю поборників ісламу, носити зброю, представляти свої інтереси у шаріатському суді.

У період могутності Османської імперії контроль за дотриманням зіммі накладених на них побутових та соціальних обмежень не був занадто жорстким, що дозволяло немусульманам користуватися значними правами і свободами у різних областях імперії. Розвиваючи настанову пророка Мухаммеда щодо уважнішого ставлення правовірних до зіммі, оскільки вони мають такі ж права, як і мусульмани, османська адміністрація робила наголос на дотриманні «людьми Писання» накладених на них обмежень, підкреслюючи, що «якщо хтось із них буде виконувати ці настанови, то з ним буде те ж саме, що й з нами, і у нього буде те ж саме, що й у нас» [4, с. 54].

Важливим знаряддям османської етноконфесійної політики був шаріат. Загалом ісламська система правосуддя не була налаштована вкрай антихристиянськи. Всі «книжники» мали право на захист султана від різних протизаконних дій на релігійному чи іншому підґрунті. У численних указах наголошувалося: правосуддя султана поширюється на них так само, як і на підданих- мусульман [2, с.208]. У вирішенні деяких правових питань популярними поміж зіммі були звернення до османських кадї (суддів), оскільки вони, нехтуючи настановами «божественного закону», зазвичай приймали покази християн нарівні зі свідченнями мусульман, дозволяючи іншівірцям складати присягу на Євангелії [4, с. 55]. Водночас під час судових процесів з мусульманами іншівірці намагалися заручитися підтримкою свідка-мусульманина.

Релігійно-адміністративним центром православної общини була Константинопольська патріархія, розташована у стамбульському кварталі Фанар (Фенер). Хоча її часто називають Грецькою патріархією, її влада поширювалася не тільки на греків, а й на всіх інших православних імперії, тобто болгар, сербів, молдаван, валахів, православних арабів [5, с.39]. Всі немусульмани – зіммі як жителі ісламської держави крім прав, наданих їм меллетною автономією, повинні були підпорядкуватися державним та ісламським законам. Головною із настанов цих законів було те, що замість військової служби зіммі повинні були сплачувати подушний податок (джизію). Вважалося, що його сплачують за державну гарантію захисту та відкуп від служби. Джизія збиралася зі здорових чоловіків віком від 14 до 75 років [5, с.39]. Упродовж сторіч методи збирання та розмір джизії змінювалися, але до Танзимату цей податок залишався одним із основних в імперії. Крім джизії були й інші податки, які немусульмани сплачували у більшому розмірі, ніж мусульмани.

Від XV ст. у державі Османідів поширення набула практика девширме – набір хлопчиків віком 9-14 років із християнських сімей для військової та цивільної служби. Вони склали т. зв. категорію «капикулу» («султанові раби»), існування якої сприяло посиленню деспотичності османської державної структури. Водночас вихідці з «капикулу» забезпечували баланс у середовищі правлячої еліти імперії. Крім того, цим інститутом користувалася низка християнських сімейств, які через девширме просували своїх представників в османську правлячу еліту. Наприклад, вихідець із капикулу, відомий великий візир трьох султанів – Сулеймана I, Селіма II і Мурада III, султанський дамад (зять) Мехмед Соколлу походив з відомого сербського роду Соколовичів [13, с. 85].

Через систему девширме рекрутувалися османські стрілки (яничари). Дітей забирали із християнських сімей і обертали в іслам, що свідчить про відступ від тих гарантій, які брала на себе система міллетів. Цей так званий «податок кров'ю» офіційно сплачувався християнським міллетом для військових потреб Високої Порти. Отже, міллетна система оберігала немусульманське населення Османської імперії, але її захист був, по-перше, зовсім не абсолютним, а по-друге, дуже суперечливим [5, с. 40].

Релігійні общини жили відокремлено, тому, незважаючи на те, що остаточне оформлення Османської держави відбулося на

європейській території, її панування в Європі нараховує понад п'ять сторіч, турки-османи виявилися чужинцями для підкорених народів. У правителів та підкорених не було єдності мови, мислення, освіти. Не було у них також єдиних обрядів, свят, традицій, ідеалів та інших проявів суспільної єдності, тобто не було спільних цивілізаційних елементів, які зв'язали б турок-османів та європейські народи. Тому підкорені османами європейські народи не мали спільного з османами почуття відданості державі і султану. Внаслідок цього «османська присутність» у Європі виявилася неспроможною до глибоко вкорінення та перспектив розвитку [5, с. 40].

Отже, державна регламентація та обмеження у системі міллетів, існування замкнених релігійних общин спричинили консервацію суспільства та уповільнення росту національної самосвідомості окремих народностей імперії. Водночас система міллетів в епоху розквіту держави Османів була досить ефективним інструментом підтримки внутрішньої рівноваги в умовах існування сукупності фактично незалежних від центру державних та автономно-політичних утворень іншовірного населення, які розвивалися за своїми власними економічними та етнокультурними законами. З початком занепаду Османської імперії міллетна система спричинила її подальшу дезінтеграцію, оскільки саме вона допомогла зберегтися нетурецьким народам, не втратити своєї самобутності, культури, мови. Еволюція військово-демократичних структур імперії до деспотії східного типу мала такі негативні наслідки, як наростання релігійного (ісламського) фанатизму і національної нетерпимості, чиновницького бюрократизму, корупції, засилля намісників. Європейське втручання, спроби великих держав звільнити Європу від турків, незалежницькі рухи християнських народів порушили колишню міжконфесійну рівновагу і викликали трагічне протистояння між колись мирно співіснуючими общинами Османської імперії.

Список використаних джерел

1. Кримський А. Історія Туреччини / 2-е видання. Київ-Львів: Олір, 1996. 288 с.
2. Хитцель Ф. Османская империя. М.: Вече, 2006. 384 с.
3. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. К.: Критика, 1998. 286 с.
4. Кобищанов Т.Ю. Между Кануном и Шариатом: религиозная политика османских властей в сирийских провинциях в XVI –

начале XIX в. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 13. Востоковедение.* 2005. №4. С. 52-69.

5. Орешкова С.Ф. Османская империя: проблемы межконфессиональных отношений. *Восток.* 2008. №6. С. 33-44.
6. Киреев Н.Г. История Турции. XIX век. М.: ИВ РАН; Крафт+, 2007. 608 с.
7. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / пер. с англ. М.: Астрель, 2010. 829 с.
8. Мирский Г.И. Ислам: история и современность. *Новая и новейшая история.* 2010. №5. С. 3-20.
9. Коран / пер. Э.Р. Кулиева. М.: ООО «Издатель Эжаев А.К.», 2003. 687 с.
10. Кадырбаев А.Ш. Османская и Российская империи: общее византийское и золотоордынское наследие. *Восток.* 2003. №2. С. 145-155.
11. Шерemet В.И. Становление Османской империи. XIII – XVI ст. *Новая и новейшая история.* 2001. №1. С. 60-69.
12. Иванов Н.А. Система миллетов в арабских странах XVI – XVII ст. *Восток.* 1992. №6. С. 27-36.
13. История Востока. Т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI – XVIII вв. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. 696 с.

* * *

Вільховий Юрій Віталійович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(Полтава, Україна)

Особливості суспільно-політичного розвитку Польщі у другій половині 1980-х років: анти тоталітарні перетворення та ідеологічні трансформації

Причини соціальних зрушень в країнах Східної Європи та крах радянського блоку не слід зводити до якогось одного унікального фактору. Для виникнення такого історичного процесу світової ваги потрібна була взаємодія багатьох причин. Перехід до посткомуністичного був пов'язаний із втратою самовпевненості комуністичних еліт, що само по собі відображало моральну та

ідеологічну кризу цих систем. В Угорщині, Польщі, Чехословаччині і, меншою мірою, у НДР опозиція давно відображала основні елементи і виклики, пов'язані з усуненням комуністичних режимів.

"Польська проблема" у другій половині 1980-х років завжди займала особливе місце у вітчизняній історіографії (як радянській, так і сучасній). Це зумовлено тим, що історія Польщі тісно переплетена як з радянською, так і з українською історією. Радянська Польща була основним стратегічним партнером для СРСР. У роки II світової війни українські, білоруські, польські партизанські загони пліч-о-пліч воювали проти фашистів. [13, с. 90-92]. Напередодні Потсдамської конференції у 1945 році радянське керівництво, у боротьбі за комуністичну Польщу, пішло на свідоме ускладнення стосунків з урядом В. Черчілля, прагнучи вирішити "польське питання" на свою користь [6, с. 130-133]. Польща входила до числа країн, які були зразком комуністичного будівництва. Цю обставину часто ідеалізували радянські дослідники [19]. Зрештою, зараз Польща є важливим стратегічним партнером на шляху до європейської інтеграції України [15, с. 319]. Саме тому зазначена проблема є такою актуальною для сучасної української історичної науки.

Ненасильницький вихід з авторитарного режиму у Польщі став можливим тому, що у суспільстві, заснованому на ідеологічній диктатурі комуністичної партії діяли різноманітні соціальні групи (як у владній структурі, так і серед опозиції), які розуміли необхідність компромісу. Формування такої позиції, особливо серед тих, хто десятиліттями правив, не звітуючи перед народом, прийшло із розумінням серйозності соціальної та економічної кризи і усвідомленням того, що ситуація може погіршитися, якщо не залучити суспільство до державотворчого процесу. Хоча режим В. Ярузельського давно намагався заручитись підтримкою народу, широкі верстви суспільства ототожнювали його з репресіями внаслідок проголошення воєнного стану.

У 1989 році В. Ярузельський продемонстрував жест відкритості і доброї волі — призначив прем'єр-міністром замість З. Месснера, якого критикували за економічну кризу, тонкого політика і журналіста Мечислава Раковського. Того ж року В. Ярузельський залишив пост лідера партії, запевнивши, що М. Раковський, котрий повністю розділяв ідеї М. Горбачова, буде його наступником. Відомий американський журналіст Джон Тагліейб'ю у своїй статті

в газеті "Нью-Йорк таймс" від 5 серпня 1989 року наголошував, що обрання М. Раковського свідчить про наміри польського партійного керівництва здійснювати подальші політичні та економічні зміни [14, с. 569].

М. Раковський вважався лідером реформістського крила ПОРП, незважаючи на те, що він був досвідченим супротивником "Солідарності". М. Раковський зарекомендував себе жорстким і спритним учасником переговорів уряду з "Солідарністю" у 1981 році. Проте, далеко не всі лідери ПОРП вітали призначення М. Раковського. Виступаючи на пленумі ЦК головний ідеолог ПОРП, ортодоксальний комуніст Маріан Ожеховський різко розкритикував орієнтацію нового кабінету міністрів на ринок. При цьому М. Ожеховський застерігав від відродження "жорстоких законів капіталізму" [14, с. 569]. 62 річний М. Раковський впевнено відкинув усю критику. Він заявляв, що розраховує на підтримку багатьох тисяч польських комуністів.

Таким чином, М. Раковський став і прем'єр-міністром і генеральним секретарем Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії (ЦК ПОРП) Проте було вже надто пізно для проведення помірних реформ у Польщі. Упродовж кількох місяців державна казна випускала в обіг величезні суми грошової маси, що сприяло зростанню інфляції. Це робилося для того, щоб зменшити розрив між державними прибутками і витратами, який стрімко збільшувався. Міністерство фінансів попередило, що внутрішньому ринку загрожує небезпека краху, а в багатьох магазинах уже немає основних продуктів харчування. Промислове виробництво знижувалося, а рівень інфляції наближався до 100 відсотків [14, с. 569].

Дві хвили страйків у квітні і серпні 1988 року змусили режим В.Ярузельського визнати, що він не може правити всупереч суспільству. Зростаючі соціальні заворушення неможливо було придушити без застосування сили. Це було якраз те, чого намагалися уникнути "горбачовці". [20, с. 206] Спроба вирішити проблему зброєю була зроблена на початку вісімдесятих років і закінчилась невдачею. Всі намагання режиму залучити визначних представників інтелігенції до владної структури та усунути ризик відродження руху Солідарності були категорично відхилені. М.Раковський займав щодо "Солідарності" агресивну позицію, багато керівників профспілок його не любили, не довіряли. [14, с. 570] Разом з тим,

саме він підтримав процес примирення з профспілковими об'єднаннями. М.Раковський зазнав нищівної критики з боку ортодоксальних комуністів. Ця критика особливо посилилася після того, як ПОРП зазнала поразки на парламентських виборах у червні 1989 року. Кандидати від "Солідарності" отримали 99 місць зі 100 у верхній палаті парламенту і всі місця (161) у нижній [14, с. 570].

Вступати в діалог з представниками Солідарності і визнавати необхідність поділу влади в час драматичної соціальної та економічної кризи, здавалось, було єдиною альтернативою тривалому хаосу. Для багатьох комуністів, прихильників жорсткого курсу, сама ідея компромісу з тими, кого вони завжди вважали своїми заклятими ворогами, була подібна до капітуляції. Опір догматиків у партійному керівництві був настільки відчайдушний, щоб визнати законність спілки Солідарність у січні 1989 року, що В.Ярузельський та троє його найближчих соратників погрожували подати у відставку, якщо партія неспроможна буде вступити в переговори з Солідарністю [20, с. 206].

Незважаючи на неприємну образу за репресії і підпільну боротьбу проти поліційної держави, обидві сторони — уряд та Солідарність визнали, що тільки переговори за круглим столом можуть вивести країну з глухого кута. Переговори розпочались у лютому 1989 року і завершилися політичною угодою 5 квітня. Досягнутий компроміс передбачав повторну легалізацію Солідарності, Селянської солідарності, Незалежної асоціації студентів та інших складових польського громадянського суспільства. Відбулись зміни в інституційній структурі уряду з обмеженнями повноважень президента; передбачено нові вільні вибори в Сенат та нижню палату — Сейм, якому потрібно дві третини голосів, щоб подолати вето Сенату на свої законопроекти. [20, с. 206]. Комуністичній коаліції (ПОРП і її союзникам) гарантовано, принаймні під час перших виборів, 65 відсотків місць у нижній палаті. Комуністи продовжували очолювати ключові міністерства оборони та внутрішніх справ, а опозиції надали можливість випускати свої газети, обмеживши доступ до радіо і телебачення, які знаходились під контролем уряду.

Польща, порівняно з іншими країнами Східного блоку, вступила у нову фазу. Колись репресованих активістів, що вийшли з політичного підпілля, вітали як національних героїв. Щодо економічних реформ і контролю, угода передбачала перехід до

ринкової економіки, але не давала чіткого посилення на стратегію виконання. У наступні місяці між урядом і незалежними профспілками виникало непорозуміння щодо індексації заробітної плати. Голова спілки Солідарність Лех Валенса схвально оцінював домовленість як початок шляху до демократичної і вільної Польщі. [8, с.586] Валенса стверджував, що компроміс був єдиним вирішенням проблеми, щоб забезпечити мирний перехід країни до демократичного устрою: "Наші представники у Сеймі і Сенаті можуть створити платформу, з якої ми зробимо стрибок у свободу і незалежність" [9, с. 591].

У першому турі виборів у червні 1989 року поляки, у своїй більшості, висловили недовіру кандидатам від компартії. Перші вільні вибори за всю історію радянського блоку засвідчили історичну поразку польських комуністів і сходження Солідарності як вирішальної політичної сили країни. Ситуація у Польщі була справді безпрецедентною в анналах комунізму: парламент, в якому антикомуністична опозиція мала 99 із 100 місць у верхній палаті; активне політичне життя, що було представлено не лише Солідарністю та комуністами, а й колишніми союзниками комуністів, які, прагнучи утвердити свою самостійність, автоматично перестали підтримувати комуністів [20, с.207]. Виходячи із цих парламентських домовленостей, немислимим кілька місяців до цього, Солідарність забезпечила для себе домінуючий статус у законодавчому органі. Визнання Солідарністю права комуністів контролю над урядом виявилось правильним розрахунком: у розпал подій у Східній Європі у революційному 1989 році польські комуністи продовжували відступати як політична сила. Сам підхід до компромісу зводився до усвідомлення того, що комунізм у Польщі доживав останні дні у політичному та інтелектуальному сенсі — він в основному вичерпав себе і не здатен був мобілізувати якусь серйозну соціальну підтримку [3, с. 112].

У серпні 1989 року в Польщі було подолано ще один рубіж протистояння, коли В.Ярузельський, якого було знову обрано президентом за підтримки Солідарності, вирішив призначити новим прем'єр-міністром країни провідного діяча католицької церкви та головного радника Солідарності Тадеуша Мазовецького. Відомо, що цьому рішенню передував телефонний дзвінок Михайла Горбачова до лідера комуністів Мечислава Раковського, — Москва очевидно виразила готовність (а може й бажання) підтримати уряд

Солідарності, в якому комуністи були представлені меншістю [20, с.208]. У комуністів не було іншого вибору, як прийняти пропозицію. В іншому випадку могла б повторитись попередня некерована ситуація з соціальними заворушеннями, страйками і навіть вуличним безладдям. Коаліційний уряд, у якому представники Солідарності відповідали за економіку і соціальні питання, комуністи намагались використати у своїх цілях. Зрештою, вони переклали тягар економічного відродження і прийняття непопулярних рішень, пов'язаних з радикальними реформами, на плечі Солідарності, а самі зберегли контроль над суспільством через міністерства оборони і внутрішніх справ [20, с. 208].

Таким чином, 12 вересня Тадеуш Мазовецький став першим некомуністичним прем'єр-міністром серед країн Варшавського Пакту. У своєму інтерв'ю журналу "Шпигель" у вересні 1989 року Т.Мазовецький зазначав: "Я католик і керуюсь нинішнім соціальним вченням церкви, яке є повністю доступним... У населення є бажання щось зробити для уникнення катастрофи. Це для Польщі — традиція. У зв'язку з нинішнім становищем згадується реформа 1924 року міністра Грабського, коли для оздоровлення державного бюджету люди жертвували навіть обручками. Ми не можемо керувати такою готовністю до жертвності, але не можемо також її ігнорувати..." [11, с. 581-582]. Свій перший державний візит Т.Мазовецький зробив до Італії. Головною метою нового уряду було введення ринкових принципів в економіку та подолання кризи [17, с.600].

Комуністи були змушені визнавати необхідність реформ, адже вони обіцяли реально покращити економічну ситуацію в країні. Визнаючи ситуацію в економіці як найгострішу, президент Польщі В.Ярузельський віддавав ініціативу демократам-реформаторам. [10, с. 635] За ініціативою Т. Мазовецького Польща підписала угоду з ЄЕС. У вересні 1989 року на нараді 24 країн — членів ЄЕС, міністр фінансів Л.Бальцерович виклав польський план подолання економічної кризи. Це був план відомої "шокової терапії", яка і до сьогодні неоднозначно сприймається у польському суспільстві. [12, с. 79].

Польська революція відбулась після десяти років боротьби, романтичних мрій, жорстоких репресій і дивовижного відродження надзвичайно винахідливого і витривалого суспільства. Роком раніше жодний аналітик не зміг би передбачити розмах і глибини

змін, що сталися у країні і привели до влади — внаслідок болісних переговорів — тих, кого В. Ярузельський кидав у в'язниці як ворогів суспільства після проголошення воєнного стану. Тепер ці вороги суспільства управляли економікою країни, готуючись до чергового раунду боротьби за абсолютну політичну владу [12, с. 83].

На тлі ретроспективної оцінки і в порівнянні зі змінами, що відбудуться у наступні місяці в інших країнах соціалістичного табору, польський компроміс виглядав надто обмеженим, помірним і, можливо, досить раціональним. Але на той час, на початку осені 1989 року, це було революційне явище за логікою влади у комуністичному світі. Слід пам'ятати, що ленінізм як доктрина заперечує поділ влади і визнає провідну роль комуністичної партії, тобто владну монополію як священну догму. Те, що мало місце у Польщі, було публічно і беззаперечно визнано комуністами, як програш у боротьбі із суспільством. [16, с. 147] Пізніше буде багато нарікань на адресу Солідарності за те, що вона змирилась із президентом-комуністом і допустила комуністів на відповідальні пости в уряді. Ті, хто докоряв, не враховували всієї складності польської та міжнародної ситуації влітку 1989 року, коли Радянський Союз тільки розпочав переглядати свою позицію щодо НДР [18, с. 63].

Польські комуністи ще були здатні відчайдушне боротись за збереження позицій у армії та поліції. У травні 1989 року Тімоті Гартон Еш відзначав, що у таких країнах, як Польща та Угорщина, труднощі мирного періоду були пов'язані з необхідністю влади змиритися з їхньою політичною поразкою [20, с.209]

Сьогодні більш ніж будь-коли неможливо робити якісь прогнози. Кращі і найгеніальніші люди як у Польщі, так і в Угорщині поринули у велику та небезпечну авантюру. "Знаєте, сказав один із розумних керівників польської компартії одному із розумних керівників польської опозиції, сидючи за круглим столом за чашкою кави, у всіх підручниках сказано, як важко захопити владу. Але ніхто не написав, як важко відмовитись від влади" [20, с.209].

Рішення відмовитись від влади не можна розглядати ізольовано від моральної та ідеологічної кризи комуністичної еліти. Польські комуністи були змушені визнати історичну нежиттєздатність політичної і соціальної моделі, яку вони нав'язали суспільству. Твердолобі ленінці програли гру, а реформатори намагались

відчайдушно врятувати те, що можна було врятувати із спадщини лівих. На з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії у січні 1990 року було вирішено перейменувати партію на Партію соціальної демократії та обрано нового керівника, Олександра Квасневського. Від нової партії відколослась група, що назвалась Соціал-демократичним союзом на чолі з комуністом-реформатором, колишнім членом Політбюро, керівником партійної організації у Гданську Тадеушем Фішбахом. Щоб зрозуміти крах комунізму у Польщі, необхідно порівняти кількість членів ПОРП у березні 1986 року — два мільйони членів із загальним членством двох неокомуністичних об'єднань, у березні 1990 року — кількість членів не перевищувала 67000 осіб [20, с. 209]. Новосформована партія визнала свою відповідальність за скоєні злочини в роки сталінського правління та економічну розруху в Польщі. Однак самокритика була недостатньою, щоб відновити імідж партії.

Можна вважати, що польський комунізм закінчився повною моральною і політичною дискредитацією. Тим, хто пропонував різні варіанти соціалізму, переважна більшість поляків відповідала, що для них соціалізм означав деградацію особистості, руйнування навколишнього середовища, переслідування вільнодумства, духовне зuboжіння суспільства. Навіть оновлена комуністична партія не мала свого електорату в Польщі. Поляки не бажали відроджувати соціалізм, навпаки, хотіли покінчити з ним. Найважливішою причиною розвалу комунізму у Польщі було загальне розуміння того, що після воєнного стану у влади не залишилось зброї, щоб зберегти систему. На той момент влада пішла на поступки та прийняла діалог із суспільством, хоч спочатку із користю для себе і безперечною недовірою; цим польські комуністи підірвали основи своєї диктатури: страх населення, що система незмінна і що будь-яку форму опозиції буде автоматично придушено, а розкольників чекатимуть переслідування.

Проголошення воєнного стану у Польщі фактично стало початком остаточної і повної ерозії комунізму у Східній Європі. Щойно комуністи визнали, що мають вдатися до відвертого насильства проти десяти мільйонів людей, організованих у незалежну спілку, вони цим підтвердили, що справжня природа їхньої влади не мала нічого спільного із владою робітничого класу. Це було вражаюче викриття системи як бюрократичної, антинародної диктатури. Зважаючи на кризу влади у Кремлі та

незрозумілу реакцію Радянського Союзу на виклики із Східної Європи, не було надії на те, що зовнішня інтервенція може врятувати систему. В. Ярузельський і його однодумці тримались за владу всупереч своїм ідеологічним претензіям, визнаючи цим, що вся ідеологія була не що інше, як риторичний міраж, семантична узурпація, що мала на меті утвердити контроль крихітної фанатичної меншини над усім суспільством. Довге десятиліття, яке почалось із заснування Солідарності у серпні 1980 року, завершилось крахом комуністичної монополії у Польщі влітку 1989 року. Стратегія Нової еволюційної теорії викликала повільну, але наскрізну ерозію влади та появу контрвлади у вигляді неформальних об'єднань і рухів, що масово виникали у вісімдесяті роки всупереч репресивним заходам режиму [20, с. 210].

Збанкрутілий тоталітаризм у Польщі перетворився на недолугий авторитарний режим, керівництво якого дійшло висновку, що безвихідна ситуація не могла продовжуватись безкінечно. У той же час стратегія круглого столу вимагала бажання як з боку поміркованих груп з числа опозиції, так і реформаторів в уряді укласти угоду, яку історик-дисидент Адам Міхник влучно охарактеризував як "ваш президент, наш прем'єр-міністр" [7, с. 566]. З того моменту став можливий перехід до посткомуністичної фази, хоча ключові позиції в уряді продовжували утримувати прихильники воєнного стану. Ретроспективно можна помітити, що військовий режим, нав'язаний у грудні 1981 року, майже ліквідував комуністичну партію як центр прийняття рішень і передав владу технократичній еліті, повністю позбавленій заідеологізованості. Правда, партія продовжувала існувати і виконувати свої звичні функції, але вона вже втратила ініціативу, яка давала їй можливість управляти суспільством впродовж багатьох років. Угорський соціальний філософ Міхай Вайда пояснював крах як відмирання міфу про непогрішимість і всемогутність системи [20, с. 211].

Сила системи полягала у демонстрації її всемогутності — демонстрації того, що будь-яка непокора буде помічена і покарана, а будь-яка ініціатива знизу була просто неможлива. Як тільки режим виявився нездатним дотримуватись цього принципу, коли почав якось реагувати на вимоги суспільства, його магічна сила зникла. По суті, вона закінчилась ще у 1981 році. Воєнний стан у Польщі був фактично своєрідним невизнаним компромісом. [21, с.179] Нормальним вирішенням проблеми мала б бути радянська

інтервенція, або краще інтервенція об'єднаних армій Варшавського Пакту. [21, с. 180] Але оскільки росіяни більше не могли ризикувати розпочати громадянську війну у центрі Європи, вони сприйняли воєнний стан як вирішення проблеми, хоча самі, думаю, розуміли, що польська армія не стане придушувати суспільство з нещадністю і байдужістю, які завжди були свідченням сили системи. Тому, з точки зору системи, воєнний стан був невдачею і неминучим ударом по самій системі [20, с. 211].

Загострюючи питання, Вайда нагадав, що якраз 13 грудня 1981 року, у той день, коли було запроваджено воєнний стан у Польщі, угорська демократична опозиція розпочала випуск самвидавівського часопису Бесельо. "Того дня стало зрозуміло, що система була уразлива, не вічна. Після 13 грудня 1981 року режим не мав іншого виходу, як взяти курс, що принаймні мав дещо спільне з європейською раціональністю — так, він перестав бути схожим на попередню систему". [20, с. 211].

Колишній радник президента США Дж. Картера з питань національної безпеки, професор Збігнев Бжезинський у своєму інтерв'ю для польського телебачення та урядової газети "Річ Посполита" у лютому 1990 року зазначав, що "Польща є лідером в сфері політичних та економічних перетворень. Колишня демократична опозиція в Польщі продовжує залишатися стабільною, створюючи базу для уряду, що може тверезо і вміло керувати суспільством. Це абсолютно виняткова для Східної Європи ситуація. В жодній іншій країні такого немає... Економічне становище в Польщі більш складне. У цьому відношенні для іноземного капіталу Угорщина більш приваблива ніж Польща" [1, с.174]. Щодо польських комуністів З.Бжезинський зазначив: "Комуністична партія в Польщі — незалежно від того, яку матиме назву — завжди сприйматиметься як партія, що відігравала роль чужорідного агента в дуже складний історичний період для країни, як партія, яка бере на себе пряму відповідальність за розправу над десятками тисяч польських патріотів. Проста зміна назви чи імені не ліквідує червоних плям в її історії" [2, с. 630]. З. Бжезинський був переконаний, що з геополітичної точки зору Польща є найважливішою для США країною у Східній Європі.

Стосовно польсько-американських контактів на державному рівні, то вони відновилися ще в 1987 році (після десятилітньої перерви, коли в 1977 році ПНР відвідав президент США Дж.Картер).

У 1987 році Польщу з офіційним візитом відвідав віце-президент США Дж. Буш (старший). У ході візиту майбутній президент США мав тривалий діалог з В. Ярузельським, Л. Валенсою, примасом католицької церкви Ю. Глемпом. Співробітники держдепартаменту США спочатку відмовляли Дж. Буша від візиту, але президента несподівано підтримав З. Бжезинський, який вважав, що такий крок американського лідера допоможе полякам бурхливо виявити "свої проамериканські настрої", а також налагодить стосунки з урядом В.Ярузельського [2, с. 207]. Від імені віце-президента З.Бжезинський поставив перед В. Ярузельським умову, що "візит відбудеться, якщо Дж. Буш матиме змогу контактувати з різними елементами польського суспільства, включаючи керівників римо-католицької церкви, інтелектуалів та лідерів "Солідарності" [2, с.207]. Внаслідок довгих переговорів, узгодження позицій візит Дж.Буша відбувся. Він відвідав завод, де виготовляли кіноскопи, а також могилу відомого католицького ксьондза Є. Попелушка. У політичному відношенні візит Дж. Буша давав зрозуміти польському керівництву, що довгоочікувана економічна допомога Заходу буде надана лише після внутрішніх політичних та економічних перетворень [2, с. 207].

Польська відкритість у 1988 і 1989 роках мала істотний вплив на весь регіон: вона вселила оптимістичні надії не лише в Угорщині, де політична система дала тріщину у попередні роки, а й у Чехословаччині, де люди протестували проти придушення владою діяльності дисидентів. Революційне значення перемін у Польщі не обійшло також румунського лідера Ніколає Чаушеску, котрий відчайдушно намагався переконати інших керівників країн Варшавського Пакту, що сформований Солідарністю уряд треба зупинити будь-якою ціною, включаючи збройну інтервенцію. Парадокс полягав у тому, що ще у серпні 1968 року ця людина виступала проти придушення пражського руху реформаторів, а тепер, у 1989 році, закликала до негайного придушення польського демократичного експерименту. Проте, шалені спалахи неосталінського консерватизму Н. Чаушеску нікого не переконали. Рух, спрямований на радикальні реформи у Східній Європі, сам по собі перетворився на динамічну силу. Оскільки Радянський Союз утримався від прямої інтервенції, його неможливо було зупинити [20, с. 211]. Після заборони на початку вісімдесятих років в кінці десятиліття Солідарність вийшла на арену як справді національний

рух, що взяв на себе завдання побудови плюралістичного суспільства та ініціював корінні реформи з метою подолати в короткий строк економічні труднощі в Польщі.

З моменту, коли було сформовано уряд під егідою "Солідарності", стало очевидно, що цей рух не зможе далі заперечувати притаманний йому політичний характер. Було ясно і те, що він має будувати свою діяльність як організована політична партія, або вірогідніше, що може утворитися декілька політичних партій в результаті неминучої фрагментації, продиктованої ідеологічним фактором та мотивами особистого характеру. За висловом Л.Валенси, "Солідарність" мала величезну підтримку і здобувала перемоги тому, що у всі часи по всіх питаннях вона схилялася на користь "більш вдалого, більш гуманного, більш достойного рішення, виступаючи проти жорстокості і ненависті" [4, с. 606].

"Солідарність" виступала як єдиний загін, поки не зіткнулась із комуністично-партійною державою з її величезним репресивним апаратом. [20, с. 212]. Тепер, коли держава визнала свою неспроможність, і Солідарність взяла в свої руки соціальне та економічне відродження країни, на поверхню впливли давні протиріччя різних груп і фракцій всередині руху. Період нерозлучного братерства закінчився.

За епопеєю антикомуністичного опору настала перебудова неоднорідного і надзвичайно строкатого політичного спектру. Лех Валенса, котрий спочатку рідко з'являвся серед громадськості, тримаючись осторонь від основної течії нового політичного життя, залишався помітною фігурою у Солідарності. Президент США Дж.Буш назвав Л.Валенсу "людиною, що робить історію" [5, с. 604]. Тим часом, чимало його колишніх радників та інших визначних діячів Солідарності брали активну участь у діяльності парламенту і уряду; згодом їх було визнано як новий політичний клас.

Щоб зрозуміти трансформацію політичного життя у Східній Європі, не слід ігнорувати роль, яку відіграв Захід у соціальних зрушеннях у цьому регіоні. Іншими словами, вплив Заходу на розмах і темпи змін у Східній Європі мав не менше значення, ніж роль Радянського Союзу за Горбачова. Обидва були за утворення політичного середовища, у якому б застарілі комуністичні бюрократичні режими Східної Європи виглядали як пережитки непростого минулого. Але якщо Захід заохочував народження

плюралістичних демократичних сил, зацікавлених у системних змінах, то Кремль покладав надії на місцевих комуністів-реформаторів, які в своїй програмі хотіли привести в порядок існуючі економічні і політичні механізми замість того, щоб їх ліквідувати повністю.

Список використаних джерел

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
2. Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. Тбилиси: Ганатлеба, 1990. 640 с.
3. Вахромеев А., Шмелев Б. Что происходит в странах Центральной и Юго-Восточной Европы? М.: Политиздат, 1992. 307 с.
4. Выступление лидера "Солидарности" Леха Валенсы в Конгрессе США (15.11.1989). *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 605-612.
5. Выступление президента США Дж. Буша в Вашингтоне по случаю награждения Л.Валенсы 13 ноября 1989 года. *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 603-605.
6. Дилкс Д. Черчилль и операция "Немыслимое", 1945 г. *Новая и новейшая история.* №3. 2002. С. 126-142.
7. Интервью депутата польского сейма А. Михника для парижской газеты "Монд" (21.07.1989). *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 565-569.
8. Интервью лидера "Солидарности" Леха Валенсы для римской газеты "Джорно" (28.09.1989). *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 584-589.

9. Интервью лидера "Солидарности" Леха Валенсы для французской газеты "Фигаро" (29.09.1989). *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 590-595.
10. Интервью президента Республики Польша В.Ярузельского газете "Ю-эс-эй тудэй" "Польша — мост от Востока к Западу" (19.02.1990). *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 635-637.
11. Интервью премьер-министра Польши Т. Мазовецкого для еженедельника ФРГ "Шпигель" (25.09.1989). *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 579-584.
12. Мусатов В. Предвестники бури. Политические кризисы в Восточной Европе (1951-1981). М.: Алма-пресс, 1996. 381 с.
13. Никольский В.А. Заметки офицера разведки. Польша 1944 — 1945 гг. *Новая и новейшая история.* №1. 2000. С. 90-106.
14. Об избрании М. Раковского Генеральным секретарем ЦК ПОРП (статья-репортаж Дж. Таглиэйбью в газете "Нью-Йорк таймс" 5.08.1989 г.). *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 569-574.
15. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України: навчальний посібник / За заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: ДП НВЦ Євроатлантикінформ, 2006. 416 с.
16. Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям. М.: Мысль, 1993. 340 с.
17. Пресс-конференция представителя правительства ПНР по печати М. Незабитовской (18 октября 1989 года). *Брониславский С., Вачнадзе Г. Польский диалог. События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов.* Тбилиси: Ганатлеба, 1990. С. 599-601.

18. Революционные преобразования в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: причины и последствия. М.: Просвещение, 1990. 292 с.
19. Стецкевич С.М. Социалистические страны Европы. Пособие для учителей. М.: Просвещение, 1977. 224 с.
20. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. К.: Мегатайтп, 2003. 336 с.
21. Яровий В. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві — 90-ті роки ХХ ст.: Курс лекцій: Навч. посібник. К.: Либідь, 1997. 269 с.

* * *

Еленская Анастасия Андреевна,

студентка 4 курса гуманитарного факультета Витебского филиала Международного университета «МИТСО» (Витебск, Беларусь);

Иванова Татьяна Петровна,

кандидат исторических наук, доцент кафедры правоведения и социально-гуманитарных дисциплин Витебского филиала Международного университета «МИТСО» (Витебск, Беларусь)

Теории местного самоуправления

Наиболее известные теории местного самоуправления и управления представляют собой ценность западноевропейской мысли и цивилизации.

Одна из известных в истории теорий – теория естественных прав общины, или теория свободной общины, созданная немецкими учеными. Эта теория зародилась в период борьбы буржуазии за власть против абсолютистской монархии и господствовала в юридической литературе Франции, Англии, Бельгии и других стран с середины XVII и до начала XIX столетия. Сторонники теории свободной общины исходили из признания равноценности местной общины и государства. Они пытались доказать, что община возникла раньше государства, и на этом основании требовали предоставления ей независимости от центральной власти в осуществлении своих функций.

Теория общественного самоуправления, пришедшая на смену теории свободной общины, также исходила из противостояния государства и общества. При этом на первый план, в отличие от предшествующей теории, выводилась хозяйственная деятельность.

Теория государственного самоуправления разработана немецкими учеными XIX века Лоренцем Штейном и Рудольфом Гейетом. Суть теории в том, что самоуправление рассматривается как одна из форм местного управления, данная государством, но осуществляется не правительственными лицами, а самими местными жителями. В рамках этой теории выделяют политическое направление (связанное с именем Гнейста) и юридическое направление (начало которому положил С.Л. Штейман).

В XX веке сложились следующие модели местного управления и самоуправления: англосаксонская (английская), континентальная (французская), смешанная, «советская». Выделение моделей базировалось, прежде всего, на принципах, которые лежат в основе отношений местных органов как между собой, так и с вышестоящими властями.

В рамках англосаксонской модели местного управления (Австралия, Великобритания, Канада, США и др.) местные представительные органы формально выступают как действующие автономно в пределах предоставленных им полномочий; прямое подчинение нижестоящих органов вышестоящим отсутствует, также характерно отсутствие на местах полномочных представителей центральных властей. Вместе с тем, можно говорить об ограничении «автономной» власти. Так, например, в США существует правило Диллона, предполагающее, что «любое справедливое, разумное и существенное сомнение в наличии того или иного полномочия» должно трактоваться судами против органов местной власти.

В большинстве стран мира получила распространение континентальная (французская) модель местного управления. Эта модель основывается на сочетании прямого государственного управления и местного самоуправления. Она получила распространение в ряде европейских стран, а также в бывших французских колониях, государствах Латинской Америки и на Ближнем Востоке. В некоторых областях сохраняется определенная иерархическая соподчиненность различных уровней управления. Эта система предусматривает прямое подчинение нижестоящих органов вышестоящим, прямое участие государства в деятельности органов местного управления.

Смешанная модель действует в большинстве государств с федеративным устройством (Германия, Швейцария, Австрия

Бразилия), а также в Японии. Местные органы власти, которые почти всегда выбираются, а не назначаются, автоматически становятся и представителями центральной власти на местах.

Советская модель характеризовалась иерархической соподчиненностью входящих в нее звеньев. Все другие органы государства считались производными от советов и были им подотчетны. Их исполнительные комитеты действовали согласно принципу двойного подчинения: вышестоящему органу управления и соответствующему местному совету. Планы и бюджеты чаще всего готовились исполкомами на основе обязательных показателей, устанавливавшихся вышестоящими органами управления. Местные советы на практике зачастую подменялись своими исполкомами, которые в свою очередь, выполняли решения партийного руководства. Советская модель существовала в СССР и других социалистических странах, сохранилась в Китае, Северной Корее и на Кубе. Ее характерная черта – подчинение любых органов государственной власти партийным структурам.

В настоящее время страны Восточной Европы практически отказались от «советской модели», преимущественно взяв на вооружение континентальную модель местного управления.

В основе теории социального обслуживания делается упор на то, что органы местного управления и самоуправления рассматриваются как учреждения по обслуживанию населения, удовлетворения их частных и публичных интересов.

Большинство современных ученых в области местного самоуправления полагают, что местное самоуправление соединяет в себе государственное и общественное начала, т. е. придерживаются теории дуализма местного (муниципального) самоуправления.

В современной как исторической, так и юридической литературе проводится также можно встретить две трактовки о различии между органами местного самоуправления и местными органами управления. Согласно одной из них, это различие делается; согласно другой – не проводится.

Европейская Хартия местного самоуправления, принятая Советом Европы 15 октября 1985 года, устанавливает, что принцип местного самоуправления должен быть признан в законодательстве страны, по возможности в конституции государства.

Конституция Республики Беларусь признает и гарантирует местное самоуправление, закрепляет его в качестве одной из демократических основ систему управления Республики Беларусь.

Республика Беларусь признает и гарантирует местное управление и самоуправление, закрепляет его в качестве одной из демократических основ системы управления Республики Беларусь. В Беларуси взвешено относятся к возможности усиления местной власти. Здесь справедливо полагают, что государство и общество должны быть защищены от негативных моментов этого явления.

Система местных органов обычно строится в соответствии с административно – территориальным делением, которое, в свою очередь, складывается под влиянием различных исторических, политических, социально – экономических и демографических факторов.

Несомненно, ни одной страной мира невозможно управлять только из центра. Политики, ученые, общественность практически каждой страны осознают важность института местного самоуправления и управления. Оно является необходимым демократическим противовесом центральной власти, позволяет избежать излишней концентрации власти на центральном уровне, перегрузки центрального правительства сугубо местными делами. В современных условиях повышается роль местного управления и самоуправления в обеспечении на региональном уровне миграционных, трудовых процессов, обеспечении здоровых условий жизнедеятельности, преодоления разнообразных рисков и вызовов сегодняшнего общества.

В настоящее время не подлежит сомнению: путь к конституционному строю правому государству, гражданскому обществу лежит через правильно организованное местное самоуправление и управление.

Таким образом, возникнув в Западной Европе, теории местного самоуправления и управления оказали влияние на политическое развитие мирового сообщества, продолжают сохранять свое влияние в современном мире и предопределяют необходимость дальнейшего совершенствования института местного самоуправления и управления.

* * *

Задириєнко Дарина Сергіївна,

магістр історії (Полтава, Україна);

Бабенко Людмила Леонідівна,

докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(Полтава, Україна)

Участь України у миротворчих місіях НАТО

В умовах російської агресії, програма співробітництва Україна-НАТО має особливе значення для забезпечення захисту національних інтересів і безпеки України, передусім у контексті використання потенціалу та практичної допомоги НАТО й держав-членів Альянсу у підвищенні обороноздатності України.

Для України наразі найважливішими завданнями є відновлення територіальної цілісності держави та діяльності демократичних інститутів на всій її території. Водночас Україна продовжує робити свій внесок у справу підтримання миру і стабільності на євроатлантичному просторі та поза його межами і здобуває неоціненний досвід захисту власних інтересів.

Участь Збройних Сил України у міжнародних операціях також є пріоритетним завданням, успішне виконання якого позитивно впливає на зміцнення міжнародного авторитету України, сприяє розвитку співробітництва з євроатлантичними та регіональними структурами безпеки і тому має виняткове значення для національних інтересів нашої держави.

На сьогоднішній день питання участі України в місіях НАТО є достатньо розкритим у вітчизняній та зарубіжній літературі. Однак у підготовці даної статті, особливу увагу ми приділили роботам Т.Брежневої, Г. Диниса, О. Їжака, Д. Кащенцева, О. Мільченка, Р.Офіцинського, І. Подорова, А. Шевця, Г. Шелест. Ці автори досліджують окрему групу питань, що стосуються форм співробітництва України з НАТО. Наприклад, Ганна Шелест [16], Георгій Динис та Роман Офіцинський [2] розглядають важливість участі у миротворчих операціях у контексті процесу євроінтеграції України. Олег Мільченко, заступник начальника навчально-наукового центру міжнародної миротворчої діяльності Національного університету оборони України та Денис Каменцев, начальник відділу в Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного [8], тематикою своїх публікацій обрали висвітлення історії участі України в діяльності ТМН-І, а Ігор

Тодоров [12], як заступник голови Координаційної ради Громадської ліги «Україна-НАТО», детально висвітлює зміст партнерства України з Північноатлантичним альянсом, наголошуючи на необхідності приєднання до нього у зв'язку з російською агресією.

У 1999 році в Законі України «Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки» зазначалося, що «Україна розглядає участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки як важливу складову своєї зовнішньої політики». Це твердження було повторено пізніше і в Стратегії міжнародної миротворчої діяльності України 2009 року [2, с. 74].

На сьогодні в Україні діють Спеціальний миротворчий центр Національної академії внутрішніх справ України та Навчально-науковий центр міжнародної миротворчої діяльності Національного університету оборони України ім. І. Черняховського, які займаються спеціалізованою підготовкою фахівців за вузькими напрямками перед відправкою до складу миротворчих місій [16].

Україна є єдиною країною-партнером НАТО, що бере участь у всіх основних поточних миротворчих місіях. Наші миротворці були задіяні у Косово, Іраку, Афганістані. Україна була учасницею антитерористичних операцій «Активні зусилля» та «Океанський щит» [12]. На даному етапі український національний контингент та персонал також виконував завдання у складі місії НАТО «Рішуча підтримка» в Ісламській Республіці Афганістан (Місія РП) та багатонаціональних сил КФОР у Косово, Республіка Сербія [11]. Розглядаючи історію участі України у військових операціях НАТО, варто згадати, що ще у 1996 році Українські військовослужбовці взяли участь у миротворчій місії НАТО у Боснії та Герцеговині [5, с.12].

Ще одним напрямом роботи була гуманітарна Місія НАТО в Судані, яка проводилася на основі офіційного звернення 7 червня 2005 року голови Комісії Африканського союзу Альфа Омара Конари до Генерального секретаря НАТО Я. Х. Схеффера з проханням залучити ресурси Альянсу до подолання гуманітарної катастрофи та припинення насильства в суданській провінції Дарфур. Повітряні перевезення НАТО розпочалися 1 липня 2005 року і координувалися з Європи. На виконання Указу Президента України від 3 квітня 2006 року № 277 «Про надання допомоги у здійсненні авіаційних перевезень миротворчих контингентів

Африканського Союзу, який забезпечує миротворчі операції у провінції Дарфур (Судан)» було опрацьовано організаційні питання щодо надання послуг Державного підприємства Міноборони України «Українська авіаційна транспортна компанія [5, с.13].

Україна також брала участь в тренувальній місії НАТО у Республіці Ірак (ТМН-І). ТМН-І була створена НАТО 14 серпня 2004 р. на прохання тимчасового Іракського Уряду відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН № 1546. Участь ЗСУ у діяльності ТМН-І розпочалася скеруванням у лютому 2006 року до Іраку трьох офіцерів Збройних Сил України відповідно до Указу Президента України від 30.11.05 № 1675/2005, який визначав направлення до Іраку миротворчого персоналу України загальною чисельністю до 50 військовослужбовців. У листопаді 2008 року до складу ТМН-І було додатково направлено ще 7 військовослужбовців ЗС України [1]. Метою цієї місії було надання допомоги Іраку щодо створення міцного сектора безпеки в країні шляхом тренування, устаткування та надання технічної допомоги силам безпеки країни. Діяльність місії було зосереджено на тренуванні, консультативній діяльності і наставництві середньої та вищої ланки персоналу органів управління і сил безпеки, створення стійкої системи військового управління на оперативному та стратегічному рівнях; забезпечення тренувальних програм Іраку під проводом національних фахівців [8].

Станом на 18.08.2011 року загальна чисельність ТМН-І становила орієнтовно 170 військовослужбовців з 14 країн-членів НАТО та України, яка, до речі, є єдиною країною-партнером Альянсу, що брала практичну участь у діяльності ТМН-І. 10 посад було закріплено за ЗС України у складі Тренувальної місії НАТО в Республіці Ірак. З 2005 по 2011 рік до складу ТМН-І було направлено 60 українських офіцерів [15].

Українські офіцери працювали військовими радниками в Національному оперативному центрі офісу прем'єр-міністра Іраку, Об'єднаному оперативному центрі МВС Іраку, а це вимагало від військових-українців неабиякої компетентності. Вони брали активну участь у розробленні оперативних процедур як на тактичному, так і стратегічному рівні. Також на представників України було покладено одне з найвідповідальніших завдань ТМН-І – підготовка старшого сержантського складу та проведення курсів штабів бойових підрозділів для офіцерів рівня командира

батальйону. Посаду керівника відділу, що відповідав за цей сектор діяльності Місії, обіймав український полковник. Під його керівництвом знаходилися два підполковника при штабі Місії у Багдаді – представники України та Угорщини і 8 військовослужбовців з України, Литви, Великобританії, Болгарії та Естонії, що безпосередньо проводили підготовку іракських військовиків у Тренувальному центрі м. Таджі [8].

Мандат на перебування Тренувальної місії НАТО в Іраку завершувався 31 лютого 2011 року. І хоча офіційний Багдад запросив НАТО продовжити роботу Місії ще на два роки, підписанню відповідної угоди завадили певні юридичні аспекти. Керівництво Іраку прийняло рішення, що громадяни інших країн, як і прописано у Конституції країни, не можуть користуватися такими правами, як судовий імунітет. У зв'язку з відсутністю згоди Уряду Республіки Ірак на підписання з НАТО Угоди про статус ТМН-I, а також невизначеністю питання подальшого юридичного статусу іноземних військових радників, 12.12.2011 року керівництвом Альянсу було прийнято рішення щодо припинення діяльності місії та її повного виведення з країни [15].

Враховуючи прийняття Північноатлантичною Радою НАТО рішення про згортання діяльності та виведення ТМН-I, 24 грудня 119 українських миротворців повернулися до України. Зазвичай персональний склад таких контингентів не розголошується. Загалом рівень підготовки представників ЗС України керівниками Місії НАТО був оцінений, як “відмінний”. За цей час українським миротворчим персоналом було підготовлено 575 осіб старшого сержантського складу в якості інструкторів навчальних центрів та головних сержантів підрозділів, ще 400 офіцерів завершили курси з підготовки штабів бойових підрозділів.

У березні 2012 року представника Навчально-наукового центру міжнародної миротворчої діяльності Національного університету оборони України запросили взяти участь у засіданні Робочої групи Військового комітету НАТО з питань військового співробітництва у форматі країн Євроатлантичного партнерства. Представник Навчально-наукового центру міжнародної миротворчої діяльності Національного університету оборони України полковник О.М.Мільченко виступив із доповіддю “Участь миротворчого персоналу Збройних Сил України у діяльності Тренувальної місії НАТО в Іраку: отриманий досвід та уроки”. Представники

Військового комітету НАТО з питань військового співробітництва відзначили вагомий внесок представників ЗС України у створенні міцних сил безпеки Іраку та підтриманні миру у зоні конфлікту [8].

Українські військові брали участь і в інших операціях, зокрема, в морських операціях НАТО «Океанський щит» та «Активні зусилля».

Антитерористична операція НАТО «Активні зусилля» почалась 26 жовтня 2001 року після терактів у США. Вона проводилася у Середземному морі і призначалася для запобігання пересування терористів або зброї масового знищення. Безперечно, в полі зору організаторів операції було й підвищення безпеки судноплавства в цілому. Це одна з перших військово-морських операцій, вжитих НАТО у відповідності з статтею 5 Північноатлантичного договору, який передбачає колективну оборону, і перша в історії операція, яка проводиться Альянсом згідно договору в цілому. На виконання міжнародних зобов'язань України відповідно до Угоди між Україною та Організацією Північноатлантичного договору про участь України у військово-морських операціях на Середземному морі в рамках операції «Активні зусилля» Військово-Морські Сили Збройних Сил України брали участь у зазначеній операції [15].

Участь України в операції НАТО «Активні зусилля» здійснювалася, з урахуванням набуття Національним контактним пунктом Військово-Морських Сил Збройних Сил України (м. Одеса) повних операційних спроможностей, шляхом моніторингу надводної обстановки в акваторії Чорного моря та обміну інформацією із штабом проведення операції (штаб Командування Військово-морських сил НАТО «Нортвуд») [9].

На думку координатора військово-морського співробітництва оборонного офісу при посольстві США в Україні, Кевіна О'Браєна, робота у взаємодії із силами НАТО Альянсу дозволяє українським морякам підтримувати належний рівень професійної кооперації із силами Альянсу [7].

Згідно з Указом Президента України № 1076/2006 від 14.12.06 року від ВМС залучалися:

- з 25 травня по 3 липня 2007 року — корвет «Тернопіль» з оглядовою командою спеціального призначення чисельністю 10 осіб;

- з 24 листопада по 12 грудня 2007 року — корвет «Луцьк» з оглядовою командою спеціального призначення чисельністю 10 осіб;
- з 01 червня по 02 серпня 2008 року — фрегат «Гетьман Сагайдачний»
- з корабельним вертольотом типу Ка-27пр / два екіпажі та група забезпечення польотів / та оглядовою командою спеціального призначення;
- з 18 листопада по 4 грудня 2008 року — корвет «Тернопіль» з оглядовою командою зі складу окремого батальйону морської піхоти (вперше залучалися до операції);
- з 21 жовтня по 24 листопада 2009 року — корвет «Тернопіль»
- з оглядовою командою, що вперше комплектувалася з екіпажу корабля, доповненого групою безпеки від батальйону морської піхоти;
- з 07 листопада по 25 грудня 2010 року — корвет «Тернопіль»
- з оглядовою командою, що комплектувалася з екіпажу корабля, доповненого групою безпеки від батальйону морської піхоти;
- з 13 жовтня по 13 листопада 2013 року — корвет «Тернопіль» (екіпаж — 98 військовослужбовців та оглядова команда 10 військовослужбовців).

Завданнями військовослужбовців були збір та обмін інформацією щодо підозрілих суден; супроводження та догляд підозрілих суден; супроводження суден з особливо важливими вантажами; протимінне забезпечення цивільного судноплавства у районі Середземного моря [15].

Зокрема, 10 травня 2007 року корвет ВМС ЗС України «Тернопіль» здійснив похід з Севастополя з метою участі у щорічному заході «Морський день» (військово-морська база Таранто, Італія) в рамках заключної фази підготовки корабля до операції «Активні зусилля», встановлення відповідного обладнання зв'язку. 25 травня 2007 року корвет перейшов в оперативне підпорядкування штабу морського компоненту Об'єднаного командування сил НАТО (м. Неаполь), розпочавши безпосереднє виконання завдань відповідно до плану операції. З цієї дати Україна згідно з рішенням Північноатлантичної ради НАТО набула статусу офіційного контрибутора цієї операції. Повернення корвету «Тернопіль» до Севастополя відбулось на початку липня 2007 року [5, с.15-16].

Згідно з рішенням Північноатлантичної ради НАТО 17 серпня 2009 року Альянс розпочав військово-морську операцію з протидії піратству «Океанський щит», мандат котрої пізніше було продовжено до 2014 року. Її головна мета – протидія загрозам міжнародній безпеці, передусім піратству в районі Африканського рогу, Аденської затоки та узбережжя Сомалі. Згідно з даними оприлюдненого 31 січня 2013 року Щорічного звіту Генерального секретаря НАТО Андерса фог Расмуссена за 2012 рік, унаслідок проведення операції об'єднаними військовими підрозділами було не лише забезпечено безперерйну доставку гуманітарних вантажів до Сомалі, а й підвищено рівень безпеки ключових коридорів судноплавства, що дуже важливо, адже 90% світової торгівлі забезпечується завдяки морським перевезенням [6].

У ході засідань Комісії Україна–НАТО та Північноатлантичної ради НАТО на рівні міністрів оборони 22 лютого 2013 року укладено офіційну угоду (у формі обміну листами) між Україною та Організацією Північноатлантичного договору про участь в операції НАТО «Океанський Щит». Під час проведення операції до виконання завдань на ротаційній основі залучалися Постійна військово-морська група НАТО 1 (SNMG1) та Постійна військово-морська група НАТО 2 (SNMG2).

Українські сили брали участь в операції у складі Постійної військово-морської групи НАТО 1 (Standing NATO Maritime Group 1 — SNMG1) [15].

Отже, із суто військового погляду, залучення активів ВМС Збройних сил України до виконання бойових завдань із протидії піратству на морі є унікальною можливістю для вдосконалення підготовки українських сил і засобів до виконання завдань за призначенням у віддаленій морській зоні в умовах тісної взаємодії з ВМС інших держав. Залучення нашої держави до тіснішої співпраці з НАТО дало змогу не лише піднести рівень взаємин сторін, а й розширити їхнє контекстуальне наповнення, знівелювавши значення ідеї суто «прагматичного партнерства».

Упродовж кількох років тривала участь українського контингенту (інженерний підрозділ чисельністю 40 військовослужбовців та 18 одиниць автомобільної та спеціальної техніки) в операції у складі Багатонаціональних сил НАТО в Косово (КФОР) та національного персоналу (10 військовослужбовців) в місії НАТО «Рішуча підтримка» в Афганістані [9].

Підставою до участі українських військовослужбовців у КФОР є Закон України від 16.07.1999 № 1006-14; Указ Президента України від 14.07.1999 № 852/99; Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.1999 № 1605; Постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.2006 № 401; Угоди між Україною та НАТО щодо участі українського контингенту у КФОР та фінансових аспектів такої участі від 20.09.1999 [15].

Ще 12 червня 1999 року Альянс ухвалив рішення про створення стабілізаційних сил у Косові, а 1 вересня 1999 року Україна розпочала участь в операції. Прибулий в Косово польсько-український миротворчий батальйон «УкрПолбат» увійшов до складу багатонаціонального з'єднання «Схід» сил КФОР. На початку березня 2010 року в зв'язку з реорганізацією сил КФОР український компонент батальйону «УкрПолбат» (180 військовослужбовців) був виведений зі складу польсько-українського батальйону і перетворений в самостійний підрозділ.

Упродовж 2014 року український контингент у Косово був зменшений на 123 військовослужбовці і 36 одиниць техніки, які були повернуті в Україну. Про це повідомляв заступник начальника Головного управління військового співробітництва та миротворчих операцій Генерального штабу ЗС України полковник Андрій Ординович. За словами полковника, вивести підрозділ вдалося завдяки домовленості зі штаб-квартирою НАТО [14].

Український контингент чисельністю 40 військовослужбовців формувався на базі одного з інженерних полків ЗС України на ротаційній основі. До складу контингенту входили інженерний підрозділ, спеціальна оперативна група штабу КФОР (у складі Об'єднаної групи логістичної підтримки) та елемент забезпечення. Важкий інженерний підрозділ виконував завдання з організації та проведення заходів мінної безпеки в інтересах як КФОР, так і місцевого населення, здійснював розвідку шляхів висування підрозділів багатонаціональних сил, розмінування та знешкодження вибухонебезпечних предметів та інші завдання інженерного забезпечення по всій зоні відповідальності КФОР, розчищення доріг від завалів і руйнувань із залученням важкої інженерної техніки [11]. Провідною країною у складі багатонаціональної бойової групи «Схід» були США [15].

29 травня 2008 року 79 українських миротворців у Косово були нагороджені медалями НАТО «За службу миру» [4]. З 2017 року у

Косово знаходяться понад 40 армійців, які брали участь у воєнних діях на Донбасі. Наприклад, командир роти українського національного контингенту КФОР Владислав Сидоренко раніше у складі саперного підрозділу пройшов бої за донецький аеропорт, Дебальцеве і Маріуполь [14].

1 січня 2015 року НАТО приступив до проведення якісно нової небойової місії в Афганістані, що має кодову назву «Рішуча підтримка». Її забезпечували 28 країн Альянсу й 14 держав-партнерів, серед яких є і Україна [10]. 30 березня 2015 року Президент України підписав Указ № 185/2015 «Про направлення національного персоналу для участі України в тренувально-дорадчій Місії НАТО «Рішуча підтримка» в Ісламській Республіці Афганістан», згідно з яким направлявся національний персонал загальною чисельністю до 30 осіб [9].

7 квітня 2015 року Україна уклала з НАТО Угоду (у формі обміну листами) про участь УНП в тренувально-дорадчій Місії НАТО «Рішуча підтримка» та фінансові умови [13].

Український національний персонал у складі Місії нараховує 10 військовослужбовців.

Основні завдання українського національного персоналу:

- ведення інженерної розвідки шляхів руху, об'єктів та місцевості;
- виконання заходів з протидії застосуванню саморобних вибухових пристроїв та знешкодження вибухонебезпечних предметів;
- чергування у складі сил зведеного загону швидкого реагування;
- надання спеціальної підтримки діяльності литовського національного елемента забезпечення.

В середньому, упродовж календарного року українськими саперами забезпечується знешкодження 12000-15000 одиниць вибухонебезпечних предметів, у т.ч. саморобних вибухових пристроїв [11].

Керівник Управління з питань співробітництва з НАТО Урядового офісу з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Секретаріату Кабінету міністрів України Олексій Генчев під час круглого столу у Києві на тему: «Чого слід очікувати Україні від Брюссельського саміту НАТО (2018)» заявив: «У НАТО Україна представлена у місії в Косові KFOR і в «Рішучій підтримці» в Афганістані – 40 військовослужбовців у Косово і 11 в Афганістані.

Але є рішення про збільшення контингенту в Афганістані на 18 осіб – буде 29». За словами Генчева, збільшення кількості українських військовослужбовців в місії НАТО в Афганістані є «не просто політичним сигналом», а це також надає українським воїнам досвід та посилює оперативну здатність виконувати бойові завдання на сході України [9].

Варто зазначити, що військовий комітет НАТО проводить засідання з особливими партнерами – Україною та Грузією. На 2019 рік заплановано проведення трьох засідань ВК у форматі з Україною. Також начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України бере участь у засіданні ВК НАТО у форматі країн-учасниць Місії НАТО в Афганістані «Рішуча підтримка» [11].

Однак, не дивлячись на переваги отримання військового досвіду, необхідно звернути увагу й на те, що ще наприкінці ХХ ст. миротворча діяльність міжнародних організацій перестала бути суто військовою справою. Зміна пріоритетів та завдань багатьох миротворчих операцій потребує більшого залучення поліцейського та цивільного персоналу, окрім військового. Україна все ще здебільшого представлена саме військовими, що потребує аналізу сучасних потреб миротворчих операцій під егідою ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС та розробки можливого збільшення участі поліцейського та цивільного персоналу [3].

В Україні фактично відсутня система підготовки цивільних фахівців для миротворчих операцій, а також створення можливого національного реєстру фахівців та послуг. В той же час, розширення участі цивільного персоналу може збільшити присутність української сторони в міжнародному миротворчому процесі та надати додаткові можливості для налагодження майбутніх взаємовигідних контактів у країнах перебування нашого миротворчого персоналу [16].

Останніми роками спостерігається зменшення участі України у миротворчій діяльності під егідою різних міжнародних організацій, що пов'язано як з об'єктивними причинами – безпековою ситуацією на території України через агресивні дії Російської Федерації, так і суб'єктивними причинами – недостатньою увагою до миротворчої діяльності, невідповідністю сучасним змінам та пріоритетам миротворчої діяльності.

В той же час, досвід набутий у миротворчих операціях за кордоном протягом всіх років сприяв підтриманню боєздатності українських військових, набуттю досвіду, який пізніше знадобився і для реформування ЗСУ, і для організації АТО – ООС. Не слід забувати і про політичні та іміджеві дивіденди, які Україна заробляє, беручи участь у миротворчих операціях. Це і підтримка двосторонніх відносин з членами коаліції, і країнами регіону, а також можливість просувати свою військову техніку та обладнання на міжнародних ринках. Крім цього, це й надія на участь у перебудові постконфронтаційних країн та нові контракти. Хоча подібні перспективи, як вважають дослідники та експерти, є можливими за умови підтримки найвищих стандартів поведінки українських миротворців та уникнення корупційних скандалів, як свого часу в Лівані та Косово.

Прийняття рішення стосовно характеру операцій, ступеня участі України в операціях, а також підготовки військ (сил) залежить в основному від законодавчої урегульованості даного питання, наявності консенсусу між гілками влади, що впливає на швидкість прийняття такого рішення та в кінцевому рахунку визначає ефективність всієї операції. Досягнення консенсусу повинне ґрунтуватись на взаємному розумінні важливості миротворчої діяльності держави, щоб не дозволяти в майбутньому зашкоджувати міжнародному іміджу держави й можливості отримувати фінансову підтримку реформуванню Збройних Сил.

Таким чином, участь українського миротворчого персоналу у міжнародній миротворчій діяльності зміцнила імідж ЗСУ та України як держави, яка виконує свої міжнародні зобов'язання з підтримки миру у зонах воєнних конфліктів, та наблизила її до реалізації євроатлантичної інтеграції. Чимало експертів вважають, що саме швидке приєднання до системи колективної безпеки в якості повноправного члена Альянсу спроможне гарантувати нашій країні збереження державності.

Список скорочень:

ВК НАТО – військовий комітет НАТО;

ВМС – військово-морські сили;

ЗС України – Збройні Сили України;

КФОР – міжнародні сили з підтримання миру в Косово;

НАТО – Північноатлантичний альянс;

ТМН-І – Тренувальна місія НАТО у Республіці Ірак.

Список використаних джерел

1. Брежнева Т., Їжак О., Шевцов А. Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти: Монографія / Під ред. акад. НАНУ В.П.Горбуліна. Дніпропетровськ: Пороги, 2003. 160 с.
2. Взаємовідносини України з НАТО: соціально-політичний аспект: зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 жовт. 2008 р. / НН Ін-т філос. та євроінтеграц. досліджень ЗакДУ; редкол.: Ф.Г.Ващук (голова), І.В.Арт'юмов, З.С.Варналій та ін. Ужгород: Ліра, 2008. 258 с.
3. Євроатлантична інтеграція України в контексті міжнародного досвіду: Освітній пакет / За заг. ред. В.В.Балабіна. К.: ТОВ "Інфодрук", 2007. 235 с.
4. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки / Нац. ін-т стратегічних досліджень. К.: Стилос, 2002. 314 с.
5. Операції НАТО. К.: Т-во "Знання" України, 2007. 24 с.
6. Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива / За заг. ред. О.І.Соскіна; Ін-т трансформації суспільства. К.: Вид-во ІТС, 2007. 336 с.
7. Україна-НАТО: сучасний стан відносин та перспективи розвитку / За заг. ред. О.С.Власюка. К.: ПЦ "Фоліант", 2008. 352 с.
8. Історія участі України в діяльності тренувальної місії НАТО в Республіці Ірак. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 18. С. 47-54. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2012_18_7
9. Місія НАТО: Україна збільшить кількість військових в Афганістані. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/>
10. «Рішуча підтримка» – нова місія НАТО в Афганістані. Режим доступу: <https://ukranews.com/ua/>
11. Співробітництво Україна – НАТО у військовій сфері. Режим доступу: <https://nato.mfa.gov.ua/>
12. Тодоров І. Імплементация Річної Національної Програми «Україна-НАТО» в контексті російської агресії. *Збірник матеріалів П'ятої Міжнародної наукової конференції «Співпраця між Україною і Литвою в умовах російської загрози»*. 2016. Режим доступу: <http://nato.pu.if.ua/images/publications/5zbirnyk.pdf>

13. Угода (у формі обміну листами) між Україною та Організацією Північноатлантичного договору про участь України у військово-морських операціях на Середземному морі в рамках операції "Активні зусилля" (ОАЗ). Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_013
14. Українські миротворці заступили на службу в Косово. Режим доступу: <https://www.ukrmilitary.com/>
15. Участь Збройних Сил України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/>
16. Шелест Г. Миротворчість під час війни. Перспективи миротворчої діяльності України. Режим доступу: <http://prismua.org/>

* * *

Карт'янець Максим Олегович,

магістр історії (Полтава, Україна);

Бабенко Людмила Леонідівна,

докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(Полтава, Україна)

Реформування збройних сил країн Східної Європи у контексті військових стандартів НАТО

Україна, як і інші держави першої та другої хвилі розширення НАТО, має гострі проблеми з реформуванням збройних сил, тому першочерговим завданням у здійсненні політики переозброєння є проведення модернізації наявного озброєння під стандарти НАТО. Армії країн Альянсу зарекомендували себе з точки зору стратегії і тактики, організації, мобільності, військового досвіду як найбільш модернізовані, пристосовані до викликів сучасних міжнародних відносин. Тож актуальними для нас є не лише теоретичні проблеми вивчення військового досвіду країн НАТО, але й практичні кроки щодо наближення до передових стандартів. Здійснення реформування ЗС країни Центрально-Східної Європи під стандарти НАТО для здійснення захисту своїх територій було важливою проблемою, так як на даний час для це є актуальним досвідом для України.

Політологи та журналісти В.Каспрук [3], В.Навроцький [4] та О.Палій [5] дослідили вплив реформ на збройні сили країн Центрально-Східної Європи. У своїх працях Ю.Цифра [10] та Л.Чаповська [11] досліджують військову сферу країн після вступу в НАТО, простежуючи динаміку наступних процесів.

На основі викладеного можна сформулювати мету дослідження, яка полягає у всебічному та об'єктивному розкритті сутності реформування збройних сил країн Центрально-Східної Європи під стандарти НАТО і його уроки.

Північноатлантичний договір передбачає, що кожен претендент на вступ повинен на досить високому рівні самостійно забезпечувати свою безпеку і бути готовим стати частиною свого оборонного потенціалу і робити внесок у колективну безпеку відповідно до вимог статті 5. Країни-учасниці також мають бути здатним брати участь у спільних операціях у складі Альянсу, не пов'язаних із колективною обороною.

Переважає більшість експертів, аналізуючи підготовку країн колишнього Варшавського договору і колишніх республік СРСР до вступу в НАТО, основну увагу акцентували на аспектах, пов'язаних з реформуванням збройних сил, економіки, демократизацією суспільства, виконанням Програми «Партнерство заради миру» і підготовкою громадськості до вступу в НАТО. При цьому поза їхньою увагою залишалися два дуже важливі складники, що істотно впливали на прийняття цих країн у члени Альянсу.

По-перше, це вирішення питань, що гарантують із боку країн НАТО повну довіру до його нових членів; по-друге – прискорена модернізація і структурна перебудова армій нових країн-членів. Одержання такої довіри передбачає прийняття останніми у тому чи іншому вигляді закону про люстрацію і відповідно – докорінне реформування служб безпеки з урахуванням вимог такого закону. Наприклад, Естонія почала завойовувати довіру НАТО ще в 1991 р., ліквідувавши структури КДБ на своїй території. У Латвії й Литві також були прийняті закони про люстрацію, і боротьба проти «спадщини КДБ» у цих республіках мала свою специфіку. Одним із перших кроків на шляху вступу в НАТО для Чехії, Польщі й Угорщини були таємні домовленості, а потім і офіційні угоди з Альянсом зі взаємодії спецслужб.

У Чехословаччині, а потім у Чехії (1991 р., 1992 р.) дуже серйозно підійшли до реалізації закону про люстрацію і питань

допуску громадян до заходів, що стосуються співробітництва з членами НАТО. У Чехії, наприклад, спочатку для військовослужбовців, а потім і для всіх громадян спецслужбами були введені три категорії – А, В, С, які свідчили про ступінь довіри залежно від рівня співробітництва з колишніми структурами КДБ. Для роботи (навчання) за кордоном, а також для призначення на керівні посади всередині країни необхідно було отримати документ, що підтверджував можливість «високого ступеня довіри» до даної особи [3, с.77].

Проаналізуємо досвід набуття членства в НАТО двох країн-кандидатів першої хвилі його розширення, що пройшли цей шлях.

Чехія. Уряд Чеської республіки 29 серпня 2001 р. схвалив керівні документи, які стосувалися реформування збройних сил Чеської республіки. Програма реформування готувалася 3,5 місяця. Для розробки програми було створено. Програма реформування містить аналіз поточного стану збройних сил, а також цілі та принципи розвитку чеських збройних сил протягом наступних десяти років. Комплект документів з реформи збройних сил був доступним для широкої громадськості. Отже, Чеська республіка приступила до реформування своїх ЗС під стандарти НАТО, вже будучи фактично членом Альянсу. Як передбачалося планом, реформування ЗС Чехії повинно бути закінчено до 2010 р. Упродовж цього часу планувалося поступово перейти до цілком професійних збройних сил. Реформа охоплювала структуру ЗС, особовий склад, озброєння, інфраструктуру й фінансування. Для цього збройні сили істотно скорочувалися. Частка витрат на них протягом декількох років, які передували вступу Чехії в НАТО, підвищилася з 0,5% до 2,4% ВВП (2003 р.). Суттєво переглядалася і фінансова база реформування у бік її збільшення [4, с.9].

До основної частини чеських збройних сил мали увійти високомобільні об'єднання сухопутних і військово-повітряних сил, які потрібно розглядати як внесок в обороноспроможність НАТО. До цих сил належатимуть механізовані з'єднання і комбіновані з'єднання ВПС [1, с.16]. Названі сили призначалися для участі у спільних операціях, що впливають із вимог статті 5 Північноатлантичного договору, а також для операцій під керівництвом ЄС. У мирний час ці частини застосовуються на території Чехії для надання гуманітарної допомоги й допомоги при катастрофах. Серед інших військових формувань посилилася роль

військової поліції, оптимізувалися її організаційні структури з використанням досвіду інших держав – членів НАТО і поліпшенням взаємодії військової поліції з бойовими частинами [5, с.51]

Грунтовні зміни відбулися і в командно-керівних структурах чеських збройних сил. Здійснено чіткий поділ функцій та структур політико-цивільного і військового керівництва. Усунуто дублювання функцій та завдань міністерства оборони і Генерального штабу. Міністерство оборони займається зовнішньополітичними й міжвідомчими відносинами, відповідає за формування політики національної оборони. Про воєнну політику широка громадськість періодично інформується через видання таких документів, як «Воєнна стратегія Чеської республіки» та «Біла книга міністерства оборони». Для поліпшення координації керівництва збройними силами при Генеральному штабі було створено Об'єднаний оперативний центр (Joint Operation Center, JOC). Ця структура забезпечує також керівництво підрозділами, що перебувають за кордоном [6, с.37]

Реформування збройних сил Чеської республіки проводилося в чотири етапи, починаючи з 2002 р до 2010 р. і завершилося повною модернізацією озброєнь через виконання 3-го Пріоритетного проекту [2, с.122]. Отже, Чеська Республіка поставила перед своїми збройними силами амбітні цілі, які поступово втілювалися в життя.

Іншим прикладом для України може бути Польща. Прийняття її в НАТО в березні 1999 р. було важливою подією для цієї країни. Майже відразу після вступу в Альянс Польща пройшла своєрідний іспит участю в миротворчих силах НАТО в Косово (KFOR) та в Албанії (AFOR).

Підготовка Польщі до вступу в НАТО і її членство в ньому прискорило перебудову війська польського. Одним із важливих компонентів реформування ЗС Польщі була реалізація стандартів НАТО в структурах ЗС. Збройні сили Польщі також були поділені на два основних компоненти - сили постійної готовності й сили швидкого реагування. Відповідно до вимог НАТО Польща надає ці сили в його розпорядження. У 2000 р. при плануванні спільних заходів НАТО на період 2001-2006 рр. Польща була запрошена для участі в 180 короткострокових та довгострокових заходах. Така ж кількість заходів на 5 років планується з такими країнами, як Великобританія й Німеччина.[1, с.17]

Формування сил швидкого реагування було розпочато ще до вступу Польщі в НАТО. До складу сил швидкого реагування сил НАТО від Польщі ввійшли: Сухопутний компонент, Компонент Військово-морських сил,, Компонент Військово-повітряних сил.

У процесі набуття членства в НАТО відбувалася реструктуризація та модернізація оборонної промисловості Польщі. На цьому шляху була проведена приватизація підприємств оборонної промисловості з використанням частини коштів від приватизації на реструктуризацію і модернізацію цього сектора польської економіки та ЗС Польщі. Контроль держави зберігається тільки за тією частиною галузі, яка має в оборонному комплексі Польщі ключове значення. Для зменшення витрат на розробку та виробництво озброєння розвиток оборонної промисловості планується здійснювати у співпраці з союзниками по НАТО, а також у майбутньому - в рамках ЄС та членства у Спільній організації співпраці в галузі озброєнь (OSCE).

Заслугує на увагу сформована практика посилення ЗС Польщі за рахунок фактично безкоштовної передачі військової техніки й озброєння з країн-членів НАТО. Так, 29 січня 2002 р. було прийнято рішення про безкоштовну передачу ЗС Польщі 126 танків «Леопард 2 А4», а також спеціальної бронетехніки, вантажних автомобілів, радіостанцій, тренажерів, боєприпасів та іншого устаткування з запасів Бундесверу. Оцінна вартість переданого озброєння й техніки становить близько 380 млн. євро. Польща сплатила тільки за переміщення озброєння й техніки з баз збереження в Німеччині на свою територію, затративши 22,5 млн. євро [8, с.57]. У цьому Україна також може розраховувати на безкоштовне отримання надлишків озброєння від інших країн-членів НАТО. Такі прецеденти дають підстави Україні при набутті членства в НАТО сподіватися на безкоштовне отримання західноєвропейської техніки й озброєння, що прискорить інтеграцію її збройних сил в оборонні структури Альянсу.

Проаналізувавши досвід двох європейських постсоціалістичних країн щодо вступу в НАТО та наміри України у його використанні, робимо наступні висновки:

- Виходячи з досвіду набуття членства в НАТО країнами Центрально-Східної Європи, необхідно готуватися до виконання нового спектра завдань, які раніше не стояли перед ЗС України. Проект нової Воєнної доктрини України, на жаль,

не робить акценту на цих нових завданнях і їх особливостях. Членство в НАТО передбачає, крім стандартних завдань, що раніше превалювали у Воєнній доктрині України (наприклад, захист суверенітету), також завдання підтримки союзників по НАТО в запобіганні конфліктам і подоланні криз поза межами України.

- Одним з основних завдань реформування ЗС України є подальший розвиток та зміцнення сил швидкого реагування за рахунок оснащення їх найсучаснішою зброєю, модернізованою під стандарти НАТО. Особовий склад цих сил, призначених для участі у спільних операціях, які проводяться під егідою НАТО, повинен мати рівень підготовленості відповідно до його стандартів.
- Кінцевою метою реформи, як показує досвід країн-кандидатів, є створення збройних сил, що можуть застосовуватися як для забезпечення національних інтересів, так і в рамках спільних завдань НАТО. Вони повинні мати сучасне озброєння, хорошу підготовку і добре обладнану інфраструктуру.
- В умовах російсько-української війни досвід і допомога країн НАТО для України відіграє надзвичайно важливу роль для зростання тактично-військової майстерності її Збройних сил.

Список використаних джерел

1. Гайдуков Л., Терешко С. Річ, на якій економити не можна. НАТО: від образу ворога до порозуміння і співробітництва. *Політика і час*. 2005. №7. С. 14-28.
2. Довідник НАТО. 2006. 383 с.
3. Каспрук В. НАТО: контекст нового клімату світової безпеки. *Сучасність*. 2004. №5. С. 77-89.
4. Навроцький В. Практична складова співпраці НАТО з іншими міжнародними організаціями щодо підтримки миру та безпеки. *Віче*. 2010. №24. С. 9-11.
5. Нова модель безпеки НАТО і ЄС: порівняльний аналіз можливостей забезпечення колективної безпеки. *Зовнішні справи*. 2007. №11. С. 50-53.
6. Палій О. Європейська система безпеки не буває без НАТО. *Політика і час*. 2007. №2. С. 37-39.
7. Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива / За заг. ред. Соскіна О.І.; Ін-т трансформації

суспільства. К.: Вид-во "Інститут трансформації суспільства", 2007. 336 с.

8. Проблеми регіональної безпеки : чи можлива спільна позиція? *Економіст*. 2010. №4. С. 55–59.
9. Україна-НАТО в запитаннях і відповідях. Ч., 2006. 56 с.
10. Цифра Ю. Вплив диспропорції військових витрат членів НАТО на майбутнє альянсу. *Віче*. 2008. №3. С. 32–33.
11. Чаповська Л. Вступатимуть в НАТО не військові, а суспільство в цілому. *Політика і час*. 2004. №6. С. 23–29.
12. Чурилов М. На перетині шляхів. *Політика і час*. 2006. №9. С. 32–35.
13. Шабельник Н. Міжнародні організації. НАТО. *Географія*. 2014. №17-18. С. 60–63.

* * *

Коротка Анжела Вячеславівна,

магістр історії (Полтава, Україна);

Бабенко Людмила Леонідівна,

докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(Полтава, Україна)

Форми співпраці України і країн-членів НАТО у сфері медичної реабілітації військовослужбовців

Російсько-український конфлікт та відмова від позаблокового статусу сприяли поглибленню політичного діалогу між Україною та Північноатлантичного Альянсу. Пріоритетним завданням для України є досягнення повної сумісності сектору безпеки й оборони з відповідними структурами держав-членів НАТО. Актуальність предмету дослідження впливає з тих реальних історичних умов, у яких опинилася наша держава наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. З одного боку вона прагне досягти найвищих стандартів своїх збройних сил, а з іншого – об'єктивно не може обійтися без допомоги та підтримки країн НАТО, передусім у галузі збереження життя і здоров'я українських військових, які отримали фізичні і психологічні травми у ході російсько-української війни.

Метою цього дослідження є з'ясування форм і сутності співпраці та допомоги, що надається в останні роки українським

фронтовикам російсько-української війни у сфері медичної реабілітації.

Завданнями дослідження є розкриття основоположних документів міжнародної та міждержавної співпраці у зазначеній сфері; характеристика напрямів і форм надання допомоги в реабілітації та лікуванні поранених бійців Збройних сил України (ЗСУ); визначення головних партнерів і донорів удосконалення медичної допомоги як всередині України, так і за її межами; оцінка ефективності і значення реалізації векторів співпраці України і структур НАТО у сфері медичної реабілітації українських військовослужбовців.

Джерела та історіографія порушеної проблеми мають свою специфіку. Можна говорити про масив джерел офіційного характеру: це державні документи – договори, угоди, рішення Верховної ради України, урядові постанови, документи країн Альянсу, що регулюють діяльність структур НАТО у сфері співпраці з Україною. Вони викладені у друкованих та електронних ЗМІ, в Інтернет-ресурсах тощо. Історіографія цієї теми ще не набула систематизованого вигляду. Здебільшого це публікації у пресі, збірниках статей і матеріалів, коментарі політичних експертів. спеціальні доповіді аналітиків для органів влади. Виявлені мною публікації наведені у списку джерел і літератури.

Основоположними документами, що продовжують визначати відносини між Україною та НАТО на сучасному етапі, є Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору від 9 липня 1997 року та Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство від 21 серпня 2009 року. Доленосним рішенням в умовах протистояння російській агресії стало рішення Верховної Ради України від 23 грудня 2014 року про відмову України від позаблокового статусу, який виявився неефективним у контексті забезпечення держави від зовнішньої агресії та тиску [1]. 26 лютого 2016 року Президент України П.Порошенко підписав Закон «Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус Представництва НАТО в Україні», відповідно до якого Центр інформації та документації НАТО об'єднався з Офісом зв'язку НАТО в єдину дипломатичну установу. Це був перший подібний випадок в історії НАТО [1].

В обстановці військової інтервенції, політичного та економічного тиску з боку РФ, тимчасової окупації Криму та «гібридної» війни проти України на Донбасі, інтенсивні політичні контакти між Україною та Альянсом став передумовою для отримання матеріально-технічної підтримки для посилення її обороноздатності та спроможності захистити себе. Ця допомога надавалася на виконання рішень Уелльського саміту НАТО (вересень 2014 року) для задоволення термінових потреб України, а також у стратегічному плані. Всього союзниками було надано матеріально-технічних засобів на суму близько 100 млн. доларів США [3].

Наприкінці квітня 2016 року, вперше в історії нашої держави, у складі Уряду України було призначено Віце-прем'єр-міністра з європейської та євроатлантичної інтеграції Іванну Климпуш-Цинцадзе. Після цього призначення відбулося певне оновлення підходів до процесу інтеграції в НАТО. Зокрема, прийнято рішення відновити роботу Комісії з питань координації співробітництва з НАТО на чолі з вищезгаданим Віце-прем'єр-міністром. Тобто можна стверджувати про створення правових підвалин євроатлантичної інтеграції України – не декларативних, а реальних.

Зараз в українському суспільстві існує чимало стереотипів щодо НАТО. Навіть подолання інформаційних бар'єрів не завжди дозволяє донести до людей повну інформацію. Один з них полягає в тому, що співпраця з Альянсом обмежується лише військовою сферою. Це абсолютно не так. Адже в НАТО підходять до співпраці із своїми партнерами комплексно. Наша держава бере участь у багатьох програмах, у першу чергу – це програми медичної реабілітації, якими займається NSPA (Агенція НАТО з підтримки та постачання). За фінансування відповідного Трестового фонду НАТО надаються послуги з медичної реабілітації ветеранів.

Варто згадати, що політику Трестового фонду було започатковано у вересні 2000 р. з метою допомоги країнам-партнерам у безпечному знищенні накопичених у світі протипіхотних мін. Відтоді проекти ініціюються країнами-членами НАТО або країнами-партнерами та фінансуються на добровільній основі. Альянс не визначає, які саме прохання про допомогу будуть перетворені у конкретні проекти. Країни-члени визначають у індивідуальному порядку, які пропозиції вони мають бажання підтримати та розвивати у подальшому [2]. Проекти Трестового

фонду дотримуються найвищих стандартів у питаннях охорони навколишнього середовища, здоров'я та безпеки, беручи до уваги законодавство Європейського союзу та національне законодавство.

Зазначимо, що наразі Трастовий фонд НАТО з фізичної реабілітації (лікування, протезування) військовослужбовців, поранених в антитерористичній операції, діє в Україні та спрямований на надання пораненим українським військовослужбовцям медичної допомоги і реабілітації, а також на забезпечення місцевих медичних центрів належними засобами надання відповідних реабілітаційних послуг. Відповідно до наявності коштів підтримка може надаватися у вигляді прямої медичної допомоги, фізіотерапевтичного та психологічного супроводу пацієнтів, будівництва, відновлення, ремонту та оснащення медичних закладів України, а також підвищення кваліфікації медичного персоналу за відповідною спеціалізацією. Можна констатувати, що з усіх перелічених напрямків допомога Україні є вкрай важливою і необхідною.

Фредерік Пежо, керівник проектів Трастових фондів НАТО, на зустрічі з віце-прем'єром України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Іванною Климпуш-Цинцадзе заявив, що країни НАТО збільшують внески до низки трастових фондів задля підтримки України. Зокрема, як інформує Урядовий портал, ініціативи стосуються захоронення радіоактивних відходів та медичної реабілітації військовослужбовців, поранених в АТО. «НАТО й надалі підтримуватиме Україну на шляху до євроатлантичної інтеграції, збільшуючи фінансові внески до цільових фондів», – наголосив Пежо. Він додав, що роботу Трастового фонду з медичної реабілітації військовослужбовців буде продовжено до 2021 року [4].

І.Климпуш-Цинцадзе подякувала за послідовність та стійку позицію НАТО, наголосивши, що попри політичну турбулентність і зміну керівництва держави, курс на євроатлантичну інтеграцію залишається незмінним. «Уряд докладе всіх зусиль задля продовження курсу України для набуття членства в Альянсі. Працюємо далі над визначеними напрямками», – зазначила віце-прем'єр. Вона також поінформувала представника НАТО про ухвалення указу Президента України «Питання європейської та євроатлантичної інтеграції», який визначив завдання та обов'язки

державних органів влади стосовно реалізації стратегічного курсу на вступ до ЄС та НАТО [4].

Цільовий фонд медичної реабілітації Україна – НАТО виокремив низку важливих моментів на шляху надання підтримки пораненим українським військовослужбовцям. Так, наприклад, за кошти Трастового фонду НАТО було закуплено та встановлено першу ерготерапевтичну кухню та облаштовано спеціальну військову майстерню у Львівському військовому госпіталі. У Медичному центрі Національної гвардії «Нові Санжари», що на Полтавщині, закуплено та встановлено реабілітаційне обладнання. Також у березні 2017 року в Харкові відкрили реабілітаційний центр для поранених військовослужбовців, в якому медична реабілітація оплачується з одного з фондів НАТО [5]. Науково-дослідний інститут протезування, протезоконструювання та відновлення працездатності у Харкові з початком війни перебудував свою роботу і визначив пріоритетом своєї діяльності саме реабілітацію поранених військовослужбовців. І в перебудові цієї діяльності велику допомогу надав саме Трастовий фонд НАТО – завдяки цій підтримці інститут запровадив нові методики протезування та реабілітації. Але разом із тим, звичайно, і наша держава усвідомлює важливість цього закладу та спрямовує значне фінансування для забезпечення його засобами реабілітації. Крім того за участі Фонду та за підтримки Уряду Японії, безпосередньо грантовій допомозі у рамках проекту «Кусаноне» в цьому інституті встановлено модульний реабілітаційний басейн.

За допомогою Альянсу в Україні запроваджується досвід Великобританії та Канади щодо психологічної реабілітації військовослужбовців. Цим опікується Трастовий фонд НАТО зі створення системи зміни військової кар'єри на професійну цивільну. Уже два роки проводяться модулі по родинній реабілітації учасників АТО та їхніх сімей і реалізуються спеціальні програми з подолання стресу серед ветеранів. При цьому використовується найкращий досвід наших західних партнерів [9].

З 2017 року за допомогою структур НАТО реалізується пілотний проект «Національна лінія психологічної підтримки ветеранів, їхніх сімей». Програмою враховано комплекс заходів, спрямованих на соціальну, фінансову, правову та психологічну підтримку учасників АТО та членів їх сімей, соціальну та медичну адаптацію, професійну реабілітацію військовослужбовців, надання

соціально-побутової допомоги їх родинам, здійснення моніторингу та контролю якості надання різних видів послуг.

Також за підтримки США в Україні запроваджують медичну інформаційну систему «Е-здоров'я», яка дозволяє вести базу даних поранених військових у зоні АТО і забезпечує доступ до інформації про кожного пораненого для працівників військових і цивільних медустанов [3].

У період із серпня 2016 по вересень 2018 року тривали табірні збори спортивної реабілітації Україна – НАТО «Назад до життя». За цей час їх відбулося сімнадцять, кожен з них був головним елементом діяльності Цільового фонду із забезпечення реабілітації поранених. Над організацією цих дуже успішних табірних зборів Цільовий фонд співпрацював з Національною асамблеєю людей з інвалідністю в Україні. Всього у табірних зборах взяли участь майже 170 поранених українських військовослужбовців і 170 цивільних осіб із Донбасу, які пройшли психологічну і фізичну реабілітацію [9].

Спираючись на даний досвід, представництво Агенції НАТО із матеріально-технічного забезпечення і закупівель в Україні 25 вересня 2018 року організувало змагання у Харківському клубі «Кросфіт» для ветеранів, які отримали 11 найсучасніших спортивних протезів від Цільового фонду медичної реабілітації Україна – НАТО [2]. Це були перші протези, зроблені українськими спеціалістами завдяки роботі Цільового фонду із забезпечення спроможності в цій важливій сфері.

Ці змагання з кросфіту були організовані за участю уповноваженого представника Президента України з питань реабілітації учасників АТО, а також Харківського українського науково-дослідного інституту протезування, протезоконструювання та відновлення працездатності. Цими змаганнями був відзначений початок дворічної освітньої програми для ортопедів і протезистів в Україні, організованої Цільовим фондом, яка забезпечить українську систему медичної реабілітації новими знаннями і потенціалом в цій важливій сфері. В 2018 році 63 поранених учасників АТО отримали всю необхідну допомогу за кордоном. У цьому році плани більш масштабні. У спеціалізованих закордонних центрах планується реабілітація 15 осіб щомісяця.

Із самого початку в 2016 році Цільовий фонд медичної реабілітації Україна – НАТО допоміг більше як 500 пораненим

солдатам відновитись фізично, психологічно і професійно. Він також зробив значний внесок в посилення спроможності української системи медичної реабілітації надавати допомогу пораненим військовослужбовцям, серед іншого, за допомогою тренування зайнятого в реабілітації персоналу і передачі найсучаснішого реабілітаційного обладнання шпиталям країни [7].

В межах Трастового фонду з медичної реабілітації НАТО допомагає Україні удосконалювати стандарти якості та забезпечувати довгострокову сталість послуг медичної реабілітації для військовослужбовців, які зазнали поранень. Велику роль у цьому відіграла Болгарія, яка очолювала спеціальну комісію Трастового фонду відповідно до «Імплементативної угоди між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з підтримки та постачання про реалізацію співпраці у сфері медичної реабілітації». Така структура як Агентством НАТО з технічного обслуговування та постачання (NSPA) з властивою їй чіткістю в організації роботи зосередилася на безпосередній медичній допомозі військовослужбовцям, наданні їм швидкого доступу до послуг медичної та психологічної реабілітації, а також на розвитку потенціалу українських інституцій медичної реабілітації.

На 2018 рік допомогу було надано 1500 експертам з медичної реабілітації, 500 військовослужбовцям, 90 сім'ям, 4 підрозділам медичної реабілітації та українській збірній спортсменів-інвалідів з числа військовослужбовців Ігор нескорених. Також у межах даного Трастового фонду було надано допомогу щодо розвитку інституційного потенціалу Адміністрації Президента України, Міністерству оборони, Міністерству охорони здоров'я, Міністерству соціальної політики, Міністерству освіти, а також впроваджено довгострокові освітні програми для різних категорій надавачів відповідних послуг [1].

У рамках вищезгаданого фонду НАТО–Україна велику допомогу Україні надавала й Болгарія, що його очолює. Дана ініціатива реалізується на основі угоди між Міністерством оборони Республіки Болгарія та Міністерством соціальної політики України в межах проекту Трастового фонду НАТО у сфері медичної реабілітації в Україні, яка була підписана в жовтні 2017 року. Так кожного 9 числа місяця нова група поранених направляється до військово-медичної лікарні «Калероя» у місті Хісар. Відповідно до Угоди, витрати, пов'язані з проходженням фізіотерапії протягом

двох тижнів та розміщенням, забезпечує болгарська сторона. Витрати, пов'язані з міжнародним і місцевим транспортуванням, медичним страхуванням і харчуванням на період медичної реабілітації, забезпечував Трастовий фонд НАТО в Україні у сфері медичної реабілітації. Українська сторона фінанси на реалізацію цього проекту не витрачає. У рамках проекту реабілітацію мають пройти 300 українських воїнів. На даний час в болгарській клініці побувало вже 94 поранених. Крім того в рамках проекту військовослужбовці проходять лікування та реабілітацію у медичних закладах країн-членів НАТО. Найбільше поранених прийняли на лікування за програмою НАТО у Польщі – 87 осіб. 46 солдатів пройшли лікування в Німеччині, в Литві та Латвії – по 32 бійця. 12 поранених було відправлено на лікування у США. Допомогу українським бійцям надавали в Румунії – 21 особа, в Угорщині – 18 осіб, в Естонії – 10 осіб, у Словаччині – 9 осіб, Хорватії та Грузії – по 8 чоловік. Українські солдати також отримали медичну допомогу в Греції (7 бійців), Франції (1 боєць), Словенії (4 бійці) і Англії (2 бійці) [2]. Фонд також фінансує й організовує тренування, експертні конференції та семінари психологів, які працюють з пораненими українськими військовими.

Як інформує «Цензор.НЕТ» із посиланням на «Урядовий портал», Міністр соціальної політики України Андрій Рева зустрівся з керівником сектору Трастових фондів НАТО Фредеріком Пежо, радником з медичних питань Девідом Річмондом, керівником офісу Агенції НАТО з підтримки і постачання в Україні Василем Литвинчуком та керівником проекту Трастового фонду НАТО з медичної реабілітації Наталією Мельниченко. З українського боку в зустрічі також взяли участь заступник Міністра соціальної політики з питань європейської інтеграції Олександра Чуркіна та директор НДІ протезування, протезобудування та відновлення працездатності Антоніна Салєєва. Під час зустрічі Міністр подякував партнерам з НАТО за важливу допомогу, яку організація надала Україні в рамках спільного проекту для забезпечення українських військовослужбовців медичною допомогою та реабілітацією та українських медичних центрів належними засобами надання реабілітаційних послуг.

«Справжні друзі пізнаються в біді, тому дякую за ту роботу, яку проводить Трастовий фонд НАТО сьогодні, коли Україна дає відсіч агресору, який окупував частину нашої території. Ми зазнаємо

людських втрат – солдати та офіцери ЗСУ, Нацгвардії, інших збройних формувань зазнають поранень та каліцтва, і завдання держави полягає в забезпеченні їх реабілітацією та протезуванням для повної інтеграції в мирне життя. Це складні виклики, з якими Україна раніше не зіштовхувалася», – заявив міністр [4]. Він зазначив, що система реабілітації в Україні не була готовою до сьогоднішніх викликів, оскільки вона була розрахована на роботу в інших умовах та орієнтованою на реабілітацію осіб, які отримували трудові каліцтва, постраждалих унаслідок ДТП, і значно рідше мала справу з бойовими травмами.

Міністр також подякував за підтримку, надану Україні для участі в Іграх Нескорених, та висловив сподівання на продовження якнайширшої співпраці в майбутньому. Зі свого боку Ф.Пежо зауважив: «Досягнутий успіх є результатом роботи усієї команди та країн-учасниць НАТО, які фінансують цей проект, і він був би неможливим без головної в проекті країни, а саме Болгарії. Останнім найяскравішим прикладом успішної співпраці є започаткування освітньої програми протезистів-технологів за міжнародними стандартами, і сподіваюся, що приблизно через рік ми побачимо, як перші українські протезисти отримують міжнародні сертифікати, що свідчатиме про те, що вони освоїли спеціальність» [4].

Задля збільшення ряду фахівців в галузі Ерготерапії, спрямованої на допомогу Пацієнту в повсякденному житті й сприяючих розвитку, відновленню й підтримці необхідних побутових навичок і дій, у рамках Трастового Фонду НАТО з медичної реабілітації в Україні 15-16 січня 2019 року успішно пройшов іспит на освітню програму з ерготерапії. У підсумку експертна комісія визначила 7 найбільш мотивованих та блискучих кандидатів, які працюють як викладачі і практикуючі фахівці (це було один з основних критеріїв відбору), ці кандидати візьмуть участь у 9-тижневій програмі підготовки ерготерапевтів за зразком «навчання для вчителів» в Естонії. Цей навчальний проект з ерготерапії буде реалізований на базі Національного університету України з фізичної культури та спорту (теоретична база) та Київської обласної лікарні (практична база) у співпраці з Талліннським коледжем охорони здоров'я та Центральною лікарнею Східного Таллінна, відділом фізичної реабілітації [3]

Не варто також забувати, що вже багато років НАТО надає Україні підтримку в реалізації програми перепідготовки колишніх військових. Більше дев'яти тисяч вчорашніх вояків вже скористалися цими послугами. Навчання може відбуватися або на інтенсивних 400-годинних курсах англійської мови, або на навчанні з економічних дисциплін [8]. Північноатлантичний альянс допомагає поліпшити медичне обслуговування військовослужбовців Збройних сил України та сприяє підвищенню рівня надання медичних послуг відповідно до міжнародних стандартів.

Відколи розпочалася криза Росія-Україна, набули розвитку й інші програми співпраці між Україною та НАТО. Відповідно до рішення, ухваленого на засіданні міністрів закордонних справ у квітні 2014 року, ці зусилля спрямовуються на підтримку оборонної реформи через програми розбудови та зміцнення інституційного потенціалу, а також на посилення цивільного контролю над збройними силами та пов'язаними з ними складовими загального сектора безпеки.

Отже слід констатувати, що Україна забезпечила правові основи співробітництва з Північноатлантичним Альянсом, що дало підстави в умовах російсько-української війни отримати необхідну підтримку в галузі медичної допомоги пораненим військовослужбовцям. Така структура як Агенція НАТО з підтримки та постачання та створений нею Трестовий фонд надають допомогу в організації послуг з медичної реабілітації ветеранів. Україна має змогу готувати своїх фахівців, використовуючи досвід натівських партнерів.

Список використаних джерел

1. <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/trust-fund>
2. <https://censor.net.ua/ua/n3090590>
3. <https://www.unian.ua/health/country/1120958-309-tyajkoporanenih-ukrajinskih-soldat-proyshli-likuvannya-ta-reabilitatsiyu-v-15-krajinah-nato.html>
4. <https://www.kmu.gov.ua/ua> - Урядовий портал
5. Газета «День» <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/vidnovlennya-koshtom-nato>
6. Досвід проведення реабілітації військовослужбовцям з ампутованими кінцівками (із застосуванням методичних підходів країн-членів НАТО) / А.В.Верба, А.Ю.Кіх, О.М.Волянський,

В.В.Корченко. *Проблеми військової охорони здоров'я*. 2017. Вип. 49 (2). С. 306-318. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prvoz2017_49%282%29_37

7. Необхідність державної стратегії соціально-психологічної адаптації населення в сучасних умовах України. *Матеріали круглого столу "Державна стратегія соціальнопсихологічної адаптації населення України: сучасні виклики"*. К. 42 с.
8. Радиш Я.Ф., Соколова О.М. Адаптація військовослужбовців у країнах НАТО, армії оборони Ізраїлю та збройних сил Арабської Республіки Єгипет: досвід для України.
9. Радиш Я. Соціально-психологічна реабілітація громадян – важлива складова державної політики України в сучасних умовах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. №5. С. 6-8.

* * *

Кузьменко Наталія Миколаївна,

ст. викладачка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету (Суми, Україна)

Децентралізація та розвиток місцевих громад: досвід Польщі та України

Одним із основних напрямів реформування місцевого самоврядування в Україні визнано об'єднання територіальних громад. Сутність реформи полягає у наближенні владних повноважень, бюджетних надходжень, адміністративних послуг до громадян. Законодавчу базу реформи склали Закони «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [1], "Про внесення змін до Бюджетного кодексу України (щодо фінансового забезпечення надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування)" [2], "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг"[3], "Про передачу повноважень щодо розпорядження земельними ресурсами до органів місцевого самоврядування [4]". У рамках децентралізації суттєво розширено фінансові, планові, кадрові повноваження самоврядування.

В основу реалізації реформи покладено принципи Європейської хартії місцевого самоврядування (ухвалена 1985 р., ратифіковано

Верховною Радою України 1997 р.) [5], зокрема, добровільність та субсидіарність.

У процесі децентралізації не може бути примусу, адже очевидно, що слабкі, малочисельні громади не можуть у подальшому ефективно розвиватися. Принцип субсидіарності полягає у максимальному наближенні владних повноважень та послуг (медичних, освітніх та інших) до місць проживання громадян. Разом з тим, субсидіарність наближує громадянина якомога ближче до процесу прийняття рішень.

У процесі запровадження реформи попередня за планом кількість ОТГ (близько 880) зростає. Станом на початок 2020 р. в Україні створено понад 1000 ОТГ, планується створити ще близько 350" [6].

Бюджети об'єднаних громад наповнюються на новій податковій базі, отримують освітню та медичну субвенції з державної скарбниці. До них надходять 60% податку на доходи фізичних осіб, 100% єдиного податку, 100% плати за землю і решта – інші податки і збори, що збирають на відповідній території.

У вересні 2015 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України №1001-р було затверджено перспективний план формування територіальних громад Сумської області, відповідно до якого мають бути утворені 49 спроможних територіальних громад шляхом об'єднання навколо адміністративного центру (селища або міста).

Починаючи з 2017 р., процес створення ОТГ в Сумській області активізувався. На початку 2020 р. на Сумщині створено 38 громад, в яких проживає понад 750 тис. осіб (70% від загалу) [7]. У процесі розробки перспективних планів розвитку ОТГ враховується та застосовується європейський досвід місцевого самоврядування. При підтримці Програми «U-LEAD з Європою» створено Сумський підрозділ «Центр розвитку місцевого самоврядування», який розробив проект Центру безпеки громад для ОТГ Сумської області [8]. На Сумщині планується створити два центри безпеки громад. Для них виділені земельні ділянки, передбачене спільне фінансування з місцевого та державного бюджетів. Зразком такого центру можуть бути подібні діючі установи у Бельгії. Згідно концепції Центра, в одному приміщенні будуть розміщені центр екстреної медичної допомоги, управління надзвичайних ситуацій, правоохоронні служби.

Разом з тим, початок реформи продемонстрував недоліки як у законодавчому забезпеченні, так і в практичній реалізації передбачених змін.

По – перше, необхідно визначити перелік соціальних об'єктів (загальноосвітні школи, лікарні, будинки культури тощо), які переходять до власності ОГ та фінансову спроможність останніх щодо їх утримання.

По – друге, в Україні на відміну від Польщі, відсутній чіткий поділ повноважень між органами самоврядування. Формально існує самоврядування на рівні громад, районів, областей, але лише у містах існують виконавчі комітети, яким підпорядковані відповідні ради. У селах, районах та областях усі виконавчі функції виконують адміністрації, призначені та підзвітні центральній владі. У перспективі в кожній одиниці самоврядування має існувати власний виконавчий апарат. Радам ОГ потрібно створити власні відділи освіти, охорони здоров'я, культури (або зведені гуманітарні відділи) з метою управління переданими їм у власність об'єктами. До їх компетенції можуть належати конкурси на посади керівників шкіл, лікарень, будинків культури, тощо.

По – третє, необхідно на законодавчому рівні закріпити обсяги фінансування, які отримуватимуть органи місцевого самоврядування, терміни надходження коштів, механізми їхнього розподілу. При тому державна частка у загальному бюджеті зменшуватиметься, а бюджет розвитку місцевого самоврядування – зростатиме.

Серед найближчих перспектив – створення Центру надання адміністративних послуг (ЦНАП), який в автоматичному режимі видаватиме документи на основі даних реєстрів землі, нерухомості тощо. Крім того, запроваджується електронне врядування, що створює можливість отримати ці послуги та запити через Інтернет.

Як свідчить досвід Польщі, де реформа самоврядування здійснюється з кінця 1980-х рр., необхідне законодавче та організаційне забезпечення децентралізації складає близько ста законів та урядових рішень. У них повинно бути чітко визначено розподіл повноважень між територіальними громадами, районами, областями та центральною владою. Наприкінці 2017 р. польські лідери місцевого самоврядування відвідали Суми у рамках проекту «Нові ідеї у розвитку. Креативні польські органи місцевого самоуправління для українських громад – самоврядна сфера у

публічній дипломатії». На прикладі міської публічної бібліотеки ім. Станіслава Гроховяка в Лешно (Велькопольське воєводство) польські колеги поділилися досвідом, як бібліотеку невеликого містечка перетворити на центр громади та відродження занедбаної території. Нова бібліотека поєднала декілька функцій: сучасна галерея мистецтв, лабораторія для розвитку громадських ініціатив, простір для спілкування та творчості мешканців різного віку, соціальних груп та зацікавлень. Тут відбуваються різноманітні освітні та культурні заходи (науково-популярні лекції, виступи творчих колективів, презентації досягнень садівників тощо). Для дітей передбачено окремих простір, який поєднує ігрову активність, розвиток уяви та інтересу до читання. Молодь має можливість реалізувати свої творчі здібності в аудіовізуальному залі з сучасним звуковим та світловим обладнанням. Діяльність бібліотеки набула нового змісту: проводяться міські свята, фестивалі, поступово вона перетворилась на культурний центр міста. Як правило, польські гміни (аналог ОТГ), мають на своїй території бібліотеку і центр культури. У селах вони розміщуються у так званих народних будинках, які належать сільській громаді, функціонують разом з добровільною пожежною дружиною.

Переважна більшість ОТГ Сумської області носять аграрний характер, тому перспективними напрямками їх розвитку є сучасні агротехнології (наприклад, створення плодово-ягідних кластерів) або традиційні народні промисли, зокрема, лозоплетіння. Вигідне географічне розташування та мальовничі краєвиди Сумщини створюють можливості для розвитку «зеленого» туризму, але це потребує ґрунтовної підготовки і значних капіталовкладень. Іншим напрямком є розробка туристичних маршрутів, пов'язаних з перебуванням на Сумщині видатних діячів культури (П.Чайковський, Д.Бурлюк, А.Чехов) або відомих історичних постатей (П.Калнишевський, К.Розумовський, І.Вишневецький, І.Виговський).

Зрештою, основою будь-якої реформи є кадрове забезпечення. Органи місцевої влади мають бути не лише наділені новими повноваженнями та ресурсами, але й укомплектовані ефективними менеджерами. Відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування органи місцевої влади можуть самостійно встановлювати рівень зарплати для власних працівників

переобирати посадовців, діяльність яких не відповідає вимогам громади.

Багато питань виникає до повноважень нової особи в системі органів державної влади – префекта, призначуваного Президентом. Головним його завданням, відповідно до законопроекту "Про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади" [9], є наглядові функції – стеження за дотриманням законів і Конституцією України місцевими органами влади та їх очільниками. Загалом інститут представника держави на території існує в більшості європейських країн. Його призначення полягає у державному контролі за діяльністю органів місцевого самоврядування. До недавнього часу в Україні ця місія покладалася на прокуратуру, але з 2015 р. її було позбавлено функції загального нагляду, внаслідок чого органи місцевого самоврядування залишилися поза професійним державним контролем.

Передбачається, що посада префекта має бути адміністративною, а не політичною, оскільки рішення місцевих рад, підконтрольних йому, можуть носити різне політичне забарвлення. Планується створити спеціальний резерв префектів, призначення на посаду після проходження відповідного конкурсу. Діючим народним депутатам та іншим особам, котрі обіймають політичні посади, до участі у конкурсі не допускаються. Слід зазначити, що повноваження префекта в ряді країн (Польща, Франція) суттєво відрізняються від запропонованих у згаданому законопроекті. Зокрема, на відміну від французького префекта, український посадовець не керуватиме поліцією чи іншими територіальними органами міністерств і відомств, а лише координуватиме їх діяльність.

Таким чином, проміжні підсумки реформи місцевого самоврядування в Україні засвідчили як певні успіхи, так і проблеми, пов'язані із законодавчим, організаційним, фінансовим, кадровим забезпеченням процесів реформування.

Досвід європейських країн доводить, що децентралізація влади є кроком до економічного розвитку, реального залучення громадян до ухвалення та реалізації управлінських рішень, поліпшення добробуту.

Список використаних джерел

1. Закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 №157-VIII. Режим доступу: <https://docs.dtkr.ua/ua/doc/1214.60.0>
2. Закон України "Про внесення змін до Бюджетного кодексу України (щодо фінансового забезпечення надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування)" від 28.12.2014 №79-VIII. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/79-19>.
3. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг". Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55406
4. Закон України "Про передачу повноважень щодо розпорядження земельними ресурсами до органів місцевого самоврядування від 21.05.1997 №280/97-ВР. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
5. Законодавство України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036
6. Об'єднані територіальні громади. Режим доступу: <https://www.treasury.gov.ua/ua/kaznachejstvo-informuye/obyednani-teritorialni-gromadi>
7. Децентралізація дає можливості. Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/gromada>
8. Вибори-2020 мають поставити крапку у реформуванні місцевого самоврядування. Сумська обласна державна адміністрація. Режим доступу: <http://sm.gov.ua/ru/arkhiv1/20310-vybory-2020-mayut-postavyty-krapku-u-reformuvanni-mistsevoho-samovryaduvannya-na-sumshchyni-cherh>
9. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» від 13.12.2019 №2598. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI00952A.html

* * *

Николаева Ирина Владимировна,

кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой всеобщей истории и мировой культуры Витебского государственного университета имени П.М. Машерова (Витебск, Беларусь)

Материнство в государственной идеологии и социальной политике БССР в 1944 – начале 1950-х гг.

Великая Отечественная война привела к огромным людским потерям, поэтому, уже сразу после освобождения территории СССР от нацистской оккупации объектом пристального внимания государства стала демографическая политика. Главной заботой власти являлась необходимость быстрого и значительного воспроизводства населения, которое не удовлетворяло потребности экономического и социального развития страны. Улучшение демографической ситуации требовало принятия специальных мер для стимулирования рождаемости. В этой связи, материнство оказалось в сфере особого внимания государственной идеологии, а социальная политика в отношении материнства и детства одной из приоритетных задач.

Политика, проводившаяся в БССР, не была самостоятельной, а определялась центральными органами власти в Москве. Призванные способствовать восстановлению тяжелых демографических потерь, а также укреплению социального статуса женщин-матерей, административно-правовые, экономические, пропагандистские и другие мероприятия выдерживались в русле общесоюзной политики.

Весомую роль в продвижении идеологии материнства играла его пропаганда. Приоритетным кодом в репрезентациях женщин становится не только их ударный труд с целью скорейшего восстановления разрушенной войной республики, но и материнство. На страницах республиканских изданий все чаще звучат хвалебные слова в адрес женщин, которые «с честью выполняют свою священную обязанность матери», воспитание детей приравнивается к государственным и общественным заслугам, «благородному подвигу» [1].

На законодательном уровне внимание государства направлялось на обеспечение заботы о матерях, о чем свидетельствует Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г. «Об увеличении государственной помощи беременным

женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания «Мать героиня» и учреждении ордена «Материнская слава», и медали «Медаль материнства» [2]. Согласно данному законодательному акту, матерям, которые имели двоих детей, при рождении третьего ребенка предоставлялось единовременное пособие, при наличии трех детей и рождении четвертого и последующих детей (до достижения ими пятилетнего возраста) – единовременное и ежемесячное пособие на каждого последующего ребенка. Ввиду демографического дисбаланса по полу государство поощряло матерей-одинок, устанавливая выплату ежемесячных пособий не состоящим в браке женщинам на содержание ребенка, родившегося после издания Указа, до 12-летнего возраста [3, л. 158–159].

Кроме того, рабочим и служащим увеличивался оплачиваемый отпуск по беременности и родам с 63 до 77 дней. Его продолжительность определялась в 35 дней до и 42 дня после родов. Указ устанавливал увеличение вдвое нормы дополнительного продовольственного пайка беременным женщинам, начиная с шестого месяца и кормящим матерям в течение четырех месяцев кормления. Руководители предприятий и учреждений обязывались выдавать дополнительно беременным женщинам и кормящим матерям продукты из подсобных хозяйств [4, л. 18]. Вместе с тем, данные меры, предусматриваемые Указом, не затронули крестьянок, которые составляли основную часть женского населения. Определенные льготы для беременных и кормящих предусматривались для женщин-колхозниц лишь Уставом сельскохозяйственной артели (утвержденным в 1935 г.). За месяц до родов и за месяц после родов они должны были освобождаться от работы с сохранением за ними содержания на эти 2 месяца в половинном размере средней выработки или трудодней [5, л. 159].

Предусматривалось также и нематериальное поощрение многодетных матерей. Указ устанавливал почетное звание «Мать-героиня» для женщин, родивших и воспитавших десять детей и более, а также орден «Материнская слава» и «Медаль материнства» для матерей с пятью детьми и более. Всего по республике за 1944–1947 гг. были удостоены почетного звания 866 женщин, вручено 20 242 ордена и 55 377 медалей [6, л. 145].

Пропаганда содержания Указа и его выполнение стали на протяжении 1940-х гг. сферой повышенного внимания как

партийных организаций республики, так и органов юстиции. Райисполкомы, партийные комитеты всех уровней вели работу по организации точного учета многодетных и одиноких матерей с последующей выплатой им пособий, открытию магазинов для беременных женщин и кормящих матерей. На конец 1945 г. уже 45,9 тыс. многодетных матерей, с четырьмя и более детьми получали ежемесячное государственное пособие. Кроме того, 14,2 тыс. матерей, имеющих двух детей, получили единовременное пособие при рождении третьего ребенка [7, с. 247].

Вместе с тем необходимо отметить, что на местах, как со стороны финансовых органов, так и торгующих организаций, имелся ряд недостатков в выполнении Указа [8, с. 76]. С одной стороны, несвоевременное оформление документов на получение госпособия многодетным и одиноким матерям и задержка выплат, случаи невыдачи продуктов питания торгующими организациями пайка беременным и кормящим в ситуации повсеместной разрухи, всеобщего послевоенного дефицита зачастую имели объективные причины, связанные с нехваткой людей, транспорта, товаров и продуктов на местах. Несмотря на многочисленные ошибки в работе местных органов социального обеспечения, а также проблемы финансирования отмечался неуклонный рост объемов выдачи государственных пособий многодетным и одиноким матерям: в 1944 г. общая сумма по БССР составила 10 599 тыс., в 1945 г. – 117 525 тыс., до конца 1950 г. всего было выплачено 859 927 тыс. рублей [9, л. 45].

В тоже время, имели место прецеденты, когда при выплате матерям госпособий погашали недоимки по разным налогам, числящимся за их хозяйствами; наблюдалась практика принудительного зачисления на вклады в сберкассы сумм, причитающихся матерям по госпособиям [10, л. 10–11]. Органы юстиции должны были реагировать на факты жалоб по всем вопросам, касающимся пособий, на виновных работников соответствующих отделов накладывались административные взыскания [11, л. 204].

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 года также предусматривалось утверждение плана по улучшению медицинского и бытового обслуживания женщин и детей. Уже в послеоккупационный военный период в республике предпринимались огромные усилия по восстановлению

разрушенных и строительству новых медицинских учреждений для женщин и их детей. В городах и райцентрах началось восстановление женско-детских консультаций, при которых специально выделялось оборудование молочных кухонь [12, л. 191; 13, л. 58]. Однако молочные кухни, организованные Наркомздравом БССР во всех крупных городах республики для производства необходимого диетического питания для младенцев и детей младшего возраста, снабжались продуктами с большими перебоями, а в некоторых городах были закрыты из-за отказа горторготделов обеспечить их молоком, сахаром, крупами и маслом [8, с. 76].

Значительные трудности имелись и в восстановлении сети профильных медицинских учреждений, укомплектовании их кадрами и обеспечении санитарно-хозяйственным имуществом. Постановление СНК БССР от 10 января 1945 г. «О мероприятиях по расширению сети детских учреждений и улучшению медицинского и бытового обслуживания женщин и детей» предусматривало целый комплекс мер по развертыванию и улучшению работы родовспомогательных учреждений [8, с. 77]. Число врачебных и акушерских коек для беременных женщин и рожениц постоянно увеличивалось: на 1 января 1945 г. их было развернуто 1924, на конец 1945 г. функционировало уже 3 155 [7, с. 238; 11, л. 186]. Однако, в 1945 г. было развернуто только 86,3% родильных, 43,3% гинекологических и 74,4% педиатрических коек от уровня 1940 г. Количество женско-детских консультаций в 1945 г. было ниже (62,5%) показателей 1940 г. Кроме того, женские и детские консультации работали только в городах [14, с. 543].

В то же время усилия государства по охране материнства и организации помощи женщинам-матерям со стороны местных органов власти способствовали уже в конце войны компенсации крайне низкой рождаемости в 1942–1944 гг. В тоже время, несмотря на предпринимаемые меры помощи женщинам-матерям, довоенный уровень рождаемости не только не был достигнут, но даже уменьшился в 1950 г. на 5% по сравнению с 1940 г. [15, с. 22]. Не способствовал ему и жесткий контроль государства над «репродуктивными правами» женщин в виде запретных мер на проведение аборт, которые с 1936 г. разрешались только в исключительных случаях по решению врачебной комиссии, что привело к криминализации в этой сфере. Так как наравне с традиционными малоэффективными мерами контрацепции, часто в

условиях недоступности средств контрацепции, аборт оставался одним из основных способов регулирования рождаемости. Указ от 8 июля 1944 г. требовал от органов прокуратуры привлекать к ответственности виновных в незаконном производстве аборт. По данным Наркомздрава БССР каждый десятый аборт носил криминальный характер, в связи с чем в 1945 г. суду было передано 240 лиц [14, с. 544]. В свою очередь, архивные документы констатируют большое количество криминальных операций, после которых женщины длительно болели, оставались инвалидами или даже умирали [16, л. 152, 155]. В связи с отсутствием официальной статистики трудно подсчитать, сколько женщин рисковали своим здоровьем, нередко утрачивая способность иметь в дальнейшем детей, до того, как в 1955 г. аборты были легализованы.

В условиях массового вовлечения женского населения в производство и сельское хозяйство одной из форм государственной поддержки материнства стало восстановление сети детских садов и яслей. До войны в Беларуси насчитывалось 1 006 детсадов, в которых воспитывалось 54 800 детей дошкольного возраста. Кроме того, в летний период действовали детские площадки, которыми было охвачено 84 тысячи детей колхозников. К концу 1944 г. на освобожденной территории был восстановлен 201 детсад с количеством детей 11 538 [6, л. 73]. В сельской местности местные органы власти пытались решить вопросы присмотра за детьми колхозниц организуя уже весной 1944 г. детские ясли и детские площадки на время полевых работ [17, л. 101]. Соответствующие планы по обеспечению развертывания сети детских дошкольных учреждений были приняты по областям с целью исполнения Указа СНК БССР от 10 января 1945 г. [18, с. 120–121]. Однако, несмотря на дальнейший рост сети дошкольных учреждений, даже к 1950 г. в городах только на 20% была восстановлена сеть детских садов и на 45% яслей, а в селах детские учреждения составляли лишь 1% к довоенному уровню [3, л. 7].

В ситуации повсеместной нехватки детских дошкольных учреждений совмещение материнства и трудовой деятельности стало серьезной проблемой для женщин. Многие матери вынуждены были брать детей с собой на работу или оставлять их дома без присмотра [16, л. 142–143]. Как свидетельствуют аналитические отчеты, представленные в местные и республиканские органы власти, высокий процент осужденных женщин по отдельным видам

преступлений, таким как невыработка установленного минимума трудодней в колхозах (71% к числу всех осужденных в республике по этой категории), совершение прогула без уважительной причины (35,3%), стал следствием, главным образом, отсутствия на многих предприятиях и в подавляющем большинстве колхозов яслей и детских садов. Основная часть женщин-колхозниц, привлекавшихся к ответственности из-за невыполнения обязательного минимума трудодней, – это матери-одиночки, имевшие на иждивении малолетних детей [16, л. 150–151].

Таким образом, уже на исходе войны и далее в первые послевоенные годы государство пыталось моральными, материальными, правовыми методами стимулировать рождаемость, повысить престиж женщины-матери в обществе, однако в условиях повсеместной разрухи не смогло гарантировать предоставление льгот всем беременным женщинам и матерям с детьми, создать необходимые условия для совмещения материнства и трудовой деятельности. Финансовая и натуральная помощь, имевшаяся социальная инфраструктура (медицинские, детские дошкольные учреждения) не всегда соответствовали потребностям матерей, заставляя их осуществлять собственные стратегии по адаптации к проблемам, которые помогли бы обеспечить выживание своего ребенка: уберечь здоровье, спасти от голода, «достать» товары и организовать быт в условиях дефицита.

Список использованных источников

1. Слава советской матери! *Звезда*. 1944. 14 листопада. С. 1; Советська жінчина ў барацьбе за свабоду і незалежнасць Радзімы. *Звезда*. 1945. 8 сакавіка. С. 2.
2. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г. «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания «Матери-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Медаль материнства». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1944. №37.
3. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 4-п. Оп. 49. Д. 30.
4. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 4-п. Оп. 49. Д. 13.

5. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 4-п. Оп. 49. Д. 29.
6. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 4-п. Оп. 49. Д. 20.
7. Белорусская ССР за 50 лет: Стат. сборник. Минск: Беларусь, 1968. 260 с.
8. Освобождённая Беларусь. Документы и материалы. В 2-х кн. Кн. 2. Январь-декабрь 1945 / Сост. В.И.Адамушко [и др.]. Минск: НАРБ, 2005. 506 с.
9. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 4-п. Оп. 49. Д. 34.
10. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 4-п. Оп. 49. Д. 16.
11. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 4-п. Оп. 49. Д. 21.
12. Государственный архив Витебской области. Фонд 1-п. Оп. 1. Д. 21.
13. Государственный архив Витебской области. Фонд 10060-п. Оп. 1. Д. 540.
14. Тищенко Е.М. Восстановление здравоохранения Беларуси в 1942–1945 гг. *Беларусь: памятное лето 1944 года*: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 70-летию освобождения Беларуси от нем.-фашист. захватчиков (Минск, 19–20 июня 2014 г.). Минск: Беларуская навука, 2015. С. 537–544.
15. Женщины Беларуси в зеркале эпохи. Национальный отчет. Минск: Представительство ООН/ПРООН в Республике Беларусь, 1997. 125 с.
16. Национальный архив Республики Беларусь. Фонд 4-п. Оп. 49. Д. 32.
17. Государственный архив Витебской области. Фонд 1-п. Оп. 1. Д. 19.
18. Гродненская область в документах и материалах (1944–1995 гг.) / Сост. Л.И.Юнина и др.; Слоним: ГОУПП «Слон. тип.», 2004. 432 с.

* * *

Писарчук Андрій Вікторович,

магістрант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна);

Тронько Тетяна Володимирівна,

кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

Проблема німецької ідентичності після об'єднання НДР та ФРН

В умовах зростаючої глобалізації проблеми розвитку націй, національної ідентифікації не втрачають своєї актуальності. Важливими ці питання є й для України, геополітичне становище якої робить її об'єктом інтересів багатьох держав, а в самій країні не припиняється протистояння орієнтації на Захід чи на Схід. Для розуміння сучасного стану української ідентичності корисною може бути історія німецької нації після об'єднання НДР і ФРН.

Витоки нинішніх проблем німецького націєтворення, на думку багатьох дослідників, потрібно відносити до міжвоєнного періоду європейської історії, оскільки «німецькість» виходить з усвідомлення та взяття на себе провини за заповідяне як в роки становлення Третього рейху, так і під час Другої світової війни. Як зазначає П.Шульце, «після 1949 року з'явилося небажання бути німцем: поняття німецького не існувало». Західні німці знайшли вихід у зверненні до європеїзму вони стали частіше говорити про себе як про європейців, як про космополітів і тільки потім як про німців. На думку дослідника, в європеїзмі німці приховували свою ідентичність, яка була «скомпрометована нацизмом» (Грошева, 2014, с. 58).

Проблема осмислення нацистського режиму стала найважливішим елементом саморефлексії післявоєнної Німеччини. Набули актуальності питання «про провину» (Schuldfrage) перед жертвами нацистської політики. Фішер зазначає, що «усі демократії мають базис, основу. Для Франції це 1789 рік, для США Декларація незалежності, для Іспанії Громадянська війна. Для Німеччини цією основою є Освенцим. І це може бути тільки Освенцим» (Очерки..., 2013, с. 58). В. Бергем і Б. Гізен підкреслюють, що в той час як для більшості країн характерні «триумфалістські» конструкції національної ідентичності, базою німецької ідентичності виступає

модель, що базується на скорботі та покайнанні. Інший німецький дослідник, Е. Майер, визначив її як «негативний патріотизм».

Спроби переосмислення минулого, «питання про провину» та німецької відповідальності вилилися у так звану «суперечку істориків» («Historikerstreit», 1986 – 1987 роки), яка розпочалась після публікації статті Е. Нольте «Минуле, яке не хоче минати» («Vergangenheit, die nicht vergehen will»). Суть «суперечки» зводилась до набуття західнонімецьким суспільством «здорової» національної ідентичності та звільнення від «тягаря» минулого нові покоління німців не повинні нести прямої відповідальності за злочини нацистського режиму, не повинні носити на собі «клеймо» Аушвіца (Лезина, 2013, с. 164). Однак ряд консервативних істориків на чолі з Ю. Хабермасом наполягали на тому, що саме переміщення усвідомлення катастрофи в центр колективної ідентифікації німців сприяло демократизації західнонімецької політичної культури і перетворенню Федеративної Республіки у відкрите сучасне суспільство (Очерки..., 2013, с. 48). Ю. Хабермас висуває концепцію «конституційного патріотизму», яка стверджує постнаціональну модель ідентичності, засновану не на культурно-історичній спільності, а на універсальних загальноєвропейських принципах гуманізму і демократії (Мазенова, 2018, с. 60).

Взаємозв'язок між сприйняттям минулого і масштабами прояву праворадикального екстремізму знайшов підтвердження і на прикладі післявоєнної Східної Німеччини, де на відміну від ФРН нацистське минуле не зазнало критичного аналізу, а офіційний антифашистський дискурс НДР сформував уявлення про національну ідентичність, яка істотно відрізняється від західнонімецької. Ймовірно тому після об'єднання Німеччини прояви неонацистського насильства на сході країни були помітнішими, а націоналістично-консервативні партії користувалися тут істотно більшою підтримкою, ніж на Заході.

Розчленування країни розділило німецьку націю на дві непримиренні, з ідеологічної точки зору, частини. З плином часу розкол нації збільшувався вже в 1972 році на питання «Що Ви вважаєте найважливішою проблемою, якою необхідно займатися в ФРН?» лише 1% західних німців відповіли «возз'єднання». Слід зазначити, що об'єднанню 1990 року не передувало загальнонімецький національний рух чи національне піднесення (Очерки..., 2013, с. 51).

Події 1990 року викликали в Німеччині хвилю дискусій про пошук нової ідентичності; чітко визначилися два підходи до її тлумачення: з точки зору громадянської нації (Staatstriirgernation) і «народної нації» (Volksnation). Якщо західну інтелігенцію продовжували хвилювати теоретичні побудови можливої німецької ідентичності як постнаціональної, то для східної важливіше було усвідомлення себе як частини єдиного німецького народу, визнання соціокультурної та етнічної спільності з західними німцями (Грошева, 2014, с. 60).

Процес інтенсивного «зрощування» східних (ossi) і західних (wessi) німців затягнувся. У частині східних німців з'явилася ностальгія за НДР (Ostalgіe). Однак, незважаючи на труднощі, ні східні, ні західні німці не хочуть «повернення Стіни».

Після об'єднання стало зрозуміло, наскільки велика прірва між «ноюю» та «старою» Німеччиною не тільки в економічному та політичному, а й в культурному плані. Дослідники зазначають, що існує низка причин чому менталітет «оссі» досить суттєво змінився, а саме: відсутність імміграції з-за кордону, недостатня свобода преси, відсутність можливості розвитку туризму та релігійний агностицизм. Завдяки соціалістичній системі освіти, так само як і антицерковній, антирелігійній офіційній політиці протягом 45 років, виросло ціле покоління, яке не знає, що таке релігія. Тільки 10% східних німців вважають себе релігійними людьми, що унікально для Європи (Многоликая..., 2004, с. 137).

Аналізуючи твори письменників НДР та ФРН, дослідники виокремлювали особливості бачення німцями одне одного, стереотипи «оссі» і «вессі». Так, жителі Заходу з презирством ставилися до Східної Німеччини, як до погано або немодно одягненої людини, вважали, що в Східному блоці нічого їсти. Серед жителів НДР одні не переставали ідеалізувати комунізм, інші прагнули до відкритих кордонів, матеріального благополуччя, свободи слова. Але ніхто з них не став щасливим, коли зіткнувся з новою дійсністю: одні переконалися, що НДР була утопією, інші, отримавши бажане, не змогли реалізувати себе через брак якостей характеру, властивих західному менталітету (Мазенова, 2018, с. 65).

У сучасній Німеччині починає здійснюватися досить обережна політика консолідації нації. Так, з 1 вересня 2005 року по всій Німеччині була проведена велика державна PR-кампанія «Ти Німеччина» («Du bist Deutschland»), приурочена до чемпіонату світу

з футболу. Провідні телевізійні канали та найбільші друковані видання ФРН до 1 лютого 2006 року транслювали гасла патріотичного змісту (Грошева, 2014, с. 60).

У ході святкування 60-річчя ФРН (2009 рік) і 20-річчя об'єднання країни (2010 рік), поряд з підкресленням значимості цих двох подій в історії післявоєнної Німеччини, ювілейні урочистості супроводжувалися трансляцією вкрай негативного образу НДР. Досить показовим у цьому плані був ролик «Наші 60 років». НДР у ньому була представлена лише кадрами насильства і неправомірних дій по відношенню до страйкуючих, а також уривком інтерв'ю з солдатами, які охороняли Берлінську стіну. Вони розповідали про те, що мали наказ будь-якими засобами, включаючи використання вогнепальної зброї, не допускати спроб перебратися у Західний Берлін (Хауер-Тюкаркіна, 2013, с. 73).

О.Хауер-Тюкаркіна зазначає, що сьогодні в Німеччині спостерігається ренесанс національного, який викликаний низкою труднощів, починаючи з провалу політики мультикультуралізму і закінчуючи посилення екстремізму на території колишньої НДР. Прикладом чого є книга німецького політика Тіло Саррацина «Німеччина самоліквідується», видання якої коштувало автору кар'єри. Однією з проблем сучасної Німеччини Саррацин вважає жалюгідний стан німецької національної ідентичності (Хауер-Тюкаркіна, 2013, с. 68).

На трансформацію дискурсу національного в сучасній Німеччині вказує і німецька дослідниця Ірені Гетц, зокрема, на те, що «процеси де- і ренаціоналізації взаємообумовлені. Післявоєнний антинаціональний дискурс змінюється національною кон'юнктурою, для якої характерні ток-шоу, симпозиуми, виставки, святкування ювілеїв на тему національного. Конструкт національної ідентичності починає трактуватися в рамках дискусії про мігрантів, інсценуватися в рамках святкування національних ювілеїв ... обговорюватися в ході дебатів про введення подвійного громадянства для мігрантів або про «провідну культуру» (Leitkultur)...» (Хауер-Тюкаркіна, 2013, с. 69).

Отже, якщо говорити про сучасну німецьку ідентичність, то як зазначають дослідники, в неї вписані концепти «конституційного патріотизму» (Ю. Хабермас) та «постнаціональної демократії» (Карл-Дітріх Брахер). На думку Х. Кельнера і Х.-Г. Зофнера, особлива німецька відкритість по відношенню до сил глобалізації

може бути пояснена тільки на тлі травми, завданої їй нацистської епохою і повним крахом у результаті Другої світової. На питання про потенціал альтернативних дискурсу «минулого» моделей ідентичності для Німеччини більшість дослідників дає негативну відповідь і підкреслює, що дискурс «минулого» залишається константою німецької ідентичності. У сучасній ФРН формується обережна державна політика, яка сприяє актуалізації національної ідентичності німців і консолідації німецької нації в рамках універсалістських принципів правової держави і цінностей європейської демократії. Цей процес має підтримку з боку німецької інтелектуальної еліти і знаходиться під пильним контролем світової громадськості.

Список використаних джерел

1. Грошева Г.В. Немецкий дискурс о прошлом и проблема соотношения национальной и европейской идентичностей немцев (вторая половина XX – начало XXI в.). *Томский журнал лингвистических и антропологических исследований*. 2014. №3 (5). С. 57-67.
2. Лёзина Е. Память, идентичность, политическая культура и послевоенная германская демократия. *Отечественные записки*. 2013. №6. С. 162-176.
3. Мазенова М., Шарыпина Т. Грани немецкой ментальности и поиски национальной идентичности в социокультурном контексте Германии на рубеже XXI века. *Вестник Балтийского федерального университета им. И.Канта*. 2018. №2. С. 59-69.
4. Многоликая глобализация / Под ред. П.Бергера и С.Хантингтона; Пер. с англ. В.В.Сапова. М.: Аспект Пресс, 2004. 379 с.
5. Очерки о европейской идентичности и многокультурности / Под ред. М.Ю. Мартыновой. Москва: ИЭА РАН, 2013. 480 с.
6. Хауер-Гюкаркина О. Дискурс национального в современном немецком обществе. *Полития*. 2013. №4 (71). С. 67-78.

* * *

Пятрэнка Наталля Аляксандраўна,

аспірант Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава (Віцебск, Беларусь);

Космач Веньямін Аркадзьевіч,

доктар гістарычных навук, прафесар кафедры ўсеагульнай гісторыі і сусветнай культуры
Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава (Віцебск, Беларусь)

Асноўныя паказчыкі развіцця камунальнай гаспадаркі і інжынернага абсталявання г. Віцебска ў 1941 і 1944 гг.: параўнальная характарыстыка

Да падзей Вялікай Айчыннай вайны г. Віцебск быў адным з найбольш развітых гарадоў Савецкай Беларусі з дастаткова паспяховай камунальнай гаспадаркай і інжынерным абсталяваннем. За акупацыйны перыяд горад быў амаль поўнасцю зруйнаваны, прадстаўнікі місіі Чырвонага Крыжа лічылі, што горад памёр і няма той моцы, што верне яго да жыцця. Аднак, дзякуючы гераізму жыхароў, горад здолеў адрадіцца за дастаткова кароткі перыяд! Менавіта таму, для больш дасканалага асэнсавання неверагодных маштабаў пасляваеннага аднаўлення г. Віцебска, неабходна прааналізаваць тыя страты, што былі нанесены акупантамі.

У артыкуле пастаўлена мэта зрабіць параўнальны аналіз даваеннага і пасляваеннага становішча камунальнай гаспадаркі і інжынернага абсталявання г. Віцебска.

У даваенны перыяд у г. Віцебску адбывалася актыўнае будаўніцтва новых прамысловых аб'ектаў, а адпаведна, назіралася павелічэнне насельніцтва, колькасць якога ў 1941 г. складала амаль 200000 жыхароў. Цяжка ўявіць, што на 26 чэрвеня 1944 г. у горадзе засталася толькі 118 чалавек [1, арк. 2]. Толькі пасля выгнання акупантаў і вяртання людзей на Радзіму колькасць насельніцтва пачне паступова павялічвацца. Згодна з дадзенымі Гарінспектуры на 1 студзеня 1941 г. жыллёвы фонд горада налічваў 20244 дамоў з жылой плошчай 824110 квадратных метраў [2, арк. 10]. У сістэме гарадской камунальнай гаспадаркі знаходзілася 564234 квадратных метраў, астатняе ў прыватнай уласнасці [3, арк. 194].

Пасля вызвалення горада ад фашысткіх захопнікаў, жыллёвы фонд страціў 93%: з 824110 квадратных метраў засталася 57600, у тым ліку па камунальнаму фонду 28350 [4, арк. 67]. Згодна з дадзенымі Гарінспектуры стан будынкаў жыллёвага фонду выглядаў наступным чынам: 70,1 % былі поўнасцю знішчаны, 23,5 % патрабавалі капітальнага рэмонту і 6,4 % ацалелі, аднак

патрабавалі бягучага рамонту. Агульная плошча знішчэнняў жыллёвага фонду адпавядала стратам ўласнасці гарсавета на 94,8 %, ведамаснага карыстання на 92,4%, прыватнай маёмасці на 94,8 % [2, арк. 10]. Такім чынам, у горадзе засталася меней 7% жылых памяшканняў, першапачаткова выкарыстоўваліся любыя ацалелыя будынкі і нават зямлянкі.

У даваенны час г. Віцебск меў добраўпарадкаванае цэнтралізаванае водазабеспячэнне. Крыніцамі водазабеспячэння з'яўляліся 2 артэзіянскіх гарызонта, залягаючых у расколістых вапняках. Мелася 2 групы артэзіянскіх свідрвін і вадаправодных пабудоў: адна ў раёне Пяскаваціка з 7 артсвідравінамі, насосна-кампэсійнай станцыяй, зборным рэзервуарам, другая – у раёне Маркаўшчыны з 3 артсвідравінамі і такімі ж пабудовамі як на Пяскаваціку. Сумарная вытворчасць усіх свідравін складала 25000 кубаметраў вады на суткі [2, арк. 15].

Згодна справаздачам на 1 студзеня 1941 г. вадаправодная сетка мела агульную працягласць каля 60 кіламетраў, у горадзе было 2 воданасосныя станцыі з 2 рэзервуарамі агульнай моцнасцю 13400 кубаметраў вады на суткі, а таксама мясцовая сцёкавая каналізацыя на 12,7 кіламетраў [4, арк. 67]. Акрамя гэтага ў горадзе працавала 90 водаразборных калонак агульнага карыстання, а таксама вялося забяспечванне ўнутрыкватэрных патрэб у колькасці 223000 метраў квадратных [3, арк. 194]. У перэферырных раёнах асабліваю ролю мелі калодзежы з піццявой вадой, якіх у горадзе налічвалася 1581 штука. Адзел ачысткі налічваў: 170 коней, 2 аўтамашыны-цыстэрны, 4 грузавых аўтамашыны. У горадзе было 5 лазняў на 1200 месцаў і механізаваная пральня, а таксама 81 калодзеж сцёкавых водаў [4, арк. 67].

За перыяд вайны вадаправодная сетка, воданасосныя станцыі і воданепорныя бакі былі поўнасцю зруйнаваныя, абсталяванне было альбо знішчана, альбо вывезена акупантамі. Па сутнасці асноўнымі рэзервуарамі вады, якімі горад карыстаўся пасля вайны, сталі 83 ацалелых калодзежа. Па адзелу ачысткі зруйнавана і вывезена ўсё. У горадзе засталася толькі адна лазня на 100 месцаў, аднак і тая была на 43% зруйнаваная [4, арк. 67].

У даваенны час г. Віцебск забяспечваўся электраэнергіяй ад гарадской электрастанцыі моцам 2 мегавата і раеннай падстанцыі БелГРЭС. У горадзе было 2 паніжальныя падстанцыі: паўночная і паўднёвая, на 10000 і 5000 кілавольтампераў адпаведна. Забеспячэнне

падстаецый адбывалася праз лінію электраперадачы 110 кілавольт працягам 61 кіламетр. Для забеспячэння патрэбаў горад меў 85 трансфарматарных падстанцый з агульным моцам трансфарматараў 21500 кілавольтампераў, 46712 метраў падземных высакавольтных кабельных сетак ў 6,6 кілавольт, 23325 метраў высакавольтных паветраных ліній у 6,6 кілавольт в і 120 кіламетрамі нізкавольтных ліній. За перыяд акупацыі ў горадзе збераглі толькі 120 кіламетраў падземнай высакавольтнай сетцы – усе астатняе абсталяванне было страчана [2, арк. 18].

Асноўную ролю ва ўнутрыгарадскім транспартным руху займалі трамвай і аўтобус. Трамвайныя шляхі дасягалі 32 кіламетраў, у гарадскім карыстанні было 54 трамвайных вагонаў, 96 аўтобусаў, 776 грузавых і 124 легкавыя аўтамашыны [3, арк. 194]. Гаспадарка трамвая мела цягавую падстанцыя моцнасцю 1800 кілават, парк і дэпо з абсталяваннем, паветраную кантактную сетку працягам 48 кіламетраў, сетку забеспячэння працягам 21 кіламетр, 2 грузавых маторных вагона, 1 снегачыст, 5 грузапляцовак, а таскама 7 аўтамашын. За перыяд вайны было страчана ўсё абсталяванне і па сутнасці засталіся толькі трамвайныя шляхі, якія таксама патрабавалі рэмону [4, арк. 67].

У даваенны перыяд у г. Віцебску было 2 моста праз р. Заходняя Дзвіна, 3 праз р. Віцьба і 1 праз р. Лучоса, а таксама 2 чыгуначных моста праз р. Заходняя Дзвіна. Вуліцы горада і плошчы былі замошчаны бульжнікам і асфальтам на 771100 метраў квадратных і 1843 кіламетра заасфальтаваных тратуараў [3, арк. 194]. На 1 студзеня 1941 г. у горадзе працавалі дамбы па вуліцах Фрунзэ, Авіяцыйнай, Крывой і ў раёне Маркаўшчыны. На 26 чэрвеня 1944 г. фактычна ўсе покрыва дарог было знішчана, атрымалася зберагчы толькі 1 мост праз р. Заходняя Дзвіна на 209 пагонных метраў і 1 мост праз р. Віцьба на 69 пагонных метраў, часткова дамбы па Авіяцыйнай і Крывой, а таксама ў раёне Маркаўшчыны [4, арк. 67].

Па матэрыялах справаздачы горад меў 129,5 гектараў зяленых насаджэнняў, у тым ліку пад паркі культуры і скверы адпачынку было прыстасавана 17,4 гектара [3, арк. 194]. Згодна дадзеным у горадзе было 9 сквераў, 1 бульвар, 1 парк. У гаспадарцы горада зафіксавана: аранжарэй на 4862 метраў кубічных і пітомнік плошчай на 21 гектар, у якіх было 120000 дэкаратыўных дрэваў, 200000 кустоў, 15000 пладовых дрэваў. Пасля акупацыі засталася толькі

каля 30000 дэкаратыўных дрэваў і кустоў, аранжарэі і парнікі былі поўнасю страчаны [4, арк. 67].

Такім чынам, у даваенны час у горадзе мелася добраўпарадкаванае цэнтралізаванае вода і электразабеспячэнне, развітая транспартная і інжынерная інфраструктура, назіраўся рост прамысловага і жыллёвага будаўніцтва. У цэлым, камунальная гаспадарка г. Віцебска мела станоўчую тэндэнцыю развіцця. За перыяд нямецкай акупацыі горад быў амаль поўнасю зруйнаваны: збераглося меней 7% даваенных аб'ектаў жыллёвага фонду, камунальная гаспадарка і інжынернае абсталяванне было ў поўным заняпадзе. Перад кіраўніцтвам горада і прыбываючым насельніцтвам паўстала задача правядзення паскоранымі тэмпамі аднаўленчых мерапрыемстваў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). Ф. 2784. Воп. 1. Спр. 84.
2. ДАВВ. Ф. 2207. Воп. 2. Спр. 1.
3. ДАВВ. Ф. 2784. Воп. 1. Спр. 1.
4. ДАВВ. Ф. 2207. Воп. 1. Спр. 12.

* * *

Самотуга Інна Сергійвна,

студэнтка 4 курсу Навчальна-навуковага інстытуту історыі та філосафіі Сумскага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэту імені А.С. Макаренка (Сумі, Украіна);

Снагощенка Валентина Володимирівна,

кандыдатка педагогічных наук, доцэнтка кафедры всеўсётай історыі, міжнародных відносін та методікі навчання історычных дысцыплін Сумскага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэту імені А.С. Макаренка (Сумі, Украіна)

Польскае пытаньне на Парыжскай мірнай канферэнцыі

Протягом трывалого часу польскі народ прагнуў адновіць втрачаную дзяржаўнасць, мрыў пра незалежнасць. І лішэ з пачатком Першай сусветнай вайны польскае пытаньне пачало відіграваті значную роль у планах воюючых сторін. Ще большага значэння це пытаньне набуло напрыкінці вайны. У січні 1919 року краінамі-переможніцямі у Першай сусветнай вайні була склікана Парыжска мірна канферэнцыя, яка мала важнае значэння для подальшага развітку краін Європы. На ній вирішувалось низка пытань: підписання мірних договорів, визначення кордонів країн, визнання

незалежності нових держав та ін. Значне місце займало польське питання.

Польське питання на Паризькій мирній конференції досліджували багато вчених. Зокрема, воно висвітлювалось у працях Л.М.Алексієвць [1;2], А.А.Борисової, В.Д.Черних [4], О.Парнети [7; 8] та ін.

Незалежна Польща після Першої світової війни змінила політичну карту Європи. Її поява є однією з найбільших геополітичних подій початку ХХ ст. Здобуття Польщею ознак повноцінної держави, рівноправного суб'єкта міжнародних відносин відбувалося за складних і суперечливих умов повоєнного облаштування, що значною мірою визначило характер і зміст повоєнної політики на міжнародній арені. Складність ситуації полягала в тому, що Польща, будучи однією з найбільших європейських держав, не мала відповідного місця й впливовості у міжнародних стосунках, лише поставала їх суб'єктом [7, с. 138].

1918 рік став переломним роком в польській історії. Після півторавікової неволі, коли Польща була розділена між трьома великими європейськими імперіями, після участі в Першій світовій війні, поляки нарешті отримали можливість відтворити свою державність. Але, зробити це можна було тільки за умови підтримки з боку великих держав – переможниць у Першій світовій війні [5, с. 50].

Скориставшись сприятливою ситуацією на міжнародній арені, Ю.Пілсудський, за підтримки Польської військової організації та лівих партій, проголосив, 11 листопада 1918 року, відновлення незалежності II Речі Посполитої. Утворення незалежної Польщі у 1918 році, було визначною подією не лише для поляків, але й для Європи, оскільки відновлена Польська Республіка була однією із стабільних держав, що мала багатовікові традиції самостійного існування і активної зовнішньої політики. Проголошення незалежності II Речі Посполитої обумовило здобуття вагомого її місця у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи та впливу на історичні процеси на європейському континенті в умовах повоєнного часу [8, с.123].

Доля Польщі неодноразово обговорювалася і вирішувалася під час мирних переговорів. Та чи не найважливішу роль у відродженні й визнанні Польської держави, становленні її кордонів відіграла зустріч країн-переможниць у Парижі 18 січня 1919 року [2, с. 189].

Проходила вона з перервами до 21 січня 1920 року. У Паризькій мирній конференції брали участь 27 держав Європи, Азії й Америки. У ході війни вони воювали з чотирма Центральними державами – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, або ж розірвали дипломатичні відносини хоча б з одною з перелічених держав. Ні радянська Росія, ні Німецька Республіка не були допущені до роботи конференції, а решту держав-наступниць допускали лише як помічників та прохачів[8, с. 124].

Перед країнами-переможницями стояло два завдання, які стосувались Польщі: перше полягало в необхідності завершення процесу міжнародно-правового визнання нової Польської держави і друге, більш складне – визначення її державних кордонів [4, с. 68].

У роботі конференції брала участь і Польська держава, від якої могли бути заявлені два представники. На чолі її делегації до травня був Р. Дмовський, далі – прем'єр І. Падеревський. У разі відсутності останнього першим заступником призначали К. Длуського [1, с. 30].

Р. Дмовський неодноразово звертався до голів держав країн-переможниць з меморандумом про рішення двох найважливіших для Польщі питань: міжнародно-правового визнання Польщі як суб'єкта міжнародної політики і встановлення кордону з Німеччиною. Р. Дмовський наполягав на відділенні від Німеччини таких територій, як Верхня Сілезія, Познань, Гданськ, на користь польської держави. «Ніякий поляк не зрозуміє, якщо Польща отримає лише Познань, але не отримає Сілезію і узбережжя Балтики з Данцигом», – говорив він на зустрічі з В. Вільсоном в 1918 році [4, с. 69].

Польські претензії на колишні території Російської імперії були викладені у березні 1919 року в «Ноті Польської делегації на Мирній конференції у справі східних кордонів Польщі». У цьому документі, зазначалося, що історичні польські землі охоплюють території Речі Посполитої перед першим поділом 1772 року новий східний кордон мав виправити ці межі [6, с. 250].

Польща розглядала Возз'єднання польської держави за рахунок східних територій, тобто за рахунок білоруських, українських та литовських земель. Складність ситуації полягала в тому, що національні держави України, Білорусії, Литви претендували на ті ж території, що і Польща [4, с. 69].

Конференція вітала відновлення Польщі і приділила цій країні значну увагу. Однак, як з'ясувалося, що в Парижі зібралися як

прихильники, так і противники створення сильної Польщі в центрі Європи. Активно польські інтереси відстоювала французька делегація, очолювана прем'єром Ж. Клемансо [5, с. 51].

Підхід держав до Польщі не був надто прихильним. За допомогою Польщі Англія, Франція і США шукали в цілому прийняттого для них вирішення взаємних суперечностей. Вони вважали власною заслугою уже те, що сприяли появі Польської держави після 123 років неволі. Стверджували, що Польща зі своїми претензіями на півдні, півночі, сході й заході створює надмірно великі труднощі, порушуючи творення і розгортання мирних відносин у Європі. Особливо ревним виразником цього питання був англійський прем'єр Ллойд-Джордж [2, с. 190].

Проблему польських кордонів на Паризькій конференції вирішувала Комісія з польським питань під керівництвом французького дипломата Камбона, яка створила підкомісію з питань демаркаційної лінії польсько-німецького кордону. В основу роботи комісії був покладений національний принцип. Землі з переважно польським населенням повинні були відійти Польщі. Проблема виникала з територіями зі змішаним німецько-польським населенням [4, с. 69].

Загалом, Паризька мирна конференція при вирішенні польсько-німецьких питань, проігнорувала інтереси Польщі. Польсько-німецький кордон, встановлений рішенням конференції, залишав поза межами Польщі вихід до моря лише у вигляді вузького коридору, прокладено через землі, що належали Німеччині. За останньою були закріплені багаті польські землі, понад 2 млн. осіб польського населення. Ніяких територіальних змін не зазнала Східна Пруссія. Рішення конференції давало німцям змогу контролювати морські зв'язки Польщі, використовувати західні польські землі як плацдарм для наступу на Другу Річ Посполиту [3, с. 145].

Західні та північні кордони Польщі були встановлені договорами з Німеччиною, підписаними 28 червня 1919 р. у Версалі. За версальськими домовленостями Німеччина позбавлялася прав на частину Великої Польщі, а також на Східне Помор'я. В Ольштинському та Квідзинському округах Східної Пруссії, а також у Верхній Сілезії передбачалося проведення плебісциту: населенню надавалася можливість шляхом голосування висловитися, до кого воно прагнуло приєднатися – до Польщі або Німеччини [7, с. 140].

З приводу питання міста Гданська (Данцига) існувало чотири варіанти вирішення. Перший варіант передбачав створення вільного міста під егідою Ліги Націй. Другий варіант передбачав передачу міста Польщі на умовах автономії. Третій і четвертий варіанти передбачали передачу міста або Німеччині, або Польщі. Рішенням Паризької мирної конференції німецький Данциг (Гданськ) було оголошено «вільним» містом під егідою Ліги Наці. Проте Польща мала право на організацію там польської пошти, безмитне користування портом і вільне ввезення зброї. Питання про міжнародно-правове визнання Польської держави польською делегацією на Паризькій мирній конференції було вирішено. Ніхто не заперечував саме існування Польщі як незалежного і вільного державного утворення на міжнародній арені [4, с. 71].

Отже, Паризька мирна конференція мала важливе значення для польської держави. Вона юридично оформила створення Польщі як самостійної держави, встановила її кордони, складним залишалось питання про східні кордони. Територія Польщі охоплювала також частину німецьких, чеських, українських земель, що спричинило в майбутньому гострі міжнародні суперечності.

Список використаних джерел

1. Алексієвцев Л.М. Зовнішньополітичні чинники становлення польської держави та визначення її кордонів у 1918-1923 рр. *Україна-Європа-Світ*. Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид. ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2008. С. 27-47.
2. Алексієвцев Л.М. Польське питання на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2002. Вип. 4. С. 189-201.
3. Боечко В. Встановлення кордонів Польської республіки в 1919-1921 рр.: дипломатичні та силові маневри. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 135-145.
4. Борисова А.А., Черных В.Д. К вопросу немецко-польской границе на Парижской мирной конференции. *Вестник ВГУ*. Серія: История. Политология. Социология. 2018. №1. С. 68-71.

5. Гушин А.В. Установление восточных границ независимого польского государства в 1918-1923 гг. *Вестник РГГУ*. Москва, 2012. С. 50-63.
6. Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України / Упоряд. К.Галушко. Харків: Книжковий клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
7. Парнета О. Польща 1918-1923 рр.: усталення кордонів держави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. №17. С. 138-144.
8. Парнета О. Проголошення та міжнародне визнання польської держави. «Польське питання» на Паризькій мирній конференції. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. Вип. 3. С. 121-132.

* * *

Самотуга Юлія Сергіївна,

студентка 4 курсу Навчально-наукового інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (Суми, Україна);

Снагощенко Валентина Володимирівна,

кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (Суми, Україна)

Утворення Чехословацької республіки у 1918 році

Закінчення Першої світової війни дало можливість отримати незалежність багатьом країнам, серед яких була і Чехословацька республіка. Чехія і Словаччина тривалий час перебували під владою Австро-Угорщини, вели боротьбу за створення самостійної держави. Розпад Австро-Угорської імперії дав поштовх чехам і словакам створити власну незалежну державу.

Проблему утворення Чехословацької республіки в 1918 р. досліджувало багато вчених. Зокрема, була висвітлена в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників С.І.Віднянського [1], Т.П.Зубро [2; 4], А.О.Пеганова [5], В.Пичети [6], Т.П.Федорчак [8] та ін.

28 жовтня 1918 р. ввійшло в історію чеських і словацьких земель як день утворення самостійної держави, названою Чехословацькою Республікою. Виникнення Першої ЧСР

започаткувало процес переходу від авторитарної австро-угорської монархії до демократичної республіки з президентською формою правління з глибокими структурними змінами держави і суспільства [7, с. 238].

Перша Чехословацька республіка утворилася в 1918 р. унаслідок комбінованої дії кількох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але передовсім завдяки збігові національних інтересів чеських і частково словацьких політиків та за сприятливої міжнародної ситуації. Остання виникла після розпаду багатонаціональних імперій, зокрема монархії Габсбургів, яка впродовж усього XVIII і початку XX ст. домінувала у всіх сферах суспільного життя народів Центрально-Східної Європи [4, с. 47].

Надії чеського народу почали перетворюватись у життя за допомогою так званої «закордонної акції». Її душею був професор Томаш Масарик (1850-1937), котрий у 1915 р. емігрував з тим, щоб організувати опір проти Австро-Угорщини і домогтись визнання ідеї незалежної чеської, або ж чехословацької держави [7, с. 239].

Неабияку роль в утворенні республіки відіграли зручне географічне становище і високорозвинена економіка Чехії і Моравії, культурно-освітній рівень населення цих земель, чеська національна самосвідомість, історико-правова традиція чеської державності та школа австрійського парламентаризму, де здобували і гартували свій політичний досвід лідери майбутньої незалежної слов'янської держави [3, с. 47].

Події розгорталися дуже швидко. 14 жовтня 1918 р. відбувся загальний страйк, який був попередженням проти економічного грабунку Відня в чеських землях. 17 жовтня Т. Г. Масарик передав президентові США В.Вільсону так звану Вашингтонську декларацію, яка містила урочисте проголошення чехословацької незалежності [7, с. 244].

28 жовтня 1918 р., на другий день після згоди Австро-Угорщини на перемир'я з Антантою, празький Національний комітет, оголосив Декрет про утворення Чехословацької держави. У Декреті вказано, що держава створюється з двох основних складових – Чеських земель (Богемії, Моравії та Сілезії, кожна з яких була частиною австрійської імперії і мала власний сейм та адміністративні межі) і Словаччини, яка була частиною Угорського королівства [9, с. 5].

Празький Національний комітет, у свою чергу, на Вацлавській площі проголосив утворення Чехословацької республіки й взяв у свої руки керівництво громадянською та військовою адміністраціями. 30 жовтня 1918 р. на засіданні Словацької національної ради була ухвалена Декларація словацької нації, в якій говорилося про розрив з Угорщиною й прагнення разом з чехами створити незалежну державу з правом словаків на національне самовизначення. Ці жовтневі дні стали національно-демократичною революцією, що поклала початок чеськословацькій державності [1, с. 41].

14 листопада 1918 року відбулось перше засідання Національних зборів, які проголосили повалення влади Габсбургів у чеських землях і установили в країні демократичну республіку. Першим президентом був одногосно обраний Т.Масарик. Національні збори утворили перший уряд на чолі з керівником національно-демократичної партії К. Крамаржем. Е. Бенеш увійшов до кабінету в якості міністра закордонних справ. Перший уряд Чехословацької республіки з самого початку свого існування зіткнувся з низкою труднощів і проблем, які вимагали негайного вирішення [6, с. 231].

Перед новоствореною державою постала низка важливих завдань. Першочерговими були питання держаного будівництва, політичного устрою та налагодження гармонійної міжетнічної взаємодії між громадянами. Стабілізація внутрішнього становища та успіхи на міжнародній арені забезпечувались прийняттям основного закону – Конституції. Першим конституційним актом домюнхенської республіки слід вважати закон про утворення незалежної Чехословацької держави (Закон № 11), який є наочним прикладом однієї з найважливіших характерних рис чеського конституційного процесу [8, с. 99].

Нова Конституція була прийнята 29 лютого 1920 р. У ній визначалася республіканська форма правління, державна територія і кордони країни. Законодавча влада належала Національним зборам. Чехословаччина являла собою демократичну республіку на чолі з президентом [10, с. 105].

Щодо кордонів Чехословаччини, то вони були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами держав-переможниць з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Засновники й провідники нової держави за активної

підтримки Антанти чи не найкращим чином скористалися наслідками Першої світової війни. Вона об'єднала в межах своїх кордонів територію історичної Чехії, Словаччину, а також землі з українським та угорським населенням – Закарпаття, яка взагалі не була зв'язана з чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами [1, с. 41].

5 лютого 1919 р. Е. Бенеш представив перед главами великих держав на Паризькій мирній конференції територіальні вимоги і побажання Чехословаччини. Програма була розділена на три частини: по-перше, було підкреслено, що Чехія, Моравія і Сілезія складають основну ділянку домагань Праги. Е. Бенеш пропонував об'єднати ці землі виходячи з історико-правового принципу. Наступним за важливістю стояло питання приєднання Словаччини. Третю частину програми складало питання приєднання Підкарпаття, Лужиці і питання створення коридору, що зв'язував би ЧСР з Королівством СХС [5, с. 167].

28 липня 1920 р. Паризька мирна конференція в Парижі визнала більшість територіальних вимог членів конференції. Чеським регіонам признали їх претензії на історичні кордони, причому Словаччина і Закарпаття були затверджені як складова частина Чехословаччини [2, с. 60].

Відкритим залишалося питання польсько-чехословацького кордону. На Паризькій мирній конференції виявилися протиріччя в позиціях Великобританії, США і Франції. Було вирішено провести в Тешинській Сілезії плебісцит. Е. Бенеш погодився на цю пропозицію. Але плебісцит так і не було проведено. Суперечка через Тешинську Сілезію була вирішена на конференції послів в липні 1920 р.: важлива залізнична магістраль Кошиця-Богумін залишилася в складі ЧСР. VII розділ Версальського мирного договору, підписаного союзними державами з Німеччиною 28 червня 1919 р., встановлював кордон між Німеччиною і Чехословацькою державою, ним визнавався колишній кордон між Австро-Угорщиною та Німеччиною, який існував на 3 серпня 1914 р. Крім того, Німеччина відмовлялася від невеликої частини Верхньої Селезії на користь Чехословаччини [10, с.101].

Австрія за Сен-Жерменським договором визнала повну незалежність Чехословацької держави. Із колишніх австрійських територій в Чехословаччину ввійшли Богемія, Моравія, два населених пункти Нижньої Австрії і частина Сілезії. Чехословацько-

румунський державний кордон був врегульований Севрським мирним договором [4, с. 235].

Отже, період розпаду Австро-Угорщини був і періодом посилення боротьби народів за свою національну і політичну незалежність. Крах імперії Габсбургів збігся з виникненням Чехословацької республіки, утворення якої було наслідком не лише народного руху, але й дипломатичною роботою, проведеною чеськими та словацькими політиками за кордоном. На початковому етапі становлення Чехословацької держави було визначено кордони, прийнято Конституцію, встановлено відносини з іншими країнами та здійснено ряд важливих кроків для подальшого розвитку країни.

Список використаних джерел

1. Віднянський С. Розпад Австро-Угорської монархії і утворення національних держав. *Україна-Європа-Світ*. Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 33-46.
2. Зубро Т.П. Территориальное становление Чехословацкого государства в 1918 году. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. Вип. 1. С. 59-72.
3. Кріль М. Утворення і розвиток першої Чехословацької республіки: політичний і національний чинники. *Україна-Європа-Світ*. Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 47-56.
4. Мраз С., Зубро Т. Установление государственных границ Чехословацкой Республики при ее возникновении после Первой мировой войны. *Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale*. 2016. Nr.2 (Vol. 11). 2016. С. 231-243.
5. Пеганов А. О. Становление чехословацкой государственности на территории Словакии и Подкарпатской Руси: влияние спора о границах с Венгрией (1918-1920 гг.). *Праці гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб.* Вип. 6. Мінск: БДУ, 2011. С. 165-173.
6. Пичета В. История Чехии. Москва: Издательский дом: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1947. 260 с.
7. Постоловський Р.М. Національно-демократичні основи проголошення незалежності Чехословаччини 28 жовтня 1918 р.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Том 23. С. 238-248.

8. Савчук Г.В. Особливості Конституції першої Чехословацької республіки. *Збірник наукових праць з актуальних проблем економічних наук*. Дніпро: вид. ДНУ, 2015. С. 98-100.
9. Федорчак Т.П. Становлення і політичний розвиток першої республіки в Чехословаччині. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*, серія «Питання політології». №861. С. 1-9.
10. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории / Редкол.: Э.Г.Задорожнюк, В.В.Марьина. Москва: Наука, 2005. Кн. 1. 453 с.

* * *

Снагощенко Валентина Володимирівна,

кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (Суми, Україна)

Зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зв'язки Естонії на початку XXI століття

Країни Центральної та Східної Європи географічно є близькими сусідами і значущими торговельними партнерами України. Естонія належить саме до таких країн, це одна із колишніх республік СРСР. Реформаторська політика під гаслом «гласність і перебудова», що була розпочата в СРСР у 1985 р. М. Горбачовим, не мала серйозних економічних успіхів, проте сприяла активізації політичного життя в Естонії, що й привело до проголошення державного суверенітету.

Основним вектором зовнішньополітичного курсу Естонії після проголошення незалежності була орієнтація на європейські цінності. Упевнена національна підтримка щодо євроінтеграційного напрямку дозволила країні в 1994 р. підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом та розпочати офіційні переговори щодо вступу до ЄС.

На референдумі 14 вересня 2003 р. більшість громадян проголосували за приєднання Естонії до ЄС, членом якої країна стала з 1 травня 2004 р. У контексті інтеграції до євроатлантичних безпекових структур, Естонія приєдналась до програми НАТО

«Партнерство заради миру», була визнана можливим кандидатом на вступ до Альянсу та почала виконувати План дій щодо членства, а з 29 березня 2004 р. стала повноправним членом НАТО. Крім того, Естонія є членом таких міжнародних організацій як ООН, ОБСЄ, ЮНЕСКО [2, с. 58].

Нині пріоритетним напрямком зовнішньої політики Естонії є розвиток відносин з сусідніми країнами – Латвією, Литвою, Фінляндією та країнами Північної Європи – Швецією, Норвегією й Данією. Проте Естонія має особливі двосторонні відносини з Великою Британією, Федеративною Республікою Німеччиною та США.

На сьогоднішній день найбільш проблемними в зовнішній політиці Естонії є відносини з Російською Федерацією. Договір про кордон між Естонією і Росією було підписано в 2005 та 2014 рр., проте станом на початок 2020 р. він так і не був ратифікований жодною зі сторін. Зокрема, естонський прем'єр-міністр (з листопада 2016 р.) Юрі Ратас підтвердив, що ратифікація договору про державний кордон між Естонією і РФ в найближчі роки малоімовірна. При цьому Ратас вважає, що Естонія і Росія повинні «намагатися підтримувати діалог», але «зрозуміло, на платформі тих цінностей, які важливі для Естонії та її союзників» [1].

Після початку російської агресії в Україні на той час прем'єр-міністр Естонії Тааві Рийвас (Taavi Rõivas) в травні 2015 р. на з'їзді своєї партії заявив: «Якщо зараз в Естонії знаходиться одна частина охорони повітряного простору з чотирма винищувачами і рота піхотинців США, то найближчим часом ми хочемо збільшити присутність до батальйону, створити в Талліні міжнародний штаб, який діє під прапором НАТО» [1].

Зовнішньоекономічні зв'язки Естонії є досить широкими, що дозволяє країні не стояти, а розвиватися. Економічна криза постсоціалістичних країн, що була обумовлена системною трансформацією, а також дезінтеграційні процеси на пострадянському просторі в 1990-х роках призвели до демонтажу колишніх механізмів економічного співробітництва та переходу від режиму безмитної торгівлі в рамках РЕВ до режиму найбільшого сприяння, в результаті чого зовнішньоекономічна переорієнтація країн Центральної Європи має характер односпрямованої тенденції [5].

Розвиток процесів міжнародної економічної інтеграції в Центральній Європі в 1990-х роках призвело до утворення в 2001 році зони безмитної торгівлі між учасниками центральноєвропейської зони вільної торгівля (ЗВТ), балтійської ЗВТ і країнами, насамперед, Європейського Союзу.

Європейський Союз фінансово підтримує Естонію, зокрема впродовж 2007-2013 років із Європейського фонду єдності країні було виділено 3,5 млрд. євро. А на період 2014-2020 рр. передбачено приблизно такий же обсяг фінансування (3,59 млрд. євро).

Важливими зовнішньоекономічними партнерами Естонії є країни балтійського басейну і Росія. Проте, найважливішими економічними партнерами Естонії є країни Європейського Союзу. Саме на них у 2014 р. припадало 70% експорту та 76% імпорту товарів. Найбільше естонські товари купують Швеція та Фінляндія (15,6% та 15% естонського експорту, 2011 р.). Також саме на ці країни припадає половина прямих іноземних інвестицій в країну (Швеція – 27,3%, Фінляндія – 23%, на 30.06.2012 р.).

Естонські товари користуються попитом на світовому ринку. Зовнішньоторговельний оборот Естонії (товарами і послугами), за даними Євростату в 2010 р. складав 21,1 млрд. євро; у 2011 р. – 27,8 млрд, у 2012 р. – 30,5 млрд, у 2013 р. – 31,2 млрд., у 2014 р. – 32 млрд., у 2015 р. – 31,1 млрд., у 2016 р. – 32,5 млрд. євро. За рахунок вигідного експорту та імпорту, Естонія має можливість вдало вкладати та використовувати кошти на свою користь, що є дуже перспективним на сьогодні в Європі та у світі [3, с. 57].

Основними експортними товарами Естонії є радіоелектронні й електротехнічні вироби, хімікати, деякі види промислового устаткування, продовольства і товарів широкого вжитку. В імпорті переважає нафта, газ, нафтопродукти. Різноманітна продукція машинобудування, хімічної та легкої промисловості.

Естонська економіка швидко зростає, частково завдяки участі фінських компаній, які переносять свою звичайну діяльність до цієї країни, а також завдяки потужному секторові інформаційних технологій. ВВП на душу населення є найбільшим серед країн Балтії. Між Естонією і столицями Швеції та Фінляндії функціонує постійна поромна переправа.

У десятку найважливіших для Естонії зовнішньоекономічних партнерів входить і Україна. В останні роки значно зріс товарообіг між двома країнами, здійснені вигідні інвестиційні проекти,

налагоджено співробітництво між Таллінським і Одеським портами, відкриті, відкриті спільні підприємства, продовжує взаємовигідно розвиватися співробітництво в банківській сфері, рекреаційній діяльності, сфері послуг.

Визначальною для двосторонніх відносин є також Угода між Урядом України та Урядом Естонської Республіки про економічне, промислове та науково-технічне співробітництво (15.01.2007 р.). На сьогодні між Україною та Естонією діє понад шістдесят двосторонніх договорів у різних галузях та напрямках співробітництва. Україна займає пріоритетне місце у зовнішній політиці Естонії в регіоні Центрально-Східної Європи, зокрема в рамках реалізації політики сусідства ЄС.

Керівництво Естонії послідовно підтверджує свою готовність лобювати інтереси України в ЄС і НАТО та надавати консультативну допомогу у питаннях здійснення реформ в Україні в контексті європейської інтеграції. Естонія є однією з найпослідовніших прихильниць європейського вибору України, підтримала підписання Угоди про асоціацію України з ЄС та однією з перших її ратифікувала (4 листопада 2014 р.).

В Естонії станом на 2015 р. зареєстровано низку представництв підприємств та організацій України, зокрема – 110 організацій зі спільним капіталом. На ринку Естонії успішно розвивається мережа дистриб'юторських фірм, які здійснюють реалізацію продукції українського виробництва [2, с. 59].

Україну та Естонію зближують подібні погляди щодо актуальних питань європейської та світової безпеки, спільні прагнення у політичній, економічній, соціальній та інших сферах. На урядовому та парламентському рівнях у політичних документах щодо питань зовнішньої політики Естонії постійно наголошується на важливій ролі, яку відіграє Україна у забезпеченні стабільності і безпеки в Європі.

Естонія зайняла однозначну позицію щодо невизнання окупації Російською Федерацією Криму та інтервенції на Донбасі 2014 р., а також підтримки територіальної цілісності України. Офіційні заяви щодо засудження неправомірних дій РФ на Донбасі та нелегітимності рішень щодо «приєднання» Криму постійно оприлюднюються президентом, прем'єр-міністром, міністром закордонних справ та парламентом Естонії з самого початку агресії РФ проти України. Керівництво Естонії твердо дотримується

позиції, що санкції проти Росії мають тривати до того часу, поки не будуть повністю виконані Мінські домовленості та не буде відновлена територіальна цілісність України, включно з Кримом.

Україну підтримують не лише на офіційному рівні, але й громадські організації, пересічні громадяни. Зокрема постійно проводять пікети: «Крим – це Україна», «Свободу кримським татарам!», «Слава Україні! Героям Слава!», «Російські війська геть з України!», «Хай живе Естонія! Хай живе Україна!» та ін.

У Таллінні починаючи з жовтня 2014 р., була започаткована безстрокова акція, за підтримки естонських громадських організацій, зокрема «Підтримай Україну» (ест. MTÜ Toeta Ukrainat), а також естонських політиків, громадських діячів і діячів культури. Пікет відбувався щотижня перед Посольством РФ в Таллінні. Пікет було призупинено 12 березня 2020 року через епідемічну ситуацію з COVID-19 [4].

Таким чином економічні показники регіону свідчать про те, що за роки підготовки до членства в ЄС і самої інтеграції Естонія змогла наблизитися до провідних країн Європи з ряду інфраструктурних показників і перетворилася в невід'ємну ланку загального ринку Євросоюзу.

Список використаних джерел

1. Електронний ресурс. <https://www.ukriform.ua/rubric-word/2851439-ratificatia-ugodi-pro-kordon-iz-rosie-u-malojmovirna-premer-estonii.html>
2. Країни Євросоюзу та Україна: Навчальний посібник-довідник / Упор. Я.Бухней; За ред. О.Крисяка. Тернопіль: Астон, 2018. 208 с.
3. Країни світу і Україна: енциклопедія в 5 т. (редкол.: А.І.Кудряченко (голова) та ін.). Т.1. Київ: вид. «Фенікс», 2017. 564 с.
4. Пікет на підтримку України (Естонія). Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Пікет_на_підтримку_України_\(Естонія\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Пікет_на_підтримку_України_(Естонія))
5. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. М.: Наука, 2002. 206 с.

* * *

Субоцін Аляксандр Аляксандравіч,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін
Віцебскага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта (Віцебск, Беларусь)

Стаханаўскі рух у сельскай гаспадарцы БССР падчас другой пяцігодкі (1935–1937 гг.)

Адным з ключавых феноменаў савецкай гісторыі, што паўплываў на развіццё эканомікі, сацыяльных адносін і псіхалогію грамадства, з’яўляецца стаханаўскі рух. Гэта форма сацыялістычнага спаборніцтва бярэ свой пачатак з 1935 г. і ў далейшым атрымлівае сваё развіццё практычна ва ўсіх сферах гаспадарчай дзейнасці. У гістарыяграфіі тэма стаханаўскага руху разглядалася пераважна праз аналіз метадаў працы ў прамысловасці і іх уплыў на павышэнне прадукцыйнасці яе ключавых галін. У той жа час даследаванне спецыфікі стаханаўскага руху ў сельскай гаспадарцы не знайшло належнага адлюстравання ў працах гісторыкаў. У гэтым кантэксце як раз эканоміка БССР першых пяцігодак уяўляла сабой той прыклад, дзе сельскагаспадарчая вытворчасць займала значнае месца, а працэс разгортвання стаханаўскага руху ў калгасах і саўгасах стаў новым этапам арганізацыі працоўнай дзейнасці.

Мэтай даклада з’яўляецца выяўленне асаблівасцяў разгортвання стаханаўскага руху ў сельскай гаспадарцы БССР у гады другой пяцігодкі.

У аграрным сектары БССР першыя стаханаўцы з’яўляюцца сярод работнікаў МТС, асноўная праца якіх напрамую была звязана з прымяненнем сельскагаспадарчай тэхнікі і адкрывала шырокія магчымасці для вынаходніцтва новых метадаў яе максімальнага выкарыстання па прыкладу Стаханавы. За кошт удасканалення тэхнічных магутнасцяў трактароў і ўборачнай тэхнікі, змены рэжыму іх працы рабочыя МТС павялічвалі ў некалькі разоў плошчу апрацаванай зямлі. Напрыклад, у Полацкай акрузе сваёй выдатнай працай вылучыўся стаханавец Т. Плешчанок з Асвейскай МТС, які выпрацаваў на сваім трактары за асенні сезон 1935 г. 506 га мяккай пашы [1, арк. 264–265]. Станоўчых вынікаў дабіўся стаханавец А. Хомчанка (Забычанская МТС), які выпрацаваў 886 га пашы пры норме ў 380 га і сэканомію 1600 кг гаручага [2, с. 7]. Восенню 1935 г. стаханаўка Лёзненскай МТС А. Шабашова выпрацавала на сваім

трактары 1236 га мяккай пашы і паставіла тым самым рэспубліканскі рэкорд сярод трактарыстаў [3, арк. 6].

У той жа час у другой палове 1930-х гг. у сельскай гаспадарцы вытворчыя працэсы былі яшчэ слаба механізаваныя, а асноўныя аперацыі ў яе галінах былі разлічаны на выкарыстанне пераважна ручнай працоўнай сілы. На такога роду ручнай працы асаблівую вядомасць у якасці стаханаўцаў атрымлівалі сяляне, якія былі занятыя ў адной з вядучых галін рэспублікі – ільнаводстве. Сярод іх у БССР, напрыклад, сваімі стаханаўскімі рэкордамі вылучыліся льнотрапальшчыцы П. Пярцова, М. Дзяжурная, М. Рагоўская і С.Быкоўская, якія апрацоўвалі за дзень па 50–60 кг ільновалакна пры агульнапрынятай норме ў 10–12 кг. М. Дзяжурная, напрыклад, увогуле паставіла рэспубліканскі рэкорд і натрапала за дзень 66 кг 600 г лёну [4, с. 4]. Пры вырошчванні лёну і яго зборы сваю выдатную працу паказалі стаханаўцы з Дрысенскага раёна У. Спіжаль і М. Апачанка, паляводчыя звенні якіх дасягнулі ўраджайнасці адзначанай сельскагаспадарчай культуры да 8 ц з га [5, арк. 160].

Выдатныя вынікі на працэсах вырошчвання і апрацоўкі лёну, як і ў цэлым па раслінаводстве, дасягаліся стаханаўцамі на аснове пераразмеркавання дапаможнай працы на іншых сялян. У некаторых выпадках такія аперацыі выконвалі блізкія сваякі стаханаўцаў. Напрыклад, стаханаўка П. Пярцова толькі трапала лён, а дапаможныя працэсы па яго пераносе і ачыстцы выконвала яе дачка [4, с. 4]. А стаханаўцы А. Калбёнак пры апрацоўцы льну дапамагала яе шасцідзсяцігадовая маці [6, с. 16]. Такія выпадкі былі абумоўлены самой спецыфікай арганізацыі працы на вёсцы, калі ў склад паляводчага звяна часта ўваходзілі прадстаўнікі аднаго сялянскага двара ці сям’і. Акрамя таго, павышэнне прадукцыйнасці і разгортванне стаханаўскага руху ў раслінаводстве забяспечваліся за кошт дакладнага выканання агранамічных патрабаванняў у працэсе вырошчвання сельскагаспадарчых культур.

У жывёлагадоўлі, якая таксама была разлічана на выкарыстанне пераважна ручнай працы, высокія паказчыкі пры разгортванні стаханаўскага руху сталі вынікам выдатнага догляду жывёл і ўсталявання сістэмы іх якаснага кармлення. Так, сярод свінароў рэспублікі сваёй працай стаў вядомы стаханавец М. Зуеў, які за кошт прымянення пералічаных метадаў дабіўся жывога прыплоду свіней да 150 % ад плана і росту іх сярэднясутачнай вагі да 1000 г [7, с. 108].

У сферы авечкагадоўлі стаханавец У. Шкарадзёнак амаль удвая павялічыў вытворчы выхад поўсці ад авечак і дабіўся сярэдняга прыплоду да 1,5 ягнёнка ад аўцамаці [8, арк. 16].

Разгортванне стаханаўскага руху ў сельскай гаспадарцы БССР прывяло да росту за 1935 г. усіх відаў жывёл: пагалоўе буйной рагатай жывёлы павялічылася на 23,7 %, коней – на 0,9 %, авечак і коз – на 12,4 %, свіней – на 34,4 %; такі рост адбыўся ўпершыню пасля 1928 г. [9, с. 75]. У прыватнасці, па Бабруйскім раёне на пачатак 1936 г. у параўнанні з 1934 г. сярэднегадавы надой на 1 карову павялічыўся з 800 літраў да 1300 літраў, сярэдні выхад парасят на 1 свінаматку ад 3 да 6,6 галоў, выхад цялят на 100 кароў ад 73 да 99 галоў, выхад ягнят на 100 аўцаматак – ад 91 да 110 галоў, выхад жарабят на 100 конематак – ад 20 да 23,3 галоў [10, арк. 31]. За кошт прымянення стаханаўскіх метадаў працы частка гаспадарак датэрмінова завяршыла пасяўную кампанію вясной 1936 г. Так, па рэспубліцы пасеў зерневых культур планавалася скончыць да 15 мая, але, напрыклад, калгасы “Камунар” Нараўлянскага раёна, “Новы свет” Лёзненскага раёна і “Чырвоны партызан” Мінскага раёна завяршылі пасяўную кампанію да 1 мая [11, арк. 86; 285, арк. 116, 120, 129]. У цэлым вясной 1936 г. планавыя нормы работы пры апрацоўцы мяккага ворыва былі выкананы па БССР на 139,7 % [12, с. 96].

Нягледзячы на тое, што стаханаўскі рух паспрыяў значнаму павышэнню прадукцыйнасці працы і перавыкананню планаў, ажыццявіць інтэнсіўнае разгортванне адзначанай формы сацыялістычнага спаборніцтва і цалкам перавесці эканоміку на стаханаўскія тэмпы працы не ўдалося. Стаханаўскі рух даваў станоўчыя вынікі там, дзе былі для гэтага рэальныя рэзервы, але пры штучным яго ўвядзенні пачалі назірацца выпадкі дэзарганізацыі кіравання вытворчасцю, збоі ў працэсах выпрацоўкі прадукцыі, былі парушаны вытворчыя сувязі. Стаханаўскі рух суправаджаўся фармальнымі адносінамі кіраўнікоў некаторых гаспадарчых адзінак да яго разгортвання, дзе ўвага надавалася росту колькасці стаханаўцаў, а не рэальнаму павышэнню прадукцыйнасці працы; акрамя таго, мелі месца такія з’явы, як “штурмаўшчына” і “кампанейшчына”, калі стаханаўскія метады працы прымяняліся не сістэматычна, а толькі ў пэўныя адрэзкі часу для знешняй дэманстрацыі разгортвання сацыялістычнага спаборніцтва.

Шэраг падобных негатыўных з’яў меў месца і ў сельскай гаспадарцы БССР, што было звязана пераважна з працэсам самой арганізацыі стаханаўскага руху. Так, па Чавускім раёне вясной 1936 г. стаханаўскі рух не быў разгорнуты ў калгасах “Свабода”, “Сталінскі шлях”, “Новы шлях”, “Непераможны”, дзе не было зафіксавана ні аднаго стаханаўца [13, арк. 36, 43, 47, 51, 139]. У ліпені 1936 г. М. Ф. Гікала на пасяджэнні старшынь райвыканкамаў указваў на тое, што развіццё стаханаўскага руху ў калгасах пры ўборцы ўраджаю адышло на другі план, а прыклады дасягненняў асобных стаханаўцаў не распаўсюджваюцца ў працоўных калектывах [14, арк. 58]. Па Ветрынскім і Дрысенскім раёнах мясцовымі партыйнымі органамі ў снежні 1936 г. было ўстаноўлена, што кіраўніцтва часткі калгасаў не вядзе ніякага ўліку стаханаўцаў пры перавыкананні калгаснікамі норм, а таксама не садзейнічае распаўсюджванню сацыялістычнага спаборніцтва [15, арк. 523, 538]. На некаторых гаспадарчых адзінках стаханаўскі рух хоць і быў разгорнуты, але інтэнсіўнае выкананне планавых паказчыкаў прыводзіла да вытворчых збояў. Напрыклад, у саўгасах Віцебскага Саюзмалтрэста засяроджванне сіл на перавыкананні планаў уборкі ўраджаю 1936 г. не дазволіла ў дастатковай меры заняцца іншымі сельгаспадарчымі працамі, дзе ў выніку ўзніклі недахопы [16, арк. 44].

Пералічаныя вышэй недахопы ставіліся ў віну мясцовым кіраўнікам і гаспадарнікам, у рамках чаго і была разгорнута палітычная кампанія ў барацьбе са “шкоднікамі” і “сабатажнікамі” стаханаўскага руху.

У той жа час мы можам свярджаць, што ў сельскай гаспадарцы БССР стаханаўскія формы працы па-ранейшаму атрымлівалі распаўсюджванне. Так, сярод рабочых МТС вылучыўся стаханавец В. Ліпень (Пухавіцкая МТС), які восенню 1936 г. апрацаваў 1208 га пашы і сэканоміў 2600 кг гаручага, стаханавец Т. Слабодчыкаў (Чырвонапольская МТС) апрацаваў 1223 га, сэканоміўшы 6000 кг гаручага, стаханавец Д. Асадчык (Церахаўская МТС) апрацаваў 1180 га пры эканоміі гаручага ў 2120 кг, стаханавец К. Свірыд з Хойніцкай МТС на малатарні МК1100 намалаціў 1674 ц зерня [17, с. 34]. Актыўна стаханаўскія метады па БССР прымяняліся і ў ільнаводстве, дзе ў рамках сацыялістычнага спаборніцтва ў 1936 г. узнікае рух тысячніц, накіраваны на дасягненне ўраджаю ільну да 1000 кг з гектара. У 1936 г. у Дрысенскім раёне вылучыліся

стаханаўкі А. Грыгуць і В. Валенцік, звенні якіх амаль дасягнулі такой мэты і сабралі адпаведна па 9,24 і 8,94 ц ільновалакна з га [15, арк. 160]. Ураджай каля 10 ц з га ў 1937 г. у Чавускім раёне сабралі стыханаўскія звенні В. Дзюбакавай, М. Маханенкавай, К. Лазарэнка і В. Сапраненкавай [18, с. 41].

Такім чынам, разгортванне стыханаўскага руху ў аграрным сектары БССР мела месца перш за ўсё сярод работнікаў МТС, дзе як раз і прымяняліся метады ўдасканалення працы на сельскагаспадарчай тэхніцы. У большасці ж гаспадарак стыханаўскі рух праявіў сябе ў метадах перазмеркавання працы сярод сялян і ў якасным выкананні агранамічных і заатэхнічных патрабаванняў. У цэлым можна казаць пра станючы ўплыў стыханаўскага руху на павышэнне прадукцыйнасці працы ў сельскай гаспадарцы рэспублікі за 1935–1937 гг., але ў той жа час гэта форма сацыялістычнага спаборніцтва не набыла такога разгортвання, як у прамысловасці і на транспарце, што было звязана з нізкім узроўнем забеспячэння тэхнікай калгасаў і саўгасаў, а таксама з негатыўнымі з’явамі пры арганізацыі саміх стыханаўскім кампаній.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Занальны дзяржаўны архіў у горадзе Полацку (далей – ЗДА у г. Полацку). Ф. 104. Воп. 1. Спр. 92.
2. Сперанскі В. Ільноцерабільшчык Афанасій Хомчанка. Мінск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1939. 16 с.
3. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (далей – ДАВВ). Ф. 9742. Воп. 3. Спр. 23.
4. М. Дзяжурная рашыла перагнаць П. Пярцову. *Звязда*. 1935. 3 снеж. С. 4.
5. ДАВВ. Ф. 10061. Воп. 2. Спр. 75.
6. Рабая. Спаборніцтва з дачкой. *Работніца і калгасніца Беларусі*. 1935. №21. С. 16.
7. Кудзінаў С. Стыханаўскі рух у мясамалочных саўгасах БССР. *Сацыялістычнае будаўніцтва*. 1936. №1–2. С. 107–110.
8. ДАВВ. Ф. 10061. Воп. 2. Спр. 73.
9. Владзімірскі Н. Жывёлагадоўля БССР на ўздыме. *Сацыялістычнае будаўніцтва*. 1936. №4–5. С. 75–91.
10. Дзяржаўны архіў грамадскіх арганізацый Магілёўскай вобласці (далей – ДАГАМВ). Ф. 2952. Воп. 1а. Спр. 407.
11. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 10784.

12. Стаханаўцы сельскай гаспадаркі БССР. *Сацыялістычнае будаўніцтва*. 1937. №1. С. 94–102.
13. ДАГАМВ. Ф. 39. Воп. 1а. Спр. 339.
14. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 10782.
15. ЗДА у г. Полацку. Ф. 104. Воп. 1. Спр. 93.
16. ДАВВ. Ф. 932. Воп. 1. Спр. 349.
17. Сацыялістычнае будаўніцтва ордэнаноснай Беларусі: да надзвычайнага XII з'езда Саветаў БССР. Мінск: Дзярж. планавая каміс., 1937. 59 с.
18. Чэтверыкоў В.Н. Як стаханаўцы-калгаснікі Чаўскага раёна атрымалі тону льновалакна з гектара. Мінск: Выд-ва АН БССР, 1937. 88 с.

* * *

Тогалева Алена Дзмітрыеўна,

кандыдат гістарычных навук, дэкан факультэта перападрыхтоўкі кадрў ІПКіПК, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава (Віцебск, Беларусь)

**Пытанне беларускай дзяржаўнасці ў праграмных дакументах
Беларускай сацыялістычнай грамады
(сакавік – кастрычнік 1917 г.)**

Лютаяўская рэвалюцыя ў 1917 г. знішчыла царскае самадзяржаўе. Гэта стварыла спрыяльныя ўмовы для развіцця ў краіне дэмакратычных асноў і адраджэння нацыянальных рухаў прыгнечаных народаў Расіі, у тым ліку і беларускага. Беларусы, як і астатнія народы Расійскай імперыі, атрымалі надзею дабіцца калі не поўнай незалежнасці, то ва ўсякім разе аўтаноміі. Гэта надзея стала цэнтрам палітычнай барацьбы ў беларускім крае, актывізаваўшы нацыянальна-вызваленчы рух, які ў сваю чаргу з'явіўся састаўной часткай агульна-дэмакратычнай барацьбы беларускіх працоўных.

Беларуская сацыялістычная грамада як першая нацыянальная беларуская партыя ў пачатку XX ст. адлюстроўвала спецыфічна беларускія інтарэсы маладой, яшчэ кволай нацыі, звярталася да беларускага народа на яго роднай мове, выступала за вырашэнне сацыяльных праблем беларускіх працоўных і за ўтварэнне беларускай дэмакратычнай дзяржавы.

Беларуская сацыялістычная грамада аднавіла сваю дзейнасць адразу пасля Лютаяўскай рэвалюцыі. У звязжэнні самадзяржаўя і

ўстанаўленні дэмакратычнага ладу ў Расіі яна бачыла ўмовы для сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення беларусаў. Ужо 25 сакавіка 1917 г. на партыйнай канферэнцыі БСГ прымаецца рэзалюцыя аб падтрымцы Часовага ўрада, за Расійскую федэратыўную рэспубліку і аўтаномію Беларусі ў ёй. Больш падрабязна нацыянальная праграма БСГ была разгледжана на Петраградскай канферэнцыі БСГ у чэрвені 1917 г. Па нацыянальным пытанні БСГ па-ранейшаму бачала Беларусь у складзе Расійскай Федэрацыі і ставіла задачу дамагацца шырокага самакіравання Беларусі з заканадаўчым органам – Краёвай Радай, выбранай на аснове ўсеагульнага, роўнага, прамога, тайнага і прапарцыянальнага выбарчага права; адсутнасці мытных межаў паміж Беларуссю і іншымі часткамі будучай Расійскай Федэрацыі; поўнага палітычнага і эканамічнага раўнапраўя ўсіх нацыянальнасцей на тэрыторыі Беларусі; развіцця нацыянальнай культуры і заканадаўчага прызнання беларускай мовы ў школах, а таксама ў дзяржаўных і грамадскіх установах Беларусі. БСГ выступіла супраць утварэння нацыянальных палкоў [1, с. 3].

14–22 верасня 1917 г. прадстаўнікі Цэнтральнай Рады беларускіх арганізацый прынялі ўдзел у Дэмакратычнай нарадзе, якая адбылася ў Петраградзе. На нарадзе была абвешчана дэкларацыя Цэнтральнай Рады, якую падпісалі Я. Варонка, К. Душэўскі, І. Мамонька, Ф. Фальскі і З. Жылуновіч. У ёй выкладалася нацыянальная праграма Беларускай Рады, якая змяшчала аноўныя праграмныя патрабаванні БСГ – дэклараванне федэратыўнай дэмакратычнай Расійскай Рэспублікі з гарантыяй правоў меншасцей, патрабаванне даць магчымасць усім народам Расіі, у тым ліку і беларусам, склікаць свае «представительные Учредительные собрания», дабівацца раўнапраўя моў ў судзе, школе, заснаваць Савет па нацыянальных справах, нацыяналізацыя войска і г.д. [2, арк. 12].

У новай партыйнай праграме, прынятай на III з'ездзе БСГ, які адбыўся 14–25 кастрычніка 1917 г. у Мінску, значных змен па нацыянальным пытанні не было ўнесена. Па-ранейшаму разглядалася заканадаўчае прызнанне беларускай мовы, поўнае самакіраванне (аўтаномія) Беларусі з заканадаўчым органам Краёвай Радай для мясцовага заканадаўства, распрацоўкі і развіцця законаў, якія будуць выдавацца Расійскім парламентам, адсутнасць мытных межаў паміж Беларуссю і іншымі часткамі Расійскай

федэрацыі, поўнае палітычнае і эканамічнае раўнапраўе ўсіх нацыянальнасцей, якія жывуць на тэрыторыі Беларусі [3, с. 77]. У дачыненні да стварэння нацыянальнага войска было вырашана наступнае: «III партыйны з'езд БСГ вітае стварэнне беларускай народнай арміі і жадае, каб яна стала рэвалюцыйнай гвардыяй працоўнага народа Беларускага...» [4, арк. 61]. Такім чынам, да кастрычніцкіх падзей ў Петраградзе БСГ (акрамя Віленскай арганізацыі) выступала за федэратыўную дэмакратычную рэспубліку ў Расіі і аўтаномію Беларусі ў яе складзе.

Інакш складваліся абставіны для развіцця беларускага нацыянальнага адражэння на тэрыторыі, акупіраванай германскімі войскамі. Германскі ўрад з мэтай паслаблення Расіі імкнуўся выкарыстаць і нацыянальнае пытанне. Сустрэўшы на акупіраваных землях не адных палякоў, а і беларусаў, і літоўцаў, і яўрэяў, немцы імкнуліся выкарыстаць гэтую нацыянальную разнастайнасць, каб “раздзяляць і кіраваць”, не дапускаючы да поўнай перавагі адной нацыі над іншымі. У выніку такой пазіцыі Германіі прадстаўнікі беларускага руху, якія засталіся ў Вільні, а сярод іх былі такія вядомыя дзеячы БСГ як А. і І. Луцкевіч, В. Ластоўскі, А. Пашкевіч і інш. (Віленская арганізацыя БСГ), атрымалі магчымасць шмат зрабіць для развіцця беларускай культуры, мовы і адукацыі.

Адразу пасля прыходу германскіх войск у Вільні адкрыта і легальна пачалася арганізацыя беларускіх народных школ. Займалася гэтай справай Беларускае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны, што было арганізавана ў красавіку 1915 г. Пры ім была створана школьная камісія, у якую ўваходзілі А. і І. Луцкевіч, Б. Пачобка, А. Пашкевіч і інш. Намаганнямі камісіі 13 лістапада 1915 г. у Вільні распачала працу першая беларуская пачатковая школа, а ў 1916 г. дзейнічала пяць беларускіх школ (больш за 200 вучняў). Навучанне было бясплатным. Па сведчанню А. Луцкевіча, нямецкае кіраўніцтва г. Вільні ставілася да беларускіх школ так жа, як і да школ іншых нацыянальнасцей: давала субсідыі на выплату жалавання настаўнікам, давала боты і прадукты харчавання для бедных вучняў.

1 студзеня 1916 г. быў выдадзены дэкрэт фельдмаршала фон Гіндэнбурга аб прызнанні беларускай мовы адной з афіцыйных моў на тэрыторыі, акупіраванай германскімі войскамі. Гэта актывізавала дзейнасць прадстаўнікоў беларускага руху па арганізацыі беларускага школьніцтва і выдавецкай справы.

Актывізацыя нацыянальнага жыцця выклікала стварэнне ў Вільні каардынацыйнага органа беларускіх палітычных, грамадскіх і прафесійных арганізацый – Беларускага народнага камітэта, які дзейнічаў з 1915 г. па 1918 г. Выдавецтвамі БНК і пад кіраўніцтвам В.Ластоўскага пачалося друкаванне падручнікаў для беларускіх школ. У 1915–1918 гг. было выпушчана 9 кніг: лемантары, чытанкі пасля лемантара, задачнікі, кніга А. Луцкевіча “Нашы песняры”, якая з’яўлялася часовым дапаможнікам па гісторыі беларускай літаратуры і інш. Пачалося выданне на беларускай мове і часопісаў.

У такіх умовах натуральным было з’яўленне пытання аб дзяржаўным афармленні акупіраваных немцамі беларускіх зямель. Спачатку БНК прытрымліваўся канцэпцыі Канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага з удзелам беларусаў, палякоў, літоўцаў і яўрэяў. Але Канфедэрацыя не склалася з прычыны вострых супярэчнасцей паміж яе ўдзельнікамі. Польскія памешчыкі і касцёл разгарнулі інтэнсіўную дзейнасць па апалячванню беларусаў. Літоўцы баяліся беларускай большасці ў адной дзяржаве і імкнуліся да сепаратычнага пагаднення немцамі. Гэтыя супярэчнасці былі вынікам палітыкі германскіх улад, якія не жадалі адзінства сярод нацыянальных меншасцей на акупіраваных землях, і тым больш утварэння тут незалежных дзяржаў.

Віленская група БСГ мела свой асобны погляд на будучыню Беларусі. Ва ўніверсале, які быў выдадзены ад імя канферэнцыі Беларускага Народнага камітэта, Беларускай сацыял-дэмакратычнай групы і Віленскага Камітэта БСГ у верасні 1917 г., было сказана наступнае: “...Беларусь ад вякоў звязана з суседнім эканоміка-гаспадарчым арганізмам з Літвой. Іх звязвае супольная арганізацыя і супольныя інтарэсы прамысловасці і таргоўлі, супольныя тарговыя пуці – рэкі і сістэма чыгунак... Разарваць гэтую гаспадарчую еднасць – значыць разбіць самыя асновы эканамічнага жыцця Беларусі і Літвы, значыць засадзіць нас беларусаў у вечную эканамічную залежнасць ад чужынцаў...” [2, арк. 16].

У тым жа верасні 1917 г. у Вільні была надрукавана так званая “Асноўная праграма БСГ”, дзе было запісана наступнае: “...БСГ жадае незалежнасці і непадзельнасці Беларусі і Літвы ў выглядзе дэмакратычнай рэспублікі, абнімаючай усю Беларусь і ўсю Літву – незалежна ад раздзела іх ваенным фронтам...” [5, арк. 15]. Дзяржаўны лад у будучай Беларуска-Літоўскай рэспубліцы павінен быў будавацца на такіх асновах, як перадача ўсёй уласнасці ў рукі

народа; унутранае разгранічэнне Беларускіх і Літоўскіх зямель паводле матчынай мовы жыхароў; роўныя правы для ўсіх нацыянальнасцей края, персанальная аўтаномія для нацыянальных меншасцей; прызнанне ўрадавых праў за ўсімі мясцовымі мовамі; забяспячэнне школьнай навукі ў матчынай мове вучняў“ [5, арк. 15]. Трэба адзначыць, што дзеячы беларускага руху ў Вільні не адмовіліся ад гэтай ідэі, і ў недалёкай будучыні, непасрэдна пад іх уплывам, было прынята рашэнне аб абвешчэнні незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі.

Кастрычніцкія падзеі 1917 г. у Петраградзе выклікалі неадназначную рэакцыю з боку дзеячаў беларускага нацыянальнага руху. Левая частка БСГ (Бабруйская арганізацыя, З. Жылуновіч, І.Серада і інш.) спадзявалася, асабліва пасля выхаду вядомай Дэкларацыі правоў народаў Расіі ад 2/15 лістапада 1917 г., што іх мара аб стварэнні беларускай дзяржаўнасці ў межах Расійскай Федэратыўнай Дэмакратычнай рэспублікі атрымала рэальную падставу. Але яны лічылі, што ў Беларусі да склікання «Чырвонага сейма» павінна правіць «рэвалюцыйная дэмакратыя Беларусі праз Саветы салдацкіх, сялянскіх і рабочых дэпутатаў [6, арк. 187]. Менавіта таму на I Усебеларускім з'ездзе яны выступалі за арганізацыю «беларускіх Саветаў».

Мінская арганізацыя БСГ, Вялікая Беларуская Рада і іншыя беларускія арганізацыі бачылі ў петраградскіх падзеях пагрозу для беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці і таму заклікалі беларускую рэвалюцыйную дэмакратыю «не дапусціць, каб віхор бязладу губіў нашу святую нацыянальную справу абароны вольнасцей і правоў Беларускага Народу...» [7, арк. 22]. Зыходзячы з гэтага, значная частка членаў БСГ разам з прадстаўнікамі Вялікай Беларускай Рады на I Усебеларускім з'ездзе у снежні 1917 г. выступіла за абвешчэнне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі, арганізацыю з'ездам часовай народнай улады ў Беларусі ў форме рады, якая ў кароткі час павінна склікаць Устаноўчы сход, стварэнне беларускага войска і інш.

Такім чынам, на пачатку XX ст. адбываецца працэс фарміравання беларускага нацыянальнага руху, узнікае першая беларуская нацыянальная партыя – Беларуская сацыялістычная грамада, беларускае нацыянальнае пытанне выходзіць на палітычную арэну, дзеячы беларускага руху выстаўляюць патрабаванні дзяржаўнага афармлення беларускіх зямель і

дамагаюцца ажыццяўлення сваіх патрабаванняў у складаных палітычных і міжнародных абставінах. Адсутнічае адзіны погляд на дзяржаўнае афармленне Беларусі. БСГ, за выключэннем Віленскай арганізацыі, пасля Лютаўскай рэвалюцыі і да кастрычніцкіх падзей 1917 г. выступала за аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі, а Віленскія беларускія дзеячы, якія знаходзіліся на акупіраваных Германскай арміяй тэрыторыях, бачылі будучыню Беларусі ў стварэнні незалежнай Літоўска-Беларускай, а потым Беларускай Народнай Рэспублікі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Пастановы Канферэнцыі БСГ. *Вольная Беларусь*. 1917. 27 ліп. С. 3.
2. НА РБ. Ф. 60. Воп. 3. Спр. 81.
3. Програма Беларускай Соцыялістычнай Громады (Прынята III партыйным съездам 14-25 октября 1917 г. в Минске). *Палітычныя партыі Беларусі* : дапам. для вывуч. гіст. Беларусі. Мінск, 1994.
4. НА РБ. Ф. 62. Воп. 3. Спр. 749.
5. ЦДАМЛіМ. Ф. 3. Воп. 1. Спр. 139.
6. НА РБ. Ф. 15. Воп. 28. Спр. 10.
7. НА РБ. Ф. 60. Воп. 3. Спр. 81.

* * *

(свентянская стадия), Городокская возвышенность (браславская стадия).

Значительную часть исследуемого региона занимают плоские, часто заболоченные озерно-ледниковые равнины и низменности, поверхность которых осложнена эоловыми грядами и дюнами. У подножья возвышенностей локализованы Полоцкая и Луческая и Суражская озерно-ледниковые низменности, Шумилинская и Сенненская моренные равнины, Чашникская равнина моренного и водно-ледникового происхождения, которые во время трансгрессий Балтийского моря оказывались подтопленными водой.

Частые колебания климата как в сторону похолодания, так и потепления, происходившие в течение позднего голоцена (суббореальный и субатлантический периоды), имели первостепенное значение при освоении территории древними людьми.

Наступившее после климатического оптимума бронзового века похолодание раннего железного века (IX – VIII вв. до н.э.), сопровождалось увлажнением и синхронной ему трансгрессией 7 Балтийского моря, что привело к поднятию уровня грунтовых вод и межевого уровня воды в водоемах на 2 – 3 м. Редкие поселения северобелорусской культуры, существовавшие в Витебском Подвинье в бронзовом веке, оказались затопленными и были покинуты населением.

В середине 1 тыс. до н.э. на смену суббореальному пришел субатлантический период, однако, на фоне продолжающейся трансгрессии 7 (Микляев 1994, с.28) Балтийского моря он характеризуется увлажнением климата, которое сказалось в повышении уровня озер, частичном затоплении низких озерных пойм и прилегающих торфяников, оформлении подводной аккумулятивной террасы. Происходит процесс эвтрофикации водоемов, мелководные озера превращаются в низинные торфяники (Мержвинский и др. 2011, с.18).

Из 126 городищ, известных на территории Витебского Подвинья, лишь десять предварительно могут быть отнесены к середине – второй половине I тыс. до н.э. (Загорцы, Бескатово, Бураково, Бибино, Березно, Жеребцы, Новый Белецк, Зароново, Мямли, Бороники). Все они локализованы на краевых отрогах Городокской возвышенности по берегам небольших рек и озер.

Это небольшие по площади поселки, обустроенные на высоких (15-25 м) одиночно стоящих холмах или на краю озовых гряд.

Отсутствие укреплений на раннем этапе существования городищ вполне объяснимо, с одной стороны, наличием естественных крутых склонов, с другой, необходимым для возведения фортификации временным отрезком. Небольшая мощность слоя под первоначальным валом (Загорцы – 15-20 см, Бороники – 5-10 см) наглядно иллюстрирует данное предположение.

Высота возведенных по краю площадки валов не превышала 0,5–0,8 м. Если же поселение считали недостаточно укрепленным, то вокруг него мог быть выкопан ров и возведен нижний вал, как это имело место на городищах Жеребцы, Мямли, Зароново, Бибино. Возможно, ров дополнительно выполнял функцию резервуара для оттока грунтовых вод с относительно невысоких площадок (Мямли, Жеребцы).

Визитной карточкой древнейших городищ Витебского Подвинья является керамика с отпечатком текстиля, которую традиционно отождествляют с племенами дьяковской культуры. Кроме текстильной керамики и немногочисленных артефактов, которые можно интерпретировать двояко, мы сегодня не располагаем достаточным количеством материалов, чтобы установить племенную принадлежность населения, основавшего древнейшие городища Витебского Подвинья. Судя по керамическому комплексу из нижнего слоя городища Загорцы, где более 26% составляет «текстильная керамика», это могли быть как племена дьяковской культуры, западная граница территории которых локализована по линии Езерище – Городок (Смирнов 1974, табл. X), так и представители верхнедвинского варианта днепродвинской культуры, испытывавшие сильное влияние дьяковцев (Короткевич 1992, с.70). По мнению В.И. Шадыро, своеобразие этого региона связано с процессом слияния дьяковских и балтских элементов, с последующим их самостоятельным их развитием в форме "позднедьяковской" культуры (Шадыро, Овчинникова 1992, с.63).

Таким образом, геоморфологические особенности региона в сочетании с неблагоприятными климатическими условиями сделали Витебское Подвинье малопригодным для заселения вплоть последней четверти 1 тыс. до н.э.

Следующий этап заселения Витебского Подвинья приходится на последнюю четверть – рубеж эр, и связан с малым климатическим оптимумом и начавшейся регрессией Балтийского моря (после 300 г. до н.э.).

Постепенное освобождение от воды подтопленных ранее территорий привлекает в регион с запада – западновинские племена, с юга и юго-запада штриховиков. Экспансия племен культуры штрихованной керамики на восток и северо – восток отмечается с последних веков до н.э. (Егорейченко 2004, с.75).

К рубежу н.э. племена штриховиков не только полностью заселяют территорию левобережья до р. Западной Двины (Новое Село, Мощены, Лукомль, Мяклово, Бороники, Витебск), но и осваивают высокие коренные берега Западной Двины (Витебск, Старое Село, Лужесно, Бокишево, Кордон). Северная граница их расселения проходит по правому притоку р. Оболи – р. Усысе и правобережью р. Овсянки. Здесь возникают укрепленные поселения, в нижних слоях которых присутствуют материалы культуры штрихованной керамики (Казиново, Городок, Кули, Борки). Отдельные группы штриховиков проникают глубоко в массив т.н. позднедьяковской культуры и обустраивают там свои укрепленные поселки. На таких городищах процент штрихованной керамики составляет от 22,5% (Вышедки) до 53% (Жуково) (Шадыра 2006, с.24; Колосовский 2003, с.154).

Вслед за штриховиками на территорию Витебского Подвинья проникают отдельные группы позднестаробульварного населения, а во второй четверти I тыс. и праславянские племена верхнеднепровского варианта киевской культуры. Свидетельством их инфильтрации в балтскую среду могут служить находки чернолощеной и подлощеной керамики, керамика с расчесами, оружие, отдельные типы украшений (вещи с эмальями, подвязные фибулы, черняховские бусы и т.д.). На археологическом комплексе Кордон впервые в Подвинье найдены римские монеты динарий Марка Аврелия (164 г.) и дидрахма Веспасиана и Тита (69-79 гг. н.э.) (Левко 2019, с.325,337). В начале XX века находки римских монет упоминаются в кладе из Стражевич (Чашникский район).

Это период массового исхода аборигенного населения с городищ, которые занимает пришлое население. На пологих склонах холмов, террасах и на осушенных участках у подножья городищ возникают селища. Концентрация ранних селищ отмечена в двух

районах Витебского Подвинья. На левобережье Западной Двины южнее линии Черная Лоза – Лукомль – Старые Лавки – Бельняки, что совпадает с восточной границей территории собственно племен культуры штрихованной керамики (Митрофанов 1969, с.71). Второй район компактного расселения поздних зарубинцев локализован в пределах Городокской и Витебской возвышенностей. Вне очерченных ареалов известны лишь единичные селища, которые тяготеют к высоким коренным берегам рек (Кордон, Крыжи, Старое Село, Витебск, Лужесно).

В результате нескольких этапов миграций праславянских групп населения из южных областей в северные регионы, к IV–V вв. на данной территории формируется круг древностей типа Заозерье – Узмень –Городок, куда полностью вошла территория Витебского Подвинья (Лопатин, Фурсьев 2007, с. 276). Своим происхождением этот тип памятников теснейшим образом связан с киевской культурой Поднепровья и Подесенья. Пришлое население являлось носителями новых традиций в области керамического производства, погребального обряда, нового набора бытовых и сельскохозяйственных орудий.

Несмотря на похолодание раннесредневекового периода на середину-третью четверть приходится максимально низкий уровень грунтовых вод в водоемах (в настоящее время уровень воды в водоемах на 3 м выше). Освободившиеся от воды территории в зоне Лучесской и Суражской низменностей открыли проход в ранее труднодоступные места правого берега Западной Двины, где имелись прекрасные возможности для занятия животноводством и земледелием. На сегодняшний день в Витебском Подвинье известно до полусотни селищ тушемлинско – банцеровской общности и культуры ранних (псковских) длинных курганов. Российские археологи выдвинули гипотезу, что единой подосновой для культур ранних длинных курганов и тушемлинско – банцеровской послужили древности круга Узмень –

Заозерье – Городок (Лопатин, Фурсьев 2007, с.103-105). К сожалению, изучение поселений второй – третьей четверти I тысячелетия в Витебском Подвинье находится на начальной стадии, что не позволяет убедиться в правильности данного предположения.

В то же время наличие на правобережной части Витебского Подвинья курганных могильников VI – VIII вв.: Дорохи, Бескатово, Лятохи, Старое Село, Хоботы, позволяет включить исследуемый

регион в зону распространения ранних длинных курганов, которые этнически интерпретируются как погребения балто-славянского населения (Штыхаў 1992, с.95).

В конце VIII века, по мнению ряда ученых, на смену тушемлинско-банцеровской общности приходит новое население, оставившее после себя полоцко – смоленские длинные курганы. Материальная культура племен кардинально отличается от древностей третьей четверти I тысячелетия (Шадыра 2006, с.120; Шмидт 2012, с.62). Это население принято связывать с ранними кривичами. Однако, в отличие от Смоленского Поднепровья, насильственной смены населения в Витебском Подвинье не зафиксировано. Между культурой длинных курганов VI-VIII вв. и погребальными памятниками IX-XI в., которые признаны славянскими, прослеживается преемственность в погребальной обрядности, к тому же они сосуществуют в одних могильниках. На примере 11 курганных могильников возле д. Дорохи в окрестностях озера Сенница Г.В.Штыхов выделил три стадии развития культуры длинных курганов: третья четверть I тыс. н. э., четвертая четверть и XI – XII веками. (Штыхаў 1992, с.105). Доживая до XI – XII вв. культура входит составной частью в культуру Древней Руси.

На немногочисленных исследованных поселениях этого периода в Витебском Подвинье также не зафиксировано следов насильственной смены населения на рубеже VIII-IX вв. (Старое Село, Городок). Все это указывает на то, что подоснову кривичей следует искать в местных культурах третьей четверти I тыс. н.э.

Таким образом, исследования, проведенные в Витебском Подвинье, в той или иной мере отражают миграционные процессы, протекавшие в северо-восточной Беларуси на протяжении середины I тыс. до н.э. – I тыс. н.э., направление и характер взаимодействия различных этносов на разных этапах их колонизации. На протяжении второй половины первого тысячелетия в результате нескольких волн славянской колонизации региона здесь сформировался отличающийся от других зон полиэтничный состав населения с преобладанием славянского компонента.

Список использованных источников

1. Егорейченко А.А. Об ареале культуры поздней штрихованной керамики. *Восточная Европа в Средневековье: к 80-летию Валентина Васильевича Седова*. М.: Наука, 2004. С. 70-76.

2. Колосовский Ю.В., Шарковская Н.Ю. Керамический и вещевой комплексы городища Жуково–2 по материалам раскопок В.Н.Кузнецова в 1955 г.). *Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвинья. Материалы по археологии Беларуси.* 2003. 8. С. 153-163.
3. Короткевич Б.С., Мазуркевич А.Н. Пять вариантов днепродвинской культуры. *Петербургский археологический вестник.* 1992. 2. С. 63-82.
4. Левко О.Н. Археологический комплекс Кордон на пути «из варяг в греки»: исследования 2015-2018 гг. *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период.* Книга 2. Ред.: О.Н.Левко, В.Г.Белевец. Минск: Беларуская навука, 2019. С. 319-375.
5. Лопатин Н.В., Фурасьев А.Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III-V вв. н.э. *Археология славян и их соседей. Раннеславянский мир.* 2007. 8. Москва: Ин-т археологии РАН.
6. Мерзвинский Л.М. и др. Биологическое разнообразие Белорусского Поозерья. Витебск: УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2011. С. 7-18.
7. Митрофанов А.Г. Территория распространения и проблема происхождения культуры штрихованной керамики. *Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии.* Мн., 1969. С. 69-76.
8. Микляев А.М. Каменный – железный век в междуречье Западной Двины и Ловати. *Петербургский археологический вестник.* 1994. 9. С. 7-39.
9. Смирнов К.А. Дьяковская культура (Материальная культура городищ междуречья Оки и Волги). *Дьяковская культура.* М.: Наука, 1974. С. 7-97.
10. Шадыра В.І. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н.э.). Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2006.
11. Шадыра В.И., Овчинникова Р.И. О финно-угорском субстрате на севере Белоруссии (гидронимия и археология). *Археология и история Пскова и Псковской земли.* Материалы семинара. Псков, 1992. С. 60-63.
12. Шмидт Е.А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных). Смоленск, 2012.
13. Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мінск: Навука і тэхніка, 1992.

Год Наталія Володимирівна,

кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри всевітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

Ренесансний гуманізм і християнська традиція у європейському соціокультурному просторі

Відомо, що епоха Відродження – яскравий культурно-історичний феномен у розвитку європейської цивілізації. Вона продовжує привертати увагу дослідників, викликаючи численні наукові дискусії. Серед них можна назвати проблеми співвідношення новаторства і традицій у творчості ренесансних мислителів, витоків їх гуманістичного світогляду, впливу релігії на їх суспільну свідомість.

До останнього часу у вітчизняній науці цим питанням приділялося не надто багато уваги. Хоча радянська історіографія вплив релігії на ренесансну думку загалом визнавала (цього просто не можна було не помітити), а такий авторитетний дослідник, як В. Рутенбург, зазначав: «Бог присутній у філософії навіть найрадикальніше налаштованих мислителів Відродження» [24, с. 18]. Проте визначення цієї епохи як «найбільшого прогресивного перевороту з усіх пережитих до того часу людством» [9, с. 326] спонукало робити наголос саме на розриві традиції.

У наші дні намітилася тенденція до перегляду застарілих підходів. Переважає думка, що європейське Відродження «здійснило широкий і багатоманітний синтез двох культурних світів – язичницького і християнського, який глибоко вплинув на культуру Нового часу» [10, с. 8]. Дедалі більше усвідомлюється роль християнських витоків ренесансного гуманізму. Проте специфіка гуманістичної релігійності, позитивна роль християнства у формуванні ренесансної думки потребують подальшого дослідження.

Немає ніяких сумнівів у тому, що сучасне християнство відіграє певну роль у моральному вихованні суспільства, оскільки питання сенсу буття, совісті, честі, обов'язку, здатності до співчуття, прагнення до співпраці та інші цінності європейської цивілізації завжди займали в ньому багато місця. У непростий час загострення духовної кризи прилучення до таких цінностей необхідне й нам. Ренесансний досвід поєднання світського та духовного в культурі виховання людини й суспільства є цінним і з практичної точки зору.

Розглядаючи поставлене питання, передусім відзначимо, що гуманісти епохи європейського Відродження, незважаючи на захоплення античністю і навіть бажання «переселитися» в античний світ, належали до християнської цивілізації, яка існувала в Європі впродовж багатьох століть. Їх думка формувалася в рамках традиції і поступово набувала власного буття. При цьому ренесансні мислителі не вступали у протиріччя із загальними основами християнського віровчення, не намагалися спростувати його догмати та принципи церковної ієрархії. Тому – принаймні на перших порах – офіційна церква ставилася до гуманістів досить лояльно, сприймаючи їх як просто любителів греко-римської традиції. Проте протиріччя все ж таки існували. Вони торкалися проповіді аскетизму й чернецтва, панування схоластики. У XIV-XV століттях остання вступила в період кризи та застою, стала антиподом античної культури, демонструючи, словами Ф. Петрарки, «заразу, милість, невігластво», чим викликала в гуманістів відверту ворожість, що й спровокувало підозріле ставлення до них з боку церковних ортодоксів.

Саме це зумовило звернення ренесансних мислителів через голову теологів-схоластів до раннехристиянських джерел, до Святого письма та патристичної літератури. У новітній історіографії цей аспект досліджений найповніше [18; 22]. Доведено, що гуманісти намагалися відродити не лише античність, а й раннє християнство, розшукували забуті в Середні віки твори отців церкви й християнських письменників. Їх трактати рясніють посиланнями на Августина, Єроніма, Орігена, Лактанція, грецьких авторів – Григорія Ниського, Григорія Назіанзина, Василя Великого та інших.

Особливим авторитетом користувався Августин Блаженний (354-430 роки). Його погляди на людину, її природу та місце в світі стали для гуманістів основоположними. Августин, на відміну від античних мислителів, розглядав людину не як частину космосу, а як богоподібне створіння, «конкретне людське Я, особистість, індивід у його багатоманітних життєвих проявах та особливому способі існування» [11, с. 97]. Отже, людина була виділена зі Всесвіту з його законами та поставлена перед обличчям Творця. Її земний шлях – це драма важких взаємин із Богом, в основі яких лежать акти творіння, гріхопадіння, спокути та каяття. Таким є сенс людської історії.

Інколи вважають, що середньовічна концепція людини теоцентрична, а ренесансна, навпаки, антропоцентрична. Але насправді ідея антропоцентризму не була оригінальним винаходом гуманістів. Про те, що в центрі світобудови стоїть людина, говорили ідеологи християнства, зокрема Августин. Бог зовсім не є центром Всесвіту, він його створив і поставив над ним людину для того, щоб царювати над усім природним універсумом [4]. Відштовхуючись від цієї ідеї, гуманісти прославляли людину (Адама) як найвищу цінність у світі. Бог наділив її універсальними здібностями, «красою, розумом, мудрістю, могутністю, багатством» (Дж. Манетті); «Богу людина дорожча, ніж самій людині» (Ф. Петрарка); «вона всюди прагне панувати, всюди прагне прославитися» (М. Фічіно).

Переосмислюючи традиційний антропоцентризм, ренесансні мислителі наголошували на унікальних творчих можливостях людського розуму. Більше того, вони славили людину не в її природній іпостасі, а окультурену, цивілізовану, таку, що реалізує закладені в ній пізнавальні потенції у повсякденній напруженій праці. Пізнання, на думку Піко делла Мірандола, є головною умовою гідності та вищості людини, шляхом до її самореалізації, справжнього щастя, гармонії із зовнішнім світом. Людина від самопізнання за допомогою *scientia morales* самовдосконалюється морально, а за участю *scientia naturalis* – осягає природний світ, після чого «заспокоюється блаженством теології» [20, с. 221].

Зауважимо, що й у цих твердженнях гуманісти мали християнських попередників. Той же Августин, наприклад, віддавав належне розумові людини, за допомогою якого вона здатна винаходити й вивчати багато наук. Про це свідчать «дивовижні витвори, одяг, будівлі, успіхи в землеробстві та мореплаванні, виготовлення знарядь праці, картин, статуй, музичних інструментів тощо» [23, с. 32]. Порівняємо його роздуми з розумінням проблеми гуманістом Дж. Манетті, який стверджував: «після початкового й ще не завершеного творіння світу нами, як видно, усе було винайдено, зроблено й приведено до довершеності» [16, с. 25]. Тут можна побачити також ідею розвитку світу та ролі людини як помічника Бога у його вдосконаленні. Вона перегукується з думкою Григорія Ниського про «розумне насіння» (*rationes seminales*), паростки, що їх запровадив Творець у найпершу матерію.

Каменем спотикання для гуманістів був християнський догмат про первородний гріх. За Августином, гріхопадіння першої людської пари суттєво вплинуло на природу людини, деформувавши й зіпсувавши їх, внаслідок чого були втрачені людська гідність і достойність. Джерелом гріха оголошувалося тіло, а також близька до нього почуттєва сфера душі. Звідси у західному християнстві уявлення про віруючу людину як обов'язкового грішника, підвищене почуття гріховності, а вчення Августина про первородний гріх, сприйняте й розвинуте католицизмом, дало поштовх «небувалій досі аскетичній практиці та презирству до тіла» [23, с. 34].

Гуманісти не підтримували цього й намагалися спростувати або, принаймні, пом'якшити даний догмат. З погляду Л. Валли, первородний гріх не спотворив тілесної організації та волі людини [5, с. 286-287]. Такої ж думки були Ф. Петрарка та Дж. Манетті. Натомість П. Браччоліні стверджував, що всі життєві негаразди й нещастя (*miseria*) походять від первородного гріха. Л.Б. Альберті пов'язував *miseria* не з первородним гріхом, а з підпорядкованістю людського ества природним законам. Загалом у розв'язанні цього питання гуманісти йшли здебільшого за античною і тією ж середньовічною традицією, у якій переважали ідеї природної людини (наприклад, Шартрська школа XII століття). Бернард Сільверст, близький до неї, бачив людину як гармонійну єдність душі й тіла, намагався виправдати всю її природу – тіло, розум, почуття, піднести цінність земного буття. Він стверджував, що інтелект дозволяє людині досягнути найскладніші загадки світобудови і навіть управляти зірками. Франциск Асизський (XII-XIII століття) виступав проти аскетичної практики умертвіння плоті, оскільки вона має за своєю природою служити духові [23, с. 42]. Уплив цих ідей на гуманістів не викликає сумніву, хоча на їх авторів ренесансні мислителі не завжди посилалися. У їх творах так само йшлося про природу, «повелительку всіх речей» (Б. Монтеманьо), «єдину вчительку справ» (Дж. Манетті), «творця всіх речей» (К. Раймонді).

Ренесансний синтез античної і християнської традицій був особливо плідним у сфері моральності й виховання. Головною етичною категорією християнства за часів Середньовіччя вважалася чеснота, добродієність (*virtus*). Поряд із трьома богословськими чеснотами – вірою, надією, любов'ю, названими так на основі тексту

апостола Павла і прийнятими в патристичній і схоластичній етиці, існували чотири кардинальні, або філософські чесноти, визначені ще Платоном у його «Політиці»: розумність (розсудливість, мудрість), стійкість (мужність), поміркованість і справедливість. Від них походила ще одна низка чеснот – терплячість, великодушність, безкорисливість, щедрість, справедливість, милосердя тощо. Ренесансні мислителі не відкинули їх, а наповнили новим, світським змістом відповідно до потреб власної епохи. Вони багато зробили для того, щоб традиційні християнські цінності стали основою етичної культури європейців. Також глибоко усвідомлювалося їх педагогічне значення. Е.С. Пікколоміні приписуються такі слова: «Якби християнство й не підтверджувалося чудесами, його все одно необхідно було б визнати заради його моральних основ» [3, с. 409].

Однак ренесансне тлумачення добродієвості відрізнялося від християнського. Ф. Петрарка розумів її як «добродієвність – доблесть», підкреслюючи життєву активність особистості, здатність до великих справ – військових подвигів, політичної діяльності, творчості. Ренесансна добродієвність дієва, вона передбачає цілісність натури, особисту мужність, талант, спритність, успіх в усіх починаннях, громадянськість. Вона не мала нічого спільного з ідеалами аскетизму, чернецтва, втечі від земних благ заради любові до Бога й вічного спасіння. У морально-етичному кодексі європейського Відродження мали місце такі поняття, як слава (gloria), заздрість (invidia), пошана (onere), доблесть (valore), гідність (dignitas). Інколи ренесансну людину вважають надмірно індивідуалістичною, морально розкутою, розбещеною. При цьому наводять приклади з життя Чезаре Борджа, П'єтро Арентіно – тиранів італійських міст. Ці образи не мають нічого спільного з гуманістичними ідеалами. Ренесансний гуманізм утверджувався, за словами К. Бурдаха, «не в протиріччі з християнською релігією, а з повноти сили релігійного піднесення» [2, с. 89]. З іншого боку, він обмежив роль теології, «сприяв секуляризації мислення і саме в цьому відношенні готував умови для культури Нового часу» [13, с. 16].

Про зв'язок Ренесансу з середньовічною традицією яскраво свідчать ідеї та практика гуманістичного виховання П.П. Верджеріо – одного з найвідоміших гуманістів-педагогів епохи європейського Відродження. У своїх настановах він зазначав, що передусім у дітях потрібно виховувати повагу до богослужіння. «Що

буде святого серед людей для того, хто нехтуватиме самою божественністю?» [7, с. 102]. М. Веджо присвятив релігійному вихованню спеціальний розділ трактату «Про виховання дітей та їх достойних звичаїв» [17]. Х.Л. Вівес уважав, що «Бог має головне значення в житті людини, і можна обійтися без чого завгодно, але тільки не без релігії» [8, с. 97]. Вітторіно да Фельтре виховував учнів Мантуанської школи в душі християнського благочестя, сам викладав курс релігії, водив дітей на богослужіння, примушував кожного дня дякувати Богові за його благодіяння й просити блага для себе, городян, батьків [21, с. 38].

Сприйнята гуманістами християнська традиція дещо згладжувала культ тілесності в античній антропології, привертавши увагу до глибин душевного життя людини, посилюючи моральне начало. Ідея унікальності, неповторності, самоцінності душі, відповідальності за її стан, плекання паростків добра в кожній людині теж запозичена педагогами-гуманістами від християнства, християнської проповіді. Велике значення мав досвід самоаналізу у сповіді. Ще Августин звертав увагу на необхідність формування навичок самопізнання: «Щоб пізнати себе, потрібно звикнути відволікатися від почуттів, зосереджувати душу й утримувати її саму в собі» [1, с. 125]. Ми відчуваємо вплив ідей Августина на Ф. Петрарку. Особливо це простежується у творах гуманіста: «Таємниця», «Про усамітнене життя». У багатьох автобіографічних творах епохи Відродження людина, розповідаючи про свій шлях, мов би сповідується перед Богом, «єдиним свідком життя й усіх її діянь».

Конверсині да Равенна – один із перших італійських гуманістів, у творі «Рахунок життя» постійно звертається до Бога: «Хто б міг пояснити, святий мій Боже, наскільки мінливим, марним, небезпечним, сліпим і через це нещасним є шлях юності, одна зі складніших речей у пізнанні» [12, с. 355]. Це нагадує «Сповідь» Августина з її тонким самоаналізом і гострою самокритикою у пошуках християнської віри. Навіть Б. Челліні – взірець ренесансного «титанізму», у «Життєписі» незмінно підкреслював свою християнську благочестивість і відверто розповідав про помилки та гріхи.

Гуманісти закликали своїх учнів до самозаглиблення, самопізнання, самовдосконалення. М. Веджо радив молодим людям час від часу усамітнюватися, аби мати можливість поміркувати про

себе з метою приборкання хибних думок і дій, очищення душі. Про необхідність самооцінки та самовиховання говорили Л.Б. Альберті, Гуаріно да Верона, М. Монтень, Еразм Роттердамський.

Із впливом християнства пов'язане поняття особистості, що вперше з'явилося саме в богословській літературі. Латинським словом *persona* Боецій переклав грецьке «іпостась» для позначення одного з ликів божественної Трійці. Персона, за Боецієм, це «індивідуальна субстанція розумної природи», інакше кажучи, «розумний індивід». Існували й інші визначення цього поняття: «безпосереднє існування розумної природи» (Рішар Сен-Вікторський); «індивідуальна істота, яка визначається своєрідністю щодо достоїнств» (Петро Ломбардський); «господар своїх вольових зусиль, той, хто діє, а не приводиться в дію» (Фома Аквінський). Отже, у середньовічному християнстві не було уявлень про духовні істоти, які б не були особистостями, а просто, скажімо, позбавленими почуттів силами [14, с. 58].

Християнський інтерес до людської душі, думка Августина про те, що «великою безоднею є сама людина... її почуття й рух серця», створювали передумови для обміркування проблеми особистості на світському рівні. З ним пов'язаний також індивідуальний підхід до людини, на якому наполягали гуманісти. М. Веджо прямо посилався на Григорія Назіанзіна, який у своїй пастирській діяльності рекомендував по-різному підходити до людей, в залежності від їх характеру. Індивідуалізацією виховання і навчання обстоювали мало не всі ренесансні педагоги – від П.П. Верджеріо до Х.Л. Вівеса та Еразма Роттердамського.

Існувала ідея «розімкнутих можливостей» – людина може опуститися до тваринного стану, а може й піднятися до Бога. К. Салютаті вирішував цю проблему в августинівському дусі, покладаючись на божественну благодать. Піко делла Мірандола так само підпорядковував розумну душу провидінню і бачив справжню свободу у служінні йому. Проте в «Промові про гідність людини» (1486 рік) він не згадував ні про первородний гріх, який спотворив людську волю, ні про благодать. Людина сама робить свій вибір, а роль благодаті відіграє наука. При цьому роль Бога не заперечувалася, адже він «уклав у людину сім'я і зародки земного життя, і відповідно до того, як кожний їх вирощує, вони зростають і дадуть у ньому свої плоди» [20, с. 221]. Таким було гуманістичне вирішення проблеми.

Християнські корені мають і соціальні погляди деяких гуманістів. Обговорюючи тему суспільного життя, «спільного блага», держави, вони нерідко посилалися на Біблію (книгу Буття, Перше послання до Коринфян, Діяння святих апостолів, Євангелія), приклади співжиття перших християн. Теоретики громадянського гуманізму спиралися на ідею християнської любові до ближнього – підвалину соціальності. М. Пальмієрі наповнив громадянським змістом традиційні добродетності – поміркованість і справедливість: перша витлумачувалася як «належний порядок і такт» у всіх словах і справах, друга, головна у громадянському житті, як така, що дає змогу зберегти «союзи й добрі відносини дружби між людьми» [19, с. 430].

Християнські мотиви звучали у творчості Т. Мора та Х.Л. Вівеса. У листі Т. Мора до У. Гоннеля, вихователя його дітей, мислитель зазначав, що найпершим завданням має стати наставлення в благочесті, милосерді, скромності, християнському смиренні [17, с. 325-327]. А гуманіст Х.Л. Вівес свої головні твори («Про навчання наукам, або Про християнське навчання», «Про виховання християнки») також присвятив проблемам християнського виховання.

Гуманістичні ідеї поєднувалися з християнськими також у багатьох політико-педагогічних трактатах епохи європейського Відродження, класичним зразком яких є робота Еразма Роттердамського «Виховання християнського государя» (1512 рік). Цей твір був написаний Еразмом для імператора Священної Римської імперії Карла V. У ньому чітко представлена гуманістична концепція державної влади й погляди ренесансного мислителя на права й обов'язки правителя. На думку Еразма, влада правителя-християнина є нічим іншим, як управлінням за допомогою благодіянь і захисту. Під впливом ренесансних гуманістів певних змін зазнавала й сама католицька церква. Європейське Відродження ідейно підготувало ґрунт для Реформації («Еразм зніс яйце, а Лютер висидів його»). Виступаючи проти схоластики, критикуючи духовенство й церковних ієрархів, гуманісти сприяли оновленню християнської традиції, часто поверталися до її витоків. Достатньо згадати «Декамерон» Боккаччо, трактат Л. Валли про «Костянтинів дар», «Похвалу глупоті» Еразма Роттердамського, критику гуманістами священних текстів і публікацію ними творів отців церкви.

Отже, європейське Відродження не спричинило розриву з християнською традицією. Про це переконливо свідчить аналіз літературної спадщини його провідних ідеологів XIV-XVI століть, настрої і прагнення гуманістів. Уплив християнства на ренесансних мислителів не зводився лише до функції «релігійної оболонки», а був набагато глибшим і результативнішим. Християнське вчення зробило гуманістичний ідеал людини більш духовним, піднесеним, посилювало увагу до внутрішнього світу й душевного життя особистості. Морально-етична проблематика християнства досить органічно вписалася в ренесансну антропологію. З іншого боку, взаємодія з гуманізмом виявилася корисною й для християнської традиції, прискорила процес її оновлення та зміцнення.

Список використаних джерел

1. Августин. О порядке. *О бессмертии души*. Москва : АСТ, 2004. С. 123-197.
2. Бурдах К. Реформация. Ренессанс. Гуманизм. Москва : РОССПЭН, 2004. 208 с.
3. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. Смоленск : Русич, 2002. 448 с.
4. Бытие. Москва : Православная энциклопедия, 2003. 752 с.
5. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. Москва : Наука, 1989. 475 с.
6. Веджо М. О воспитании детей и об их достойных нравах / пер. Н.В. Ревякиной. *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.)*. Москва : Изд-во УРАО, 1999. С. 199-213.
7. Верджерио П. П. О благородных нравах и свободных науках / пер. Н.В. Ревякиной. *Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: сборник текстов*. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. Ч. II. С. 71-107.
8. Вивес Х. Л. Об обучении наукам, или Об христианском обучении . Меньшиков В. М. *Педагогика Эразма Роттердамского: открытие мира детства. Педагогическая система Хуана Луиса Вивеса*: учеб. пособ. Москва : Народное образование, 1995. С. 107-122.
9. Енгельс Ф. Дialeктика природы. К. Маркс і Ф. Енгельс. *Твори*. Київ : Вид-во політ. л-ри, 1965. Т. 20. С. 319-576.
10. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения: учеб. для вузов. Москва : Высш. школа, 2001. 479 с.

11. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 320 с.
12. Конверсини да Равенна Дж. Счет жизни / пер. Н. В. Ревякиной. *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.)*. Москва : Изд-во УРАО, 1999. С. 352-356.
13. Косиков Г. Средние века и Ренессанс. Методологические проблемы. *Зарубежная литература второго тысячелетия* : учеб. пособ. Москва : Высш. школа, 2001. С. 8-39.
14. Лобковиц Н. Что такое личность? *Вопросы философии*. 1998. № 2. С. 54-64.
15. Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы. *Время молчания прошло: избранные произведения. 1520-1526 гг.* Харьков : Око, 1992. С. 155-180.
16. Манетти Дж. О достоинстве и превосходстве человека. *Итальянский гуманизм эпохи Возрождения* : сборник текстов. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1988. Ч. II. С. 8-68.
17. Мор Т. Письмо к Уильяму Гоннелю от 22 мая 1518 г. / пер. Ю. М. Каган. *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.)*. Москва : Изд-во УРАО, 1999. С. 324-327.
18. Осинковский И. Н. Томас Мор. Москва : Наука, 1974. 167 с.
19. Пальмиери М. Гражданская жизнь / пер. О. Ф. Кудрявцева. *Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения : быт, нравы, идеалы : Хрестоматия*. Москва : Юристъ, 1996. С. 414-432.
20. Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека. *Человек : Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии*. Москва : Политиздат, 1991. С. 220-239.
21. Ревякина Н.В. Мантуанская школа Витторино да Фельтре и проблемы воспитания правителя. *Человек в культуре Возрождения*. Москва: Наука, 2001. С. 55-63.
22. Ревякина Н.И. Христианские истоки гуманистической мысли Италии XIV-XV вв. *Культура Возрождения и религиозная жизнь эпохи*. Москва : Наука, 1997. С. 14-20.
23. Ревякина Н.В. Человек в гуманизме итальянского Возрождения. Иваново : Изд-во Иванов. ун-та, 2000. 319 с.

24. Рутенбург В.И. Возрождение и религия. *Типология и периодизация культуры Возрождения*. Москва: Наука, 1978. С. 14-26.

* * *

Клименко Інесса Петрівна,

кандидатка мистецтвознавства, старший методист Кишинівської дитячої музичної школи №3 (Кишинів, Молдова)

**Культурний розвиток Кишинева на початку ХХІ століття:
тенденції і перспективи**

Проблема культурного розвитку сьогоденного Кишинева є дуже непростю. З одного боку, переважна національна більшість Молдови вбачають його у відновленні та першочерговості національних цінностей. Національні меншини (яких тут проживає чимало) стоять на позиціях полікультурного розвитку столиці Молдови. Проте, переважна частина культурної еліти міста зацікавлена в процесах євроінтеграції. На цьому ми зупинимось детальніше.

Для розкриття цієї теми ми використали Програму «Культура і Креативність» незалежної організації «Music Unlimited» [2], а також дані рейтингу по виграєм Грантам студентською молоддю в галузі культури й мистецтва [3], а також авторські статті [1]. Ми ставили перед собою мету показати культурний шлях Кишинева до євроінтеграції, його тенденції та перспективи.

Національний координатор Програми «Культура і Креативність» в Молдові Вікторія Ткаченко організувала й провела мистецьку конференцію про заплановані в межах Програми заходи для культурних лідерів Кишинева та арт-менеджерів.

Вікторія Ткаченко (українка за національним походженням) – музикознавець, кандидат мистецтвознавства (спеціалізація – історія молдавського джазу, рок- і поп-музики), викладач Кишинівської Академії музики, театру і образотворчих мистецтв. На сьогоднішній день вона також є керівником департаменту європейської інтеграції та академічної мобільності.

Як незалежний арт-менеджер і засновник неординарної організації «Music Unlimited» займалася організацією фестивалів

«Jazz Weekend» і «New Impro Musik Fest», освітніх музичних проєктів, випуском альбомів вітчизняних джазових виконавців [1].

Окрім зазначеного вище, за останні десять років в якості місцевого тренера Вікторія Ткаченко брала участь в ряді програм ЄС, спрямованих на розвиток потенціалу молдавського культурного сектора, в тому числі й в проєктах, ініційованих Європейським культурним фондом (Амстердам) та Фондом Сороса в Молдові (2007-2013 рр.), а також Програмою Східного партнерства з розвитку культури (2011-2015 рр.).

Однією з новаторських практик, запропонованих Програмою «Культура і Креативність» в Молдові, стала мережа асоціативних партнерів. 40 молодих культурних лідерів із Молдови не лише пройшли спеціальне навчання, а й спробували застосувати свої знання для аналізу проблем молдавської культури та розробки шляхів їхнього вирішення.

Іншим напрямом нашої діяльності, пов'язаних з Програмою ЄС «Креативна Європа», стала організація семінару та майстер-класів для представників культурних та креативних індустрій Молдови, які подали проєктні заявки в межах цієї програми.

Сподіваємося, що ці тренінги сприятимуть зростанню не лише числа заявок на початку 2020-х років, але і числа організацій, які отримали фінансування в межах Програми «Креативна Європа». Буде також проведено семінар для головних редакторів ЗМІ та інтернет-сайтів за участю кращих європейських фахівців. Навчально-ознайомчий тур до Польщі (2019 рік) надав чудову можливість не лише познайомитися з кращими польськими практиками в культурній сфері та відвідати Вроцлав – Європейську культурну столицю, а й запланувати майбутню співпрацю з польським партнером. До кінця 2020 року будуть також організовані національний партнерський ярмарок і культурний форум, метою яких стане налагодження контактів між молдавськими організаціями в сфері культури і їхніми європейськими партнерами [2, с. 4-5].

У Програмі «Культура і Креативність» сконцентровано сутність самого поняття «Культура для сьогоденної Молдови та її столиці: «Культура дуже важлива для відчуття смаку життя. Страшно уявити, як можна жити в місті, в якому немає театру, концертного залу, старовинних будівель і художніх галерей. Культура дає нам унікальне відчуття причетності до самих різних сфер людського

буття, які формувалися протягом тисячоліть, починаючи з прадавніх обрядів і закінчуючи сучасними інформаційними технологіями. Саме культура дає нам можливість створювати кращу атмосферу для кращого життя, сприяючи вирішенню політичних, соціальних і гуманітарних проблем. Коли молдавські виконавці співають пісню на Євробаченні, їх однаково підтримують слухачі з обох берегів Дністра, розділяючи їхні почуття і розуміючи, що всі ми належимо до одного народу».

18 березня 2019 року Брюсселі між Урядом Республіки Молдова та Європейською Комісією було підписано «Угоду» про участь Молдови в Програмі «Креативна Європа». Угоду підписали Міністр культури Молдови Моніка Бабук та Єврокомісар із питань освіти, культури, молоді та спорту Т. Наврачіч.

За цією «Угодою» було відкрито 12 альтернативних арт-просторів (шість у Кишиневі та шість у регіонах країни) для молодих художників в межах проекту «KunstTräumen№», який реалізується Гете-Інститутом в Бухаресті спільно з німецьким культурним центром «Assente» і кишинівським Центром Сучасного Мистецтва «KSA: K» [1, с. 115].

Найважливіший об'єкт культурної спадщини Молдови – Сорокська фортеця, споруджена в XV столітті, була реконструйована в межах проекту «Середньовічні перлини: фортеці Хотин, Сороки, Сучава». Цей проект, який фінансується сьогодні ЄС, став результатом співпраці молдавських, українських і румунських партнерів.

Досягненням співпраці із ЄС також вважаємо У Швейцарії вихід нового альбому «10 років під скелями» ансамблю акордеоністів «Concertino», одного з найуспішніших музичних проєктів в Молдові останнього десятиліття.

Не відстає в питаннях євроспівробітництва і кишинівський кінематограф. Нещодавно відбулася прем'єра короткометражного фільму «Міліка» режисера Валеріу Жереги – спільне виробництво Франції та Польщі за участю Молдови (і що важливо – України). Ця соціальна драма висвітлила сучасні реалії молдавського суспільства, зокрема, проблему дітей, покинутих батьками [1, с. 116].

На допомогу втілення культурно-мистецьких проєктів приходять Гранти, яких за останні п'ять років вироблено й виграно чимало. Отже, якщо ви художник, музейний працівник, режисер або культурний менеджер, то для втілення ваших масштабних творчих

планів, часто не вистачає грошей. Але в Молдові сьогодні такі проблеми вирішуються легко.. Гранти – це не зарубіжна благодійність, а в першу чергу розвиток культурних і освітніх зв'язків, підтримка молодіжних проєктів тощо.

Гранти у нас отримують як юридичні, так і фізичні особи. До юридичних осіб належать некомерційні організації, фірми, що займаються малим та середнім бізнесом і державні органи. Фізичні особи - це, як правило, студенти, вчені або діячі мистецтва.

Культурні гранти підтримують всі види художнього і культурного самовираження: музику, образотворчі мистецтва, театр, танець, фільм, документальні фільми, мультимедійне мистецтво, фотографію, дизайн, моду і розвиток культури в цілому.

«Elizabeth Greenshields Foundation» – щорічно надає гранти молодим і молдавським талановитим художникам. І дата подачі заявки на стипендію тут необмежена. «National Endowment for Democracy» – цей фонд активно працює з ініціативами, які сприяють розвитку демократії, співпраці та активності різних верств населення. Заявки кишиневці подають щоквартально. Німецький Фонд «Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє» – приймає проєкти на історичну тематику [3, с. 47].

Міжнародний Вишеградський фонд – виробив для себе в Молдові пріоритетні напрями: співпраця в сфері культури; наукове співробітництво і наукові дослідження; освіту (семінари, літні школи); молодіжний обмін; транскордонне співробітництво Польща-Словаччина-Молдова і Угорщина-Словаччина-Молдова; просування туризму.

Фонд Конрада Аденауера - напрями роботи для співпраці з Кишиневом: підтримка демократичного розвитку, побудову громадянського суспільства, ствердження вільних ЗМІ, консолідація демократичних інститутів. Фонд «Ради Європи» – дає багато пріоритетів і фокусів роботи, зокрема в сфері культурний мистецтва. На сайті завжди доступна інформація з пріоритетами у фінансуванні на рік [3, с. 84].

Це основні напрями й фонди, а їх існує безліч і наші громадяни вповодж останніх 10 років легко їх отримують. Молодь Кишинева мобільна й відкрита для європейського спілкування. Зазначимо, що зараз в середніх закладах освіти столиці Молдови окрім англійської та німецької мов широко вивчається французька, що сприяє отримуванию Грантів. Тож ми легко прослідковуємо в культурному

житті столиці як доцентрові, так і відцентрові тенденції, а також тенденцію до відкритого міжнародного співробітництва.

Таким чином, ми виділяємо три основні напрями в культурному розвитку Кишиневу й Молдови на початку ХХІ століття – національно-традиційний, полікультурний і напрям культурної інтеграції з європейськими країнами. На це спрямовані програм і Міністерства культури, програми великих культурних центрів, котрі відновлюють втрачені цінності молдовської старовини, менеджерські програми. Цьому сприяють європейські Гранти в різних сферах культури і мистецтва. Тож прогнози наші на сьогоднішній день оптимістичні.

Список використаних джерел

1. Клименко И.П. Молдова в процессах евроинтеграции (2015-2019 гг). *Кишиневский вестник*. 2019. №5. С. 112-117.
2. Программа «Культура и Креативность» Молдавского центра «Music Unlimited». 2018. 44 с.
3. Рейтин Грантов в сфере культуры и искусства Молдовы. Кишинев, 2019. 118 с.

* * *

Котович Татьяна Викторовна,

доктор искусствоведения, профессор кафедры всеобщей истории и мировой культуры Витебского государственного университета имени П.М. Машерова (Витебск, Беларусь)

Педагогический метод Казимира Малевича как основа Витебской художественной школы в XX и XXI вв.

В Витебске выдающийся художник Казимир Малевич создал творческое объединение УНОВИС – Утвердители нового искусства. «Создание группы Уновис зимой 1920-го года было одним из удивительных и парадоксальных событий в истории русского искусства» [1, с. 141]. Это был глобальный проект по изменению города и мира, представляющий собой совокупное действие, в котором каждый фрагмент повторял и поддерживал все другие. И несмотря на сложнейшие социальные и материальные условия проект просуществовал с декабря 1919 года по октябрь 1922 года. Основой всей видов деятельности объединения являлась школа как объем обучающих программ.

В своей педагогической и теоретической программе Казимир Малевич даже косвенно не использовал академическую системную основу: для его проекта она не годилась, и в развитии новых художественных направлений взаимодействия искусства с современной цивилизацией радикальным мастерам она представлялась уже далёким вчерашним днём. Малевичский витебский проект отличался и от радикальных программ, которые использовали достижения техники и базировались на конструктивизме. Весь авангард представлял собой отход от линейного распространения художественных тенденций, но Малевич преодолевал даже этот авангардный алгоритм.

Малевичский педагогический метод с идеей прибавочного элемента в ядре представлял собой жёсткую технологию скреп всего разнообразия уновисовской самореализации: именно он обуславливал способы поведения всей уновисовской системы, код её деятельности, способ её организации, механизмы её целокупности и варианты её мобильности. В поисках соответствия структуры УНОВИСа с функциями УНОВИСа можно основываться исключительно на фундаменте малевичской образовательной практики: 1) на определении структуры произведения и его форм, что выражено графически; 2) на определении уровней цветовых отношений в различных структурах; 3) на определении *меры* организации структур; 4) на определении возможностей ученика как соответствия типу той или иной организации структуры произведения; 5) на определении полноты реализации учеником структуры произведения.

Мастер определял структуру произведения как объективную, независимую от субъекта, подобно Солнечной системе. Целью его было построение общей модели, основанной на теоретических принципах и кодирующей исследуемые им алфавиты/системы. Найденный прибавочный элемент становится базисным для построения целокупности алфавитов, представляя как носитель заряда, он создает своего рода периодическую систему, подобную менделеевской. А. Эйнштейн, к слову, восхищался системой, находя её эстетически привлекательной, если исходных фундаментальных принципов было немного, великий ученый видел в этом наиболее высокую степень простоты и универсальности.

Как это делается в теории информации, Малевич рассматривал структуру произведения как структуру химических элементов,

атомов, клетки, *планетарной системы* и пр., как изначальную упорядоченность, организацию целого и т.д. в зависимости от того, какое из структурообразующих (*прибавочных*) оснований является главным.

Малевич пристально наблюдал за тем, каким образом происходила качественная реорганизация структуры произведения у его учеников и на каком этапе возникают фазовые переходы в их обучении/движении. Изолируя учеников на определенной фазе, подводя их к границе фазы, вводя переходные новые параметры, он следил за тем, как протекала реорганизация структуры их работы во времени, возможно ли движение к новой или наблюдается регрессия и торможение. Он выделял зоны неустойчивости из-за противоречий у ученика при смене форм.

Малевич подчёркивал, что именно в Витебске он начал эксперимент по исследованию действий прибавочных элементов в своих учениках [2, с. 85]. Его научный метод анализа современного искусства начинался внутри педагогического метода.

«Малевич, логично и страстно разыграв все варианты супрематической геометрии, от цветного “конфетти” (выражение Сергея Эйзенштейна) до белого квадрата, ставшего своего рода живописной медитацией, понял, что “свое живописное” на этом пути закончил. Впереди была неизвестность пространства. Ему предстояло понять: может ли супрематизм стать не только художественной системой, но и особой философией и образом жизни» [1, с. 140].

Для самого Малевича при новом типе обучения принципиальным моментом в его совершенно самостоятельной школе стала новаторская *методическая база*, не бывшая до этого и даже параллельно с этим нигде, ни в Витебске у других учителей и ни в каких других школах первой четверти 20 в. Это была авторская методическая база.

Сам он позднее писал, что основанием школы является теория, в которой произведение рассматривается и анализируется как синтез отношений: не отражения действительности, а создания нового вида действительности, современного и прогрессивного. За исходную точку Малевич принимал аксиому, что «все художественные произведения исходят из действия *подсознательного* (подчёркнуто нами) центра», и произведение есть результат поведения *субъекта*,

который так или иначе преломляет все явления *через себя, через свой мозг*.

Для исследования произведения и осмысления его структуры Малевич нашёл её минимальный элемент, который позволил ему анализировать состав картины, как анализируют химики состав вещества. Этот способ измерения состава картины он определил как прибавочный элемент. Подобного рода элементы характеризуют импрессионизм с его отличием от экспрессионизма, сезаннизма от кубизма и т.д. и позволяют составить картограммы систем на основе развития и контраста прямых и кривых, на основе законов цветовых и линейных строений, т.е. структуру и фактуру живописного тела.

Прибавочный элемент может создавать новые формы, изменяя предыдущую норму.

«Под знаком прибавочного элемента кроется целая культура действия, которую можно определить типичным или характерным состоянием прямых или кривых. От введения прибавочного элемента (новых норм) кривой волокнисто-образной Сезанна, поведение живописца будет другое, чем от серповидной кубизма или прямой супрематизма» [2, с. 66].

«<...> когда в организованный кубистический строй попадает супрематическая линия, то происходит расстройство данного организма, которое не произошло бы, если бы эта прямая не отразилась в негативе сознания или подсознания. Начинается переустройство кубистического строя в новую, супрематическую организацию» [2, с. 80].

Именно такого рода анализ и такого рода понимание произведения Малевич считал методом школы, такого рода анализ он практиковал в своей образовательной системе.

Для диагностики ученика и дальнейшего воспитания «правильного» пластического ощущения он предлагал «рецептурные натюрморты», когда «бралась пластика из одной системы и перемещалась, прибавлялась в другую систему», и таким образом происходило исследование склонности ученика, то есть его природного прибавочного элемента.

Малевич проводил занятия в своей мастерской, расшифровывая движение форм в искусстве как строго логичное изменение культуры: «При исследовании сезаннизма, кубизма, футуризма и супрематизма мне удалось установить три типа прибавочных элементов – особых знаков, под которыми и нужно разуметь ту или

иную систему, норму или живописную культуру» [2, с. 84]. Методическое указание состояло в том, что педагогу необходимо было установить процентное отношение этих типов в живописном холсте. А тот, кто желает учиться живописи, должен понимать правильный диагноз и установить метод развития.

Малевич разделял учеников на группы. В первой группе он стал раскрывать структуру произведений Сезанна, и в своей работе эта группа вошла в стадию сезанновской живописной культуры, которая и стала нормой для всех этих учеников.

Вскоре он увидел, что это было *интуитивным* стремлением участников группы. И тогда Малевич стал включать ещё и теорию, и они все получили полный и осознанный объем, т.е. на уровне осознания + к их подсознательному стремлению.

Добившись этого полного целокупного владения системой, Малевич передавал этих учеников в мастерскую Роберта Фалька: «Фальк в это время работал над выводами сезанновской культуры, передвигаясь по живописной орбите вглубь прошлого, пытаясь охватить полный живописный объем» [2, с.86].

Вторая из двух групп продвигалась по иному пути. Малевич обнаружил, что после теоретических занятий образовался круг учеников, способных двигаться в кубизм, и понял, что с ними можно начинать изучать и практиковаться в первой стадии кубизма. На этой стадии ещё сохраняются признаки предметов и живописные формы.

В процессе работы с этими учениками Малевич заметил, что на этой стадии кубизма есть тот рубеж, который сезаннисты преодолеть не могут, и, подойдя к которому, они поворачивают назад и возвращаются к сезаннизму. А для того, чтобы двигаться дальше и переходить на вторую стадию необходима строгая логика в создании картины, а подсознание не в силах помочь ученику. На второй стадии кубизма в картину вносится новый элемент чистого контраста: серповидная, которая формируется прямой и кривой. И на этой стадии вместо живописи возникает тонопись, т.е. сочетание тонов, а не смешение их.

Малевич снова разделил учеников на две группы и начал работать на второй стадии кубизма, сначала воздействуя теоретически, а потом давая и волю подсознанию учащихся. Малевич производил эксперимент: давал сильную дозу кубизма (1,

2, 3 и 4 стадии), несмотря на то, что у этих учеников еще оставалась сильная склонность к сезаннизму.

И тогда он увидел, как у одних стали выявляться кубистические линии в работе, а у других предмет всё еще оставался целостным и не разложенным.

И когда у них начиналось сильное колебание и внутреннее раздражение, Малевич еще более усиливал долю кубизма и доводил ученика до кризиса в борьбе кубиста с сезаннистом в ученике и остро улавливал момент живописного кризиса: «Я заметил в одном из таких кризисов, что волнообразная Сезанна начала проявляться сильнее и в результате победила серповидную кривую кубизма, и сезаннист остался в живописном пути, не вошел в кубизм» [2, с. 89].

Малевич потом говорил, что время борьбы в ученике – это самое интересное время. Выявляется истинное лицо и настоящее внутреннее состояние. В этот самый пиковый момент борьбы Малевич изолировал ученика и устанавливал: либо в нём действительно присутствует только почва для сезаннизма, либо он все-таки готов к переходу в кубизм.

Тогда Малевич предпринимал новое действие. Он снова делил учеников на две группы.

В первой группе он наблюдал, что, несмотря на полученную сильную дозу кубизма, ученики оставались сезаннистами в подсознании, хотя всё их сознание и было устремлено в кубизм.

И Малевич шёл на эксперимент, задавая им супрематическую прямую, чтобы как можно сильнее осложнить работу их подсознания. Ученик получал, таким образом, сразу три прибавочных элемента из трех разных систем одновременно: 1) чисто живописного, рыхлого; 2) кристаллообразного и 3) строго геометрического.

От такого шокового воздействия получалась эклектическая смесь, которую Малевич называл «уродом». Но такая провокация была нужна Малевичу, чтобы понять всю глубину борьбы в ученике и как результат: ученик наглядно видел, что все три прибавочных элемента работают совершенно по-разному и что на уровне одного только подсознания их работать далее невозможно. Только логика позволит понять, почему, совмещая разные системы, нельзя выстроить картину правильно. Ученик вынужден был сделать выбор, и несмотря на все свои старания, первая группа всё равно возвращалась к сезаннизму.

Во второй группе Малевич обнаружил, что на пределе сезанновской культуры у учеников стали проявляться кубистические кривые, и ему стало понятно, что «нервная система у них была настроена согласно кубистическому закону». У этих учеников наблюдалось даже тяготение к супрематической прямой. Но здесь Малевич останавливал эту их склонность к супрематизму и настаивал на работе исключительно в кубизме. При этом, как только самоизоляция ученика прекращалась, и у этой части группы начиналась эклектика.

Тогда Малевич сделал вывод, позволивший ему выстроить всю педагогическую систему: 1) необходимость строгой изоляции; 2) поочередное развитие культур; 3) основываться в обучении, только укрепляя подсознание; 4) только при такой последовательности ученик, сталкиваясь с новым для него прибавочным элементом, не станет эклектиком, а будет правильно работать с новым ПЭ и станет развивать его в себе постепенно и планомерно.

С. Хан-Магомедов в книге о Л. Хидекеле в достаточной степени иронизирует по поводу педагогического метода К. Малевича: «Он заставлял учеников ускоренным порядком повторить путь эволюции творческих течений авангарда – Сезанн, кубизм, футуризм, кубофутуризм, различные стадии плоскостного супрематизма. Трудно сказать, насколько эффективна была эта методика преподавания <...>, но нельзя отрицать, что она позволила витебским ученикам Малевича реально «прожить» те этапы эволюции живописного авангарда, которые они, по молодости лет, уже не застали» [3, с. 39].

Витебск. 1920 г. Мастерская Малевича

Опыт современного витебского художника Александра Малей (основателя творческого объединения «Квадрат», продолжателя идей К.Малевича как Витебской художественной школы и основателя студий современного искусства в Витебске) в течение 20 последних лет (в средней школе № 25, во Дворце творчества детей и молодёжи, в собственной частной студии) подтверждает действенность системы преподавания Казимира Малевича.

Исповедуя систему К.Малевича, пользуясь его методом рецептурного натюрморта и выявляя природный прибавочный элемент у каждого ученика, Александр Малей воспитал целое поколение молодых художников, мыслящих в искусстве свободно и, точно соблюдая канон.

Особенностью структурного построения программы является то, что четыре раздела базируются на 2-х основных составляющих: изучении художественных направлений в искусстве от кубизма к супрематизму (основные направления, которые способствовали формированию современного искусства) и теории и истории изобразительного искусства, архитектуры последних десятилетий XX века.

Изучение курса А. Малей начинает с ознакомления учащихся с терминами, понятиями, особенностями развития современного искусства и заканчивает изучением инсталляции, акции, перформанса и объектного искусства. Такой подход позволил связать изученный материал в логическую систему и сформировать способность восприятия искусства как целостного организма художественной культуры. Разделы программы усложняются от первого года обучения к последующим, основаны и базируются на традициях и инновациях в современном искусстве. Содержание разделов раскрывает историю происхождения (создания) «новой» художественной формы, методы организации эстетического пространства, тенденции развития нетрадиционных форм художественной деятельности, пути совершенствования инновационных художественных технологий.

Задачи программы А. Малей:

- развитие способности художественно-образного восприятия произведений современного искусства;
- создание условий для формирования умений и навыков в области исследования эстетических и художественных закономерностей

развития художественных стилей и направлений классического авангарда;

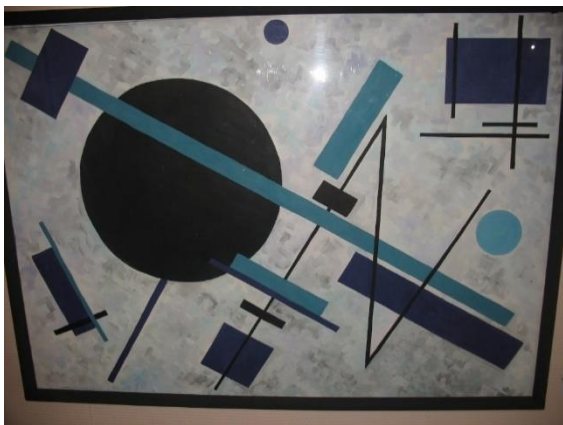
- формирование и совершенствование знаний о новейших тенденциях в современном искусстве, а также эстетического вкуса учащихся;
- содействие развитию умений и навыков в художественно-творческой и конструкторско-дизайнерской деятельности.

Ирина Танкова. 17 лет. Композиция. Гуашь

Виктория Бекишева. 15 лет. Супрематизм. Гуашь

Виктория Бекишева. 15 лет. Супрематическая композиция. Гуашь

При планировании учебного процесса принципиальное значение для А.Малея имеет подбор содержания учебного материала, на основе которого рассматриваются художественные процессы и особенности художественного формообразования. Ознакомление учащихся с художественными направлениями и явлениями в искусстве Программы А.Малея направлено на раскрытие пластической характеристики, колористических особенностей произведений, теоретического обоснования и культурологической принадлежности каждого из них. Содержание программы позволило проследить через логическую взаимосвязь разделов развитие художественной формы современного искусства, ее отличительных особенностей в сравнении с традиционной трактовкой и характером восприятия, а также понимание нематериальной (не визуальной) художественной формы.

Список использованных источников

1. Ракитин. Тексты. Т. 1. М., 2019.
2. Казимир Малевич. Собр. соч. в 5 т. Т. 2. М., 1998.
3. С. Хан-Магомедов. Лазарь Хидекель. М., 2008.

* * *

Крюковский Владимир Дмитриевич,

кандидат исторических наук, доцент, докторант кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени исторического факультета Белорусского государственного университета (Минск, Беларусь)

Военное обучение молодежи Витебска в январе 1919 года

Военное обучение трудящихся социалистической советской республики Белоруссия складывалось на основе марксистской концепции всеобщего вооружения народа, ленинского учения о защите социалистического отечества, решений VII экстренного съезда РКП(б), IV чрезвычайного Всероссийского съезда Советов (март 1918), декретов СНК Российской республики «О создании Красной Армии» (январь 1918), ВЦИК и СНК Российской советской республики «Об обязательном обучении военному искусству» (апрель 1918) и уже накопленного опыта работы в Западной области. С 7 по 25 июня в Москве прошел первый, 15 – 29 декабря второй Всероссийские съезды военкомов, на которых утверждена программа военной подготовки трудящихся. Вся деятельность по выучке населения возлагалась на отделы всеобщуча [1, лл. 33–36; лл. 14, 14 об].

Вопросы военного строительства обсуждались на первом съезде КП(б)Б, заседаниях ЦБ КП(б)Б 10 и 20 января 1919 года. Была поставлена задача создать в республике эффективную систему всеобщего военного обучения населения [2, л.13; лл.22, 33а]. В соответствии с решениями партийных органов 22.01.1919 г. временным рабоче-крестьянским советским правительством Белоруссии принят декрет «О всеобщем военном обучении и мобилизации». Обязательному обучению подлежали граждане Белорусской советской республики в возрасте: а) школьном, низшая ступень которого определялась комиссариатом просвещения; б) подготовительном, от 16 до 18 лет и в) призывном от 18 до 40 лет. Обучение подготовительного и призывного возрастов возлагалось на все местные комиссариаты по военным делам; школьного – на комиссариат просвещения при ближайшем участии комиссариата по военным делам.

К обучению привлекались рабочие заводов, фабрик, мастерских, экономий и крестьяне, не эксплуатирующие чужого труда. За организацию дела на местах отвечали губернские, уездные и волостные военные комиссариаты. Военная подготовка должна

была производиться непрерывно в течение 8 недель, не менее 12 часов в неделю, итого – 96 часов [3]. В местах непосредственного обучения программа всеобща корректировалась специалистами пунктов и бюро обучения волостных, уездных военкоматов с учетом местных условий. Контролирующая функция возлагалась на отделы всеобща, инспекторов, военных руководителей и комиссаров от волостного до республиканского уровня. Общее руководство всеобщем производилось комиссариатом по военным делам и Реввоенсоветом РСФСР.

Обучение военному искусству складывалось на территории республики не одновременно. В не занятых немецкими войсками городах на востоке Витебской, Могилевской и всей Смоленской губерний военное дело уже изучалось с лета 1918 года, в освобождаемых от кайзеровских частей волостях Беларуси занятия по всеобщу стали проводиться после формирования местных органов советской власти. В Минской и Гродненской губерниях налаживание процесса военного обучения граждан осуществлялось с января, практические занятия с населением (главным образом с молодежью) в пунктах обучения начались с февраля – марта 1919 года. Формирующаяся система начальной военной подготовки включала ряд звеньев – от городских (волостных) сборных пунктов всеобща до комиссариата по военным делам ССРБ. Низовое звено составляли пункты, бюро обучения уездных и волостных военкоматов.

В июле 1918 года в Витебском губернском военном комиссариате был создан городской отдел всеобща, губернский центр разделили на шесть районов обучения. Подъем военной работы пришелся на начало 1919 года. В соответствии с циркуляром центрального отдела военного обучения Всероссийского главного штаба № 814 от 7.12.1918 г. военным комиссариатам с января наступающего года предписывалось дважды в месяц представлять в центр подробные сведения об обучении трудящихся с структурированием по возрастным категориям [4, лл. 54–56; л. 13].

Представляет интерес опыт работы инструкторского коллектива сборного пункта бюро района обучения при почтово-телеграфной конторе, располагавшегося г. Витебск, ул. Смоленская, д. 22. На основании анализа деловых и педагогических качеств офицеров старой армии, желающих поступить на службу в РККА,

заведующий городским подотделом всеобщего Шрубович Казимир Петрович и его помощник Коркунов Валентин Николаевич подготовили приказ о назначении заведующим бюро Анатолия Семеновича Лысака, штабс-капитана старой армии, руководителем сборного пункта Моисея Наумовича Иофо, прапорщика пехоты. Оба сотенных инструктора имели боевой опыт, были беспартийными, сочувствующими партии большевиков. Для эффективной работы пункта обучения губернский военный комиссариат приказом дополнительно утвердил четырех взводных инструкторов, бывших пехотных командиров, участников боевых действий: поручика Сорокина Никиту Федоровича, прапорщика Трухнова Ивана Васильевича, фельдфебелей Румянцева Ивана Романовича, Подмазова Александра Александровича.

Военная подготовка в сборном пункте строилась комплексно и охватывала инструкторский состав, младших командиров из числа призванных на обучение и рядовых новобранцев. Все военные инструкторы-учителя самостоятельно занимались совершенствованием своего теоретического и методического уровня, физического развития. Регулярно в начале недели сотенные инструкторы А.С. Лысак и М.Н. Иофо проводили с ними плановые уроки по теории и методике обучения трудящихся и индивидуальные собеседования, в пятницу – итоговый методический семинар. В результате знания взводных инструкторов постоянно совершенствовались, в начале февраля все они успешно освидетельствовались высшей комиссией губернского военного комиссариата [5, лл. 26 об, 28; л. 13; лл. 6 об., 33, 90 об., 174, 202 об., 205, 205 об.; 53 об.].

Большая роль в учебном процессе отводилась технической базе обучения. Под руководством инструкторов бывшие солдаты и новобранцы произвели в сборном пункте текущий ремонт, оформили и развесили на стенах учебных классов плакаты с рисунками различных систем винтовок, правилами прицеливания и стрельбы, соорудили в здании для спортивных занятий простейшие сооружения: турник, брусья, гимнастическую лестницу. Пункт при почтово-телеграфной конторе был разбит на взводные и отделенные участки. Призванные для обучения делились на две группы: служившие в рядах войск и не проходившие военного строя. Группы подразделялись на звенья, отделения и учебные взводы. Шесть взводов объединялись в роту.

Каждый инструктор курировал подготовку к итоговому испытанию подразделение бывших солдат, а также обучал военному искусству группу новобранцев. Прошедшие службу в армии освобождались от обязательной военной подготовки, но были обязаны в соответствии с домашними заданиями военного учителя самостоятельно работать над изучением типовой 96-часовой программы. В указанное время они являлись на сборный пункт и под руководством специальной комиссии проходили плановое испытание. Допускался вариант повторной передачи итогового экзамена. Не проходившие службу в армии изучали 96 – часовую программу военной подготовки в полном объеме. С ними ежедневно (исключая воскресенья и праздники) проводились занятия в первой половине дня по четыре часа, в течение четырех недель.

Наилучших успехов в организации учебного процесса добился старший инструктор М.Н. Иофо. Все бывшие солдаты и новобранцы являлись работниками губернского отделения Всероссийского агентства почт и телеграфов «Почтель». Руководитель сборного пункта установил деловой контакт с начальником и секретарем партийной ячейки городской почтово-телеграфной конторы, в конце недели они совместно анализировали ход учебного процесса.

Работники агентства, отслужившие в армии, накануне испытания решением администрации освобождались от работы с 8 до 14 часов для повторения курса программы в сборном пункте. В экзаменационный день они также освобождались по месту трудовой деятельности с сохранением заработка на количество часов, отмеченных инструктором в учетной карточке обучающегося. Новобранцы приказом руководителя ежедневно с 8 до 12 часов освобождались от основной работы с сохранением заработной платы. Секретарь партийной ячейки в начале недели проверял в учетных карточках призывников отметки инструкторов о посещении занятий, два раза в месяц лично посещал сборный пункт. Пропуски занятий без уважительных причин оценивались руководством конторы как прогулы и не оплачивались. С нарушителями проводились воспитательные беседы, в случае их неэффективности, они подвергались административному наказанию.

Занятия в группе не прошедших военный строй начинались с разъяснения декрета правительства об обязательном обучении военному делу рабочих и крестьян, целях всеобщего, назначении

регулярной армии и милиционных территориальных формирований в условиях враждебного капиталистического окружения. Вся проводимая Моисеем Наумовичем работа была направлена на то, чтобы заинтересовать молодежь в необходимости военных знаний, сформировать у них сознательное отношение к защите Отечества. Под руководством М.Н.Иофо учебный процесс строился гармонично, обучение начиналось с простых проблем и переходило к более сложным.

Тактические занятия начинались с теоретической подготовки каждого молодого человека. Получив знания основ теории, призванные для обучения на практических занятиях обсуждали свои индивидуальные и коллективные тактические действия в аудитории с использованием мела, указки, классной доски и специального макета местности. Преподаватель требовал от учеников эффективно использовать каждую возможность для приобретения знаний. Все передвижения от одного учебного здания к другому производились только строем, иногда бегом или боевой цепью с выдвиганием охранительных дозоров. В ходе передвижения призывников инструктором давались вводные команды «в боевую цепь», «противник справа», «враг слева» и другие, в соответствии с которыми обучающиеся должны были мгновенно выполнить нужный тактический прием.

В соответствие с учебным планом часть занятий по тактике проводились на открытой местности (район города – «Юрьева горка»), где отрабатывались навыки передвижения в бою, самоокапывания, приемов при разворачивании в боевую цепь, штыковой атаке. По воскресным дням проводились взводные маневры в форме военно-спортивной игры. Каждый обучаемый был обязан до автоматизма отработать свои действия индивидуально, в составе стрелкового звена, отделения, взвода и роты. Все занятия проводились под руководством сотенного и других инструкторов при активном участии младших командиров из числа обучающихся. М.Н.Иофо добивался, чтобы каждый ученик в процессе занятий чувствовал результативность проводимой работы, рост своей подготовки.

Подобным образом строились занятия по изучению оружия и обучению стрельбе. Всем новобранцам прививались любовь к своему оружию, умение быстро и правильно осуществлять разборку, сборку, смазку имеющихся основных видов винтовок и

пулеметов. Правильность прицеливания отрабатывались в классе на учебной доске, с руки, лежа и специальных станках. Затем полученные знания закреплялись на стрельбищах в районе «Юрьевой горки» и лесопарка «Мазурино». На каждого учащегося заводилась бумажная мишень, на обратной стороне которой отмечались результаты учебной стрельбы и подписывались отделенным командиром и инструктором-учителем.

Военные уроки чередовались воспитательными беседами об октябрьской и мировой революциях, о чести воина и гражданина в борьбе за освобождение трудящихся, социалистическом строе, друзьях и врагах трудового народа и другими. Для участия в идеологических мероприятиях на пункт обучения регулярно приглашались родители, сотрудники политико-просветительного, учебного и инструкторского отделов губернского военкомата, партийные и комсомольские активисты.

Все обучающиеся новобранцы в начале февраля успешно прошли итоговое испытание по военной подготовке и получили специальное удостоверение. Молодежь, проходившая подготовку под руководством Моисея Наумовича, проявляла интерес к учебе, пропусков занятий без уважительных причин было мало. На сборном пункте при почтово-телеграфной конторе г.Витебска из числа не служивших в армии в январе освоили курс всеобща 41 человек. Все они были молодыми людьми в возрасте 19 – 30 лет. Всего до 3 февраля в пяти сборных пунктах губернского центра (без учета данных пункта обучения Риго-Орловской железной дороги) прошли курс начальной военной подготовки 192 молодых людей в возрасте от 18 до 30 лет [6, лл. 71, 121, 143, 193; лл. 118, 119, 123, 278, 297, 310; лл. 14, 18, 22, 24, 33 об., 35 об., 36, 43 об., 47, 49, 56–58, 107].

Дальнейшие обстоятельства коренным образом изменили судьбу инструктора-организатора учебного пункта. По просьбе руководства Витебского участка Риго-Орловской железной дороги первого февраля М.Н.Иофо перевели на новую должность сотенного инструктора железнодорожного узла станции Витебск, где к концу месяца под его руководством улучшилась практика военной подготовки служащих, мастеровых и рабочих.

В начале марта 1919 г. комиссар Западного военного округа Краевский телефонограммой сообщал из Вильно Витебскому губвоенкому О.А. Скудре о полном отсутствии в столице Литбел

ССР активных работников всевобуча, просил командировать в распоряжение Виленского губернского комиссариата самого опытного, политически честного организатора военного обучения. Предписанием Витебского губернского военкомата за № 388 от 4.03.1919г. для налаживания работы по военному обучению в Вильно был направлен сотенный инструктор-организатор Моисей Иофо [7, л. 27; лл. 24, 50, 52; лл. 42, 90, 93, 143–145, 148, 167, 174, 202 (об.)].

На качество военного обучения отрицательно влияли экономическая разруха, отсутствие финансовых средств на закупку оборудования и снаряжения. В январе 1919 года в 1-4 сборных пунктах Витебска не хватало станков для прицеливания, военного снаряжения, наглядных пособий и спортивного инвентаря.

Имел место формализм в работе по популяризации военного обучения трудящихся со стороны идеологических служб исполкомов и военных комиссариатов. В начале 1919 года в Витебске организовывалось значительное количество митингов и других массовых акций по пропаганде необходимости защиты социалистического Отечества. Но все они, как правило, проводились без анализа состава участников, их отношения к военной подготовке, в местах, где было проще собрать аудиторию. Допризывники и призывники в большинстве случаев оставались вне воспитательного воздействия.

Имели место случаи массового непосещения учебных занятий по причине недостаточной воспитательной работы и отсутствия ежедневной требовательности со стороны инструкторского состава к подчиненным. Так, 2 января 1919 года в сборный пункт первого района обучения г. Витебска пришли на занятия 43 человека, не явились 299, второго района явились 20 человек, отсутствовали 297, третьего района 9 и 100, четвертого района соответственно 30 и 374. В целом в январе 1919 года примерно 30 процентов призывников пунктов всевобуча губернского центра периодически уклонялись от посещения обязательных занятий. К административной ответственности привлекались лишь самые злостные из прогульщиков [8, лл. 621, 622 об., 648; лл. 3–6, 28].

Изучение большого количества архивных источников, материалов прессы показало, что, несмотря на имеющиеся проблемы, складывающаяся система всеобщего военного обучения в Витебске была эффективной и в целом обеспечила приемлемый

уровень подготовки молодежи к защите Родины. Большинство из прошедших военное обучение получили хорошие основы военных знаний и эффективно защищали территории Беларуси от польских легионеров в 1919 – 1920 гг.

Список использованных источников

1. Государственный архив Витебской области (ГАВт). Ф. 1680. Оп. 1. Д. 774; Государственный архив Могилевской области (ГАМг). Ф. 232. Оп. 1. Д. 52.
2. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). Ф. 4п. Оп. 1. Д. 3; Д. 5.
3. Звезда. 1919. 24 янв.
4. ГАВт. Ф. 1582. Оп. 1. Д. 58; Д. 110.
5. ГАВт. Ф. 1582. Оп. 1. Д. 58; Д. 110; Д. 202; Ф. 1680. Оп. 1. Д. 774.
6. ГАВт. Ф. 1582. Оп. 1. Д. 58; Д. 203; Ф. 1680. Оп. 1. Д. 774.
7. ГАВт. Ф. 1582. Оп. 1. Д. 44; Д. 129; Д. 202.
8. ГАВт. Ф. 1582. Оп. 1. Д. 41; Д. 58.

* * *

Лахно Александр Петрович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

Особливості національно-культурного відродження у Чорногорії та Сербії у XVIII-XIX ст.

Доба національно-культурного Відродження була притаманна кожному європейському народові. На відміну від західних держав південні слов'яни пережили свій пік культурного розвитку дещо пізніше — у XVIII-XIX століттях. Окремі автори називають цей час періодом південнослов'янського Просвітництва [див. напр.: 16, с. 182-197; 17, с. 156-168].

Не лише згадана особливість південнослов'янського національно-культурного Відродження зробила його унікальним явищем в історії європейських держав.

Наприкінці XVIII — упродовж XIX століть народи Сербії, Воєводини, Чорногорії, Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини об'єднувала не лише етнічна та мовна близькість, але й загальні завдання розвитку культури. Ними були: вивчення національної

мови та оформлення літературної мови; модернізація освіти, створення національних наукових установ, середніх і вищих навчальних закладів з викладанням національною мовою; становлення світської національної художньої культури — літератури, образотворчого мистецтва, музики, театру; зміна повсякденної культури в бік європеїзації та урбанізації тощо. Тому в першій половині XIX століття співпраця вчених і політиків цих народів і зв'язки з іншими слов'янськими народами були плідними. Цей час характеризується взаємним впливом і спільними культурними акціями.

Зважаючи на це, можемо стверджувати, що національно-культурне Відродження у Сербії та Чорногорії мало велике значення для подальшої долі південнослов'янських народів. Разом із тим простежується зв'язок зі східними слов'янами, зокрема, з культурою українського етносу.

У даній розвідці ми спробуємо з'ясувати передумови та основні проблеми національно-культурного Відродження Сербії та Чорногорії у XVIII-XIX століттях і прослідкувати його взаємозв'язок із українським національно-культурним Відродженням.

Означена проблематика малодосліджена вітчизняною наукою. Лише окремі автори монографічних і підручникових видань з історії південних слов'ян розглядають, хоч і побіжно, дану тематику. Їх загальні дослідження не можуть глибоко розкривати суть проблеми.

Найбільший вклад у дослідження передумов національно-культурного Відродження в Сербії та Чорногорії зробили такі вчені як М. Богданов [5], В. Гудков [7; 8], В. Злиднєв [11], І. Конєв [14], І. Лещиловська [17] та О. Мильніков [19]. Вони проаналізували різні чинники, що спонукали народи Сербії та Чорногорії в XVII — XVIII століттях до культурного злету та визвольного руху за власну національну державність. Про велику роль у цьому процесі зв'язків із російськими та українськими культурними надбаннями й співпрацю між інтелігенцією вказаних південнослов'янських народів і її кращими представниками Росії та України говорять доробки І. Білодіда, Г. Іжакевича та З. Франка [3], П. Беркова [4], М. Гольберга [6], І. Достян [9], В. Зайцева [10], П. Кулаковського [15], С. Нікітіна [20] та Н. Хітрової [24; 25]. Окремі матеріали з проблеми містяться у загальних збірках наукових статей і академічних видань монографічного характеру [12; 13; 16; 21; 22].

У XVIII столітті розвиток культури слов'янських країн Балканського півострова відбувався нерівномірно і повільно на відміну від західноєвропейських країн і Росії. Якщо в останніх процес розвитку національної культури нового часу проходив у відносно сприятливих умовах (наявність державності, відсутність іноземного гніту, високий рівень культури попередньої епохи, широка система культурних інституцій), то у балканських слов'ян він був ускладнений довготривалим іноземним пануванням, знищенням феодальних культурних центрів, слабкістю національної буржуазії.

Особливо несприятливі умови для розвитку національної культури склалися в південній частині Сербії (Белградський пашалик, Стара Сербія), Боснії й Герцеговині (де значну частину населення становили серби) та у Чорногорії. Ці райони першими зазнали руйнівних наслідків османської навали і турки тут укріпилися особливо міцно. У XVIII столітті в містах південної Сербії, Боснії і Герцеговини основні економічні та політичні позиції займали турки-мусульмани. Сербське торговельно-ремісничє населення було нечисленне, внаслідок чого сербська міська буржуазна культура не набула значного розвитку [5; с. 72-74; 12, с. 287].

У Чорногорії у XVIII столітті продовжували панувати родоплемінні відносини та натуральне господарство. До 1878 року в країні навіть не було міст. Столиця Чорногорії Цетиньє являла собою невеличке поселення і складалася з монастиря та декількох десятків маленьких будинків [12, с. 218-219]. Міська буржуазна культура не була сформована. Самобутня культура чорногорського народу розвивалася здебільшого в рамках усної народної традиції, оскільки переважна більшість населення була неписьменною. Ізольованість країни через гірський рельєф місцевості, постійні напади турецьких військ, відсталість соціально-економічних відносин, відсутність значних зв'язків з європейськими культурними центрами створювали несприятливі умови для функціонування і збагачення національної культури [13, с. 425-426].

У Північній Сербії і Воєводині, що входили у XVIII столітті до складу більш розвинутої в економічному й соціальному відношенні, ніж Туреччина, Австрійської імперії, склалися відносно сприятливі умови для зародження й розвитку національної міської буржуазії та інтелігенції. Тут утримала й навіть зміцнила свої позиції сербська

православна церква. Близькість значних європейських культурних центрів сприяла поширенню прогресивних суспільних і художніх ідей.

Але, як уже відзначалося, Австрійська імперія, подібно до Османської, проводила щодо підлеглих народів асиміляторську політику, обмежуючи їхні можливості в розвитку своєї культури. Сербський вчений Славко Гаврилович відзначає, що глибоку прірву, яка розділяла православних сербів й католицькі політичні кола Австрії, можливо було подолати лише шляхом переходу у католицьку віру. Це безумовно розгойдувало основи народності, яка у сербів ідентифікувалася з православ'ям. На підкорених Австрією землях насаджувалися німецька мова, церковна унія і католицизм. У надзвичайно тяжкому становищі була і народна освіта. На території Північної Сербії на початку XVIII століття практично не існувало сербських національних шкіл. Тривіальні (найнижчі) училища, які відкривалися в австрійських володіннях, давали тільки початкову освіту, а католицькі гімназії (середні навчальні заклади) знаходилися, як правило, у великих містах. У них вчилися переважно діти заможних городян. Сільських жителів туди приймали рідко. Викладання в цих навчальних закладах провадилося тільки німецькою або латиною. І взагалі серби практично не мали можливості видавати літературу рідною мовою.

У цих умовах першочергове значення для збереження й розвитку самобутньої сербської культури мало поширення слов'янської освіченості серед різних верств населення, вивчення рідної мови та літератури, історії свого народу.

Це добре розуміли прогресивні сербські культурні й релігійні діячі. "Бачите самі як без учення багатьма мовами пригнобленими є, во істину: мудрі володіють нетямущими" — говорив митрополит М. Петрович у своєму заповіті сербському народу.

Представники сербів, які жили у володіннях Габсбурзької імперії, неодноразово зверталися до австрійського уряду з проханням відкрити сербські школи. Так, у 1707 році на церковно-народному саборі в Крушедолі Будимська община вимагала, як першочерговий захід, створення сербських слов'янських шкіл. Однак саме на розділ, що стосувався цих вимог, митрополит І. Дьякович, який подавав перелік прохань сербського населення імператору, відповіді не одержав.

Відмова була продиктована вузько корисливою політикою

австрійських властей, що прагнули підкорити сербський народ як політично, так і ідеологічно. При цісарському дворі розуміли, що, не маючи своїх шкіл, серби будуть змушені віддавати дітей до католицьких гімназій, а це сприятиме поширенню унії серед православного сербського населення. У недостатньому розвитку національної інтелігенції вбачався засіб, що затримає соціальний прогрес сербської громади, перетворить сербів на слухняне знаряддя австрійської політики.

Потреба сербського населення у відкритті народних шкіл була настільки великою, що в 1726 році на церковно-народному саборі в Карловцях сербський митрополит М. Петрович знову вимагав організації шкіл. У постанові сабору підкреслювалося, що кожний єпископ повинен відкривати школи в своїй єпархії [15, с. 102].

У 1727 році нарешті вийшов офіційний указ австрійського уряду, в якому говорилося, що серби можуть скрізь "сербсько-народні школи і вищі й нижчі заводити". Відзначимо, що до цього, ще на початку століття, на сербських землях, зайнятих Австрією, а також на території Угорщини, де жило багато сербів, національні сербські школи почали відкриватися стихійно. Справу організації освіти взяла в свої руки церква. Вона фінансувала будівництво шкіл, надавала для цих цілей свої приміщення, забезпечувала платню вчителям.

Уже відзначалася та роль, що її в силу історичних обставин відігравала православна церква в громадському й політичному житті південнослов'янських народів, зокрема, сербів й чорногорців. Змушена захищати свої ідеологічні устої та матеріальні привілеї під натиском асиміляторської політики іноземних держав, православна церква з часів захоплення Балканського півострова виступала як захисниця православних слов'ян від чужоземного ярма. А через відсутність у південнослов'янських країнах державних інституцій, недостатній розвиток буржуазії саме церква висунулася на роль ідеологічного вождя, хранительки національної самосвідомості, захисниці принципів державності й культури.

На початку XVIII століття в Бачці (Байя, Божани, Сегедин) відкрилося кілька основних народних училищ для православних сербів. Приблизно з 1703 року на території, що прилягала до Потиського військового кордону в Арадї, Канижі, Мартиноші, Моли почав діяти ряд сербських віросповідальних шкіл. У Суботиці, де переважало сербське населення, школа виникла в 1711 році й її

організацією також займалася церковна община, якій активно допомагали місцеві офіцери-гранічари. Першими вчителями в ній були священики, а з 1733 року з'являються й світські викладачі. Ця школа проіснувала досить довго. Дослідник проблем сербської національної школи XVIII століття С. Печеначки наводить документи, які свідчать про те, що в 1770/71 році в ній навчалися діти військових, церковнослужителів, селян. У другій половині XVIII століття була заснована сербська школа в Ямені, хоча в цьому краї кількість сербського населення була незначною.

На території колишнього Угорського королівства, в Журі, Коморані, Острогоні, Стольні, Белграді сербські школи, які виникли ще при пануванні турок, продовжували діяти й після того, як ці землі потрапили під владу Австрії. Національні школи були організовані і в інших містах Північної Сербії.

Однак у Далмації, де також мешкало немало сербів, і в південній частині Сербії, окупованій тоді турками, сербських шкіл практично не було. Грамоти навчали тут у монастирях. Крім того, в села приходили даскали — мандрівні вчителі. Вони укладали з общиною угоду, в якій обіцяли "вчити дітей читанню по церковних книгах та початкам письма" [15, с. 103]. Церковні книжки на той час були єдиними підручниками, оскільки слов'янських букварів не існувало. Хоча в 1717 році Кіпріан Рачанин і написав "Букварь словенских писмен", його праця так і залишилася в рукописі. Розповсюдити його в достатній кількості не було можливості через відсутність кириличних друкарень.

Слід зазначити, що ще наприкінці XV століття у Цетиньє відкрилася друкарня, у якій було видано декілька найменувань церковних книжок (октоїх, псалтирь, молитвеник), але незабаром у зв'язку з відсутністю коштів на її утримання вона була закрита. У 1535-1538 роках у Венеції діяла книгодрукарня чорногорця Божидача Вучковича, що випустила декілька високохудожніх видань церковних книжок, прикрашених рукотворними малюнками. Невеличкі тиражі не могли задовольнити потреб балканських слов'ян. Недостатня кількість книжок гальмувала поширення освіти, яка зробилася доступною лише для заможної верхівки, перешкоджала розвитку мови й літератури [12, с. 288].

У Чорногорії аж до 1833 року не було жодної початкової школи. Світська шкільна освіта в країні виникла лише у середині XIX століття, що було пов'язано з реформаторською діяльністю

митрополита Петра II Негоша (1830-1851) [13, с. 427]. Єдиними осередками освіти і культури у XVIII столітті залишалися монастирі. Черногорські митрополити неодноразово зверталися до Росії з проханням про допомогу в організації шкільної справи. Першим про утворення шкіл почав піклуватися митрополит Василій. 1752 році в листі до російської імператриці Єлизавети Петрівни він писав, що “наш православний народ черногорський хотя и храбр есть, но, будучи лишен учения школьного, так что не умеет он обучать ни грамматике, в великой от того нужде находятя. А резиденція наша убога и тому не в состоянии из своего имения школ завести” [22, с. 163]. Василій просив надати допомогу у організації “славенских” малих шкіл, з яких потім можливо б було відсилати учнів на навчання до Росії “для большего как церковного, так и воинским наукам обучения”, а також “пожалованим” книг та церковного начиння [22, с. 163]. На жаль, виділених Росією коштів на організацію школи не вистачило.

До проблеми організації освітніх закладів у Чорногорії наприкінці XVIII століття повернувся митрополит Петро I Негош (1782-1830). У 1798 році він звернувся до російського уряду з проханням про відкриття шкіл та допомогу церковними та навчальними книгами. У відповідь у Чорногорію було відправлено різних книжок і церковного начиння на 2 тисячі карбованців, але на відкриття шкіл знову не вистачило грошей. Вдалося створити лише одну невеличку чоловічу навчальну групу при Цетинському монастирі. Заняття велися несистематично, єдиної програми не було. Хлопці після богослужіння збиралися у митрополита, який навчав їх читати церковні книжки, пояснював невідомі слова, перекладав прочитане сербською [24, с. 157-199]. Навчання велося за церковними книжками і букварями, що були надруковані в Росії та в Україні.

Вже починаючи з кінця XVII століття, серби неодноразово робили спроби створити власну друкарню на австрійській території, та кожного разу наштовхувалися на небажання австрійського уряду позитивно розв'язати це питання. Ще патріарх Арсеній Черноєвич після переселення сербів на австрійські території у 1690 році добивався включення в “Привілеї”, надані цісарем сербському населенню, пункту про організацію для його потреб друкарні. Він тричі звертався з цим клопотанням до віденського уряду, та йому постійно відмовляли.

Питання про відкриття сербських друкарень порушив у 1732 році під час народно-церковного сабору інший сербський митрополит — М. Петрович. Однак віденський двір знову не дав на це згоди, мотивуючи свою відмову тим, що, мовляв, потрібні для сербів книжки можна друкувати у католицькій друкарні в Трнаві. З цим православні серби аж ніяк не могли погодитися.

У 1751 році карловацький митрополит П. Ненадович здійснив нову спробу організувати слов'янську друкарню. Він мав намір відкрити її в монастирі Раковац на Фрушській горі. Спочатку віденські власті пішли йому назустріч і дозволили створення друкарні, та, як з'ясувалося пізніше, не в названому монастирі, що був неподалік від резиденції митрополита в Карловцях, а в Осієці, де знаходився єзуїтський колегіум.

У своєму повторному клопотанні митрополит пояснив, що сербська друкарня, в разі її створення в Осієці, могла б через значну відстань між цим містом і Карловцями просто вийти з-під його контролю. Після цього австрійський уряд змінив своє попереднє рішення і дозволив створити друкарню за рахунок митрополії в резиденції митрополита.

Здавалося б, питання було вирішено, митрополит розпочав уже збір необхідних коштів. Але суперечки, що виникли між іллірійською (югослов'янською) придворною депутацією і Віденською придворною канцелярією (у віданні якої перебували землі Північної Сербії) про те, хто повинен контролювати діяльність друкарні і чи повинна вона друкувати уніатську літературу, так затягнули справу, що зрештою друкарня так і не була відкрита.

Тим часом як сербські митрополити клопоталися про організацію книгодрукування для представників своєї пастви, на угорській території, що входила до складу Австрії, вже діяло кілька друкарень, що випускали літературу німецькою та латинською мовами. Продукція їх була розрахована і на сербське населення цих областей. Існували також кириличні друкарні. Одна з них була уніатською (румунська друкарня в Банаті), інша — друкарня Петра Барта в Сибіу — обслуговувала переважно потреби православного румунського населення Ерделя. Молдавські та валаські друкарні в Римнику, Торговщині, Бузеу також обслуговували здебільшого православних румунів.

Не могла повністю задовольнити потреби сербів, а також чорногорців кирилична друкарня грека Димитрія Теодосія у Венеції,

де переважно передруковувалися російські та українські видання. При цьому, враховуючи популярність серед югослов'ян книжок з Росії, Теодосій на своїй друкованій продукції вказував, що вона випущена у Москві. Серед книжок, виданих у венеціанській друкарні, були й праці Ф. Прокоповича "Краткое толкование законаго десятисловия", "Символ веры и девяти блаженств" та ін.

Для того, щоб задовольнити, нарешті, потреби сербів у виданнях їх рідною мовою, а головне — взяти друкарську справу під свій контроль, відвернути югослов'ян від домінуючого політичного й культурного впливу Російської держави, віденські власті вирішили санкціонувати відкриття православної кириличної друкарні. І хоча з приводу її організації мали висловитися представники сербського й румунського народів на народно-церковному соборі в Карловцях 1769 року, створенням та фінансуванням друкарні зайнялися австрійські світські власті. За їх ініціативою в 1770 році була відкрита друкарня Курцбека у Відні, яка одержала монопольне право на двадцять років друкувати сербські книжки. Та й вона не відповідала вимогам сербів. У виданнях друкарні траплялося багато граматичних помилок, тому що складачами в ній працювали німці, які погано знали сербську мову.

Асиміляторська політика Австрії та Османської імперії, примітивна організація монастирської освіти, недостатня кількість шкіл, відсутність кваліфікованих учителів, навчальної й взагалі світської літератури рідною мовою згубно позначилися на розвитку сербського та чорногорського народів, гальмували формування національних культур.

Однаке, не дивлячись на існуючі перепони, саме у Сербії, на той час однієї з найбільш економічно розвинених балканських країн, на ґрунті зародження й подальшого розвитку буржуазних суспільно-економічних відносин, боротьби з асиміляторською політикою іноземних держав починається процес, який дістав назву національно-культурного Відродження. Основними його рисами були: зростання національної самосвідомості народу, розвиток прогресивної громадської думки, формування нової національної культури, пройнятої ідеями Просвітництва. Але повною мірою він сформувався лише у ХІХ столітті [16, с. 196-197].

Становлення культури нового історичного типу — процес тривалий і складний. Він включає в себе різні компоненти, що не мають чітких часових меж. Та все ж у розвитку сербської та

чорногорської національних культур XVIII-XIX століть можна виділити два основних періоди, кожному з яких властиві свої характерні риси.

Перший з них охоплює в Сербії майже все XVIII століття, у Чорногорії — XVIII — першу половину XIX століття. Це — період довгого культурно-просвітницького руху, час визрівання глибинних змін у культурі сербського та чорногорського народів [17, с. 159]. Для нього характерно поширення освіти серед широких верств населення, потяг до оновлення, зростання національної самосвідомості, розвиток історичної думки, мови, літератури, живописного мистецтва.

На другому етапі (остання чверть XVIII століття — початок 70-х років XIX століття) продовжується розвиток прогресивних тенденцій попереднього періоду та утвердження “національної культури як культури нового типу” [19, с. 222-246]. На цьому етапі культура Чорногорії розвивається у тісному зв'язку з культурою Сербії. Правопис, що був уведений В. Караджичем, було прийнято і в Чорногорії. Відомий поет Чорногорії митрополит Петро II Петрович Негош (1813-1851) писав свої твори літературною сербською мовою і був почесним членом Товариства сербської словесності [12, с. 457; 13, с. 512].

Для початкового періоду формування національних культур у південнослов'янських народів особливе значення мали міжнаціональні зв'язки у цій сфері з Росією та Україною. Відомо ж бо, що наскільки тісно національна культура одного народу пов'язана з іншими, особливо кривними культурами, наскільки інтенсивно вона вбирає в себе ті риси духовного й художнього досвіду дружних народів, які набули світового значення, настільки швидше й плідніше вона розвивається. Та для сербів і чорногорців зв'язок з близькими культурами Росії і України в умовах іноземного володарювання відіграв справді першорядну роль. Він допоміг їм зміцнити себе духовно перед асиміляторськими зазіханнями Османської та Австрійської імперій.

Перші десятиліття XVIII століття ознаменовані виникненням і розвитком зв'язків у галузі освіти. Вони сприяли становленню у Сербії народної школи, національної мови, ознайомленню значної частини сербів і чорногорців з досягненнями культур російського та українського народів. Триває розвиток літературних контактів. Але на початку XVIII століття вони ще здебільшого позначені впливом

церкви. За спостереженнями югославських учених, на той час у сербській літературі ще помітний значний вплив ідеологічних і теологічних поглядів російських та українських релігійних діячів. Літературною мовою сербських письменників, за незначним винятком, залишалася архаїчна сербсько-слов'янська мова, а їхня літературна діяльність зводилася зазвичай до перекладу й переробки творів російських та українських авторів [6, с. 224–226].

У сербському та чорногорському живописі майже безроздільно панували старі традиції, засновані на візантійській та давньослов'янській спадщині. Аж до середини XVIII століття (а у Чорногорії до кінця XIX століття) у ньому не відчувалося скільки-небудь значної взаємодії з художніми культурами Західної та Східної Європи того часу.

Приблизно з 40-х — 50-х років XVIII століття починається помітне розширення контактів Сербії та Чорногорії з Росією та Україною як у галузі освіти (зростає кількість сербів і чорногорців, які навчалися в освітніх закладах Москви, Києва, Петербурга, Харкова та інших міст Російської імперії), так і в галузі книгообміну, літератури, живописного мистецтва [12, с. 299].

У сербському малярстві та красному письменстві поступово нагромаджується новий досвід, йде відмова від середньовічних традиціоналізму й догматики. Особливого значення набуває вплив російської та української живописної і літературної шкіл.

Велику роль у зміцненні культурних зв'язків між Сербією, Чорногорією та Україною у XVIII столітті відіграла старослов'янська, чи церковнослов'янська, мова — зрозуміла південним слов'янам і спільна для православної церкви. Відомий сербський історик і письменник XVIII століття Йован Раїч називав її матір'ю слов'янських мов. Старослов'янська в різних її регіональних видозмінах тривалий час відігравала роль "інтерслов'янської мови" [3, с. 88]. Це створювало добрі можливості для взаємного обміну багатою культурною інформацією між слов'янськими народами.

Окрім того, для сербів і чорногорців, що опинилися у ворожому оточенні, використання старослов'янської мови було, з одного боку, засобом утвердження своєї етнічної й релігійної окремішності, а з другого — служило своєрідним символом спільності та єдності з іншими слов'янськими народами, зокрема українським.

Мовна й культурна спільність сербів і чорногорців з росіянами

та українцями, яка бере початок у глибині віків, дала можливість сербському і чорногорському народам у XVIII-XIX століттях розвивати й удосконалювати свою національну літературну мову. Це ставало особливо необхідним в умовах буржуазних відносин. Адже об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню їх у літературі [19, с. 222-246] є однією з важливих умов суспільного прогресу.

Діячі сербської культури кінця XVIII — початку XIX століття, зокрема такі, як письменник П. Соларич, великий реформатор сербської народної мови В. Караджич та інші не раз зазначали, що хоч старослов'янська мова й належить минулому, вона зберегла своє важливе значення як джерело збагачення сербської літературної мови [8, с. 144-148; 13, с. 507].

У XVIII столітті старослов'янська мова в її російському й українському (який називали ще “південноросійським” чи “київським”) варіантах користувалася у південних слов'ян надзвичайною популярністю. Останній, наприклад, був поширений у Сербії та Чорногорії, а також у Далмації. Цьому сприяли українські підручники, що використовувалися в місцевих школах [3, с. 88-89]. Ще в XVII-XVIII століттях у хорватських і сербських навчальних закладах основними канонічними книгами були граматики М. Смотрицького та "Первое учение отроком" Ф. Прокоповича [23, с. 65].

У сербів упродовж XVIII століття були широко розповсюджені переклади-переробки творів російських та українських авторів, пристосовані перекладачами до національних умов [11, с. 19]. Таке явище пояснювалося відсутністю у південнослов'ян на початковому етапі формування нації розвинутої вітчизняної літератури. Таким чином вони, ніби переступаючи через століття пригнобленого становища під владою турків, наближалися до культури Росії й України, що досягла високого рівня, збагачували свою мову і літературу.

Упродовж 40 – 80-х років XVIII століття у сербській культурі навіть існував так званий російсько-слов'янський літературний напрям, назва якого пов'язана з використанням письменниками для написання своїх творів російської редакції старослов'янської мови.

Було б помилкою дивитися на це явище спрощено і бачити в ньому лише пасивне сприйняття сербською літературою

російського і українського культурного впливу. Дослідники відзначають, що, використовуючи мову східнослов'янської церковної та світської книжки й прагнучи зробити свої твори зрозумілими широким народним масам, сербські літератори намагалися, як правило, інтегрувати систему старослов'янської мови з елементами живої народної сербської говірки [8, с. 139].

Тому значення російської та української культур у розвитку сербської мови й літератури, слушно зауважував відомий російський учений П. Берков, краще охарактеризувати не як вплив, а як стимул, “імпульс, даний сербській культурі для її подальшого розвитку” [4, с. 15].

Надалі, із збагаченням національно-художнього життя, переклади-переробки із старослов'янського поступилися місцем оригінальній творчості сербських письменників, що ввібрала в себе передові ідеї своїх російських та українських попередників і сучасників, представників західноєвропейського Просвітництва, а також кращі традиції фольклору, в якому прогресивні сербські й чорногорські діячі вбачали основу розвитку літератури й культури.

Д. Обрадович, Е. Янкович, І. Мушкатерович, П. Саларич та інші сербські письменники другої половини XVIII століття писали свої твори вже рідною сербською мовою, хоч та й зберегла елементи старослов'янської [17, с. 164-165].

Окрім потреби національного самовизначення, виділення свого народу із “загальнохристиянського й османського універсуму” [14, с. 25], сербам і чорногорцям було властиве прагнення до слов'янського єднання, що знаходило вияв у їхній глибинній зацікавленості історією та культурою не тільки свого, а й інших слов'янських народів. Ідеями слов'янської спільності пронизані твори Х. Жефаровича (“Систематографія”), П. Юлинаца (“Короткий вступ до історії походження слов'яно-сербського народу”), С. Пищевича (“Відомості про народ слов'янський”), П. Негоша (“Гірський вінець”), присвячені героїчному минулому сербів та чорногорців. Глибоке обґрунтування належності сербів до широкої слов'янської спільності зроблено в 4-томній праці Й. Раїча “Історія різних слов'янських народів найпаче Болгар, Хорватів, Сербів...”, що стала вищим досягненням сербської історичної думки того часу [7, с. 106-109].

З розвитком нових тенденцій у сербському та чорногорському суспільстві конфесійний чинник єднання слов'ян відходить на

другий план, поступаючись місцем факторові слов'янської спільності, національної й мовної спорідненості народів. Церква з її феодальною ідеологією стає гальмом на шляху дальшого прогресу сербської та чорногорської світської культури.

Намагаючись врятувати своє панівне становище в житті сербської громади, монополію на інтелектуальне життя та побоюючись, що національно-визвольний рух набере антифеодального характеру, церква чіплялася за відживаючі церковнослов'янські традиції, гальмувала розвиток національної сербської мови, яку відносила "до низького стилю". Тому, коли Д. Обрадович — видатний сербський просвітитель XVIII століття — висунув тезу про кровні й мовні критерії національної єдності, необхідність боротьби проти клерикалізму й феодальних пережитків, це викликало протидію верхів сербської православної церкви [17, с. 161-164].

Та утвердження нових суспільних відносин у сербському та чорногорському суспільстві було неминучим. З 80-х років XVIII століття чітко окреслюється злам в інтелектуальному й творчому житті сербів [17, с. 157]. Вплив церковної ідеології на нього значно слабшає. Народжується сербська світська культура нового часу. Прогресивні тенденції, що з'явилися на першому етапі її розвитку, дістали продовження в XIX столітті й завершилися утвердженням національної сербської мови, літератури й живописного мистецтва. З 1852 року в Чорногорії встановлюється світське правління князів з династії Петровичів. Данило Петрович, племінник митрополита Петра II Негоша, не захотів приймати монашество і став світським правителем.

Зв'язки Сербії та Чорногорії з Україною не втратили свого значення й на наступному етапі розвитку південнослов'янських народів. Змінилися лише їх зміст і форми.

Список використаних джерел

1. Александров И.А. Николай I, князь черногорский, как поэт. *Исторический вестник*. 1910. № 7-8. С. 480-505.
2. Белов М.В. Восстание 1804-1813 годов и развитие сербской национальной идеи. *Славяноведение*. 2004. № 23. С. 3-17.
3. Белодед И.К., Ижакевич Г.П., Франко З.Т. Взаимосвязи между украинским и другими славянскими языками в XVI-XVIII вв. *Вопросы образования восточнославянских национальных языков*. М.: Просвещение, 1962. С. 82-92.

4. Берков П.Н. Русская литература XVIII в. и другие славянские литературы XVIII – XX вв. *Русская литература XVIII в. и славянские литературы: Исследования и материалы.* М.-Л.: Наука, 1963. С. 10-22.
5. Богданов М.Б. Исходные основы и главные тенденции формирования сербской национальной культуры. *Культура и общество в эпоху становления наций: Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII — 70-х годах XIX в.* М.: Наука, 1974. С. 72-84.
6. Гольберг М.Я. Балканские события 70-х годов XIX в. и некоторые вопросы развития украинско-сербских общественно-политических и культурных связей. *Развитие капитализма и национального движения в славянских странах.* М.: Наука, 1970. С. 211-235.
7. Гудков В.П. К выяснению обстоятельств издания «Истории разных славянских народов» Йована Райича. *Советское славяноведение.* 1977. № 1. С. 106-109.
8. Гудков В.П. Книжно-письменный язык у сербов в XVII – начале XIX вв. *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторические и историко-культурные аспекты.* М.: Наука, 1981. С. 136-148.
9. Достян И.С. Из истории русско-сербских связей в начале XIX в. *Советское славяноведение.* 1970. № 5. С. 10-23.
10. Зайцев В.В. Русско-сербские отношения в конце 80-х годов XIX века. *Советское славяноведение.* 1989. № 1. С. 32-42.
11. Злыднев В.И. Историко-культурный процесс в Центральной и Юго-Восточной Европе и формирование концепций национальной художественной культуры. *Концепции национальной художественной культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII – XIX вв.* М.: Наука, 1985. С. 18-24.
12. История Югославии: В 2-х томах / Под ред. Ю.В. Бромлея, И.С. Достян, В.Г. Карасева, С.А. Никитина. Т. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 736 с.
13. История южных и западных славян: В 2-х томах. Т. 1. Средние века и Новое время / Под ред. Г.Ф. Матвеева и З.С. Ненашевой. М.: Изд-во МГУ, 2001. 688 с.
14. Конев И. Историческая мысль балканских народов в XVIII в. и формирование их национальных литератур. *Культура народов*

- Балкан в новое время.* М.: Наука, 1980. С. 22-29.
15. Кулаковский П.А. Начало русской школы у сербов в XVIII в.: Очерки из истории русского влияния на югославянские литературы. СПб., 1903. 188 с.
 16. Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения. М.: Наука, 1988. 303 с.
 17. Лешиловская И.М. Общественное содержание концепции сербской национальной художественной культуры (конец XVIII – первая половина XIX века). *Концепции национальной художественной культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII – XIX вв.* М.: Наука, 1985. С. 156-168.
 18. Лоциц Ю. Монах и черногорская вила. *Литературная учеба.* 1989. №2. С. 148-157.
 19. Мыльников А.С. К вопросу о формировании национального самосознания в период складывания наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторические и историко-культурные аспекты.* М.: Наука, 1981. С. 222-246.
 20. Никитин С.А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в. М.: Наука, 1970. 327 с.
 21. Освободительное движение западных и южных славян. XIX-XX вв. Сборник статей. М.: Наука, 1965. 211 с.
 22. Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. М.: Наука, 1984. 234 с.
 23. Толстой Н.И. Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и литературных языков в XVII-XVIII вв. *Вопросы образования восточнославянских национальных языков.* М.: Просвещение, 1962. С. 62-69.
 24. Хитрова Н.И. Культурные связи России с Черногорией (XVIII – начало XX в.). *Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии.* М.: Наука, 1957. С. 157-199.
 25. Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50-70-х годах XIX в. М.: Наука, 1979. 336 с.

* * *

Лукьянова Валерия Андреевна,

магистрант Витебского государственного университета имени П.М. Машерова
(Витебск, Беларусь);

Дулов Анатолий Николаевич,

кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой истории Беларуси
Витебского государственного университета имени П.М. Машерова
(Витебск, Беларусь)

Молодежная культура в середине 1950-х – начале 1980-х годов на примере города Витебска

История мира после Второй мировой войны обычно понимается в рамках таких больших тем, как “холодная война”, деколонизации и т.п. Несомненно, они были одними из главных тем в мировой истории во второй половине XX века, но также не следует исключать рядовых людей, обыденная жизнь которых часто терялась в цепочке глобальных событий.

Молодёжь во второй половине XX века как социальная группа, освобожденная в некотором смысле от ограничительной государственной и национальной идентичности, пыталась создать альтернативный порядок, хоть и в пределах границ советского государства.

Современная белорусская наука, как исторической, так и культурологической направленности, не уделяет должного внимания данной проблематике. Исследование молодежной культуры в Беларуси началось лишь во второй половине 1980-х годов на базе интенсивных социологических исследований. Наибольший интерес представляют работы Ю.М.Бубнова [2]. Новый период изучения проблемы произошел на рубеже 1980-1990-х годов, когда в исследованиях наметился переход от изучения советской молодежи через призму истории ВЛКСМ к исследованию молодёжи в целом. Особое внимание проблеме уделяют следующие авторы: С.И.Левикова, она представляет общую характеристику понимания проблемы «субкультур» в книге «Молодёжная субкультура» [3]; В.А.Щогорцев в монографии «Советская молодёжь: эволюция политических взглядов» попытался дать комплексный анализ молодежного движения в Советском Союзе» [4].

В современной историографии содержатся публикации, как правило, посвященные социально-политической инициативе советской молодёжи, их реакции на «деформирование»

социалистических основ. Однако, проблема создания и формирования советской молодёжью собственной, «своей» культуры не стала предметом комплексного изучения до настоящего времени.

Цель исследования – проанализировать исторические условия развития, направления молодёжной культуры в городе Витебске в середине 1950-х – начале 1980-х годов.

При написании статьи использованы материалы Государственного архива Витебской области. В основном своём объёме использовались документы горкома, райкома ВЛКСМ города Витебска, Витебского областного научно-методического центра народного творчества; данные интервью с очевидцами указанного хронологического периода.

Молодежь города Витебска в указанный хронологический период жила в двух измерениях: насаждаемом информационно-образовательными и идейно-воспитательными структурами сверху и альтернативном, «своём» мире. Под воздействием первого она ездила на комсомольские стройки, под влиянием второго – она формировала собственную культуру.

Первой «собственной» культурой, которая сформировалась в кругу витебской молодежи, являлась субкультура стилиг. Субкультура стилиг появилась в конце 1940-х годов в СССР и её появление совпало с началом периода противостояния двух политических систем (Запада и Востока).

Появление стилиг в городе Витебске отмечается не ранее 1957 года, что относительно возникновения субкультуры стилиг крупных столиц сдвинуто по временной фазе почти на десятилетие, об этом свидетельствуют, как очевидцы того времени, так и архивные документы из доклада товарища Логвина о решениях XX съезда комсомола Белоруссии (сентябрь 1958 года): «<...>стоял вопрос о форме одежды. Нужно бороться со стилем (брюки нужно шить 22 см, а шьют 12 см, как папуасы). Нужно обращать внимание на внешний вид, прежде всего...» [6].

Стремление выразить индивидуальность проявлялось в подражании западной моде. Когда путем копирования воспроизводились образцы европейского стиля: в одежде – узкие брюки, пиджак в клеточку, обувь на платформе; в танцах – буги-вуги, твист и др. Образ стилиги был очень ярким, динамичным, контрастирующим на фоне советской моды, как отмечают

очевидцы: «Они резко бросались в глаза, эти вот короткие юбки, обтягивающие брюки у парней, их волосы уложенные в кок: на висках все у них было заглажено, а наверху все стоит» [7]. Помимо внешней статичной символики: одежда, макияж (для девушек) – это находит подтверждение в архивных документах из протокола №1 отчётно-выборного собрания физическо-математического факультета от 19 сентября 1961 года «Следует остановиться и на моральном облике студентов<...>, не одиночны случаи, когда девушки являются на занятия с крашенными вызывающе ногтями, и губами. А это для педагогов уже не к лицу, и при том на лекциях...» [8].

Что же касается месторасположения стилиг в городе Витебске, то стилижничество не было однородным в культурном пространстве городского общества, оно было локализовано по территориальному признаку (исходя из воспоминаний очевидцев): район частного сектора Песковатики, возле кафе «Молодёжное», танцевальная площадка в парке культуры и отдыха им. В.И.Ленина по ул. Политехнической. Основным занятием в перечисленных районах распространения для витебских стилиг являлось демонстрирование своей персоны и одежды, так называемое «давление стилия». «Давить стиль» для стилиг значило не просто демонстрировать свой внешний вид. Но это, прежде всего, раскрытие своей индивидуальности.

В советском обществе такое отступление от нормы расценивалось как девиантное поведение. Образ стилиги неразрывно был связан с образом правонарушителя и хулигана. В связи, с чем реакция на стилиг была активной и носила отрицательную коннотацию: «...партия обращает особое внимание на необходимость развивать у советской молодёжи коммунистическую нравственность, в основе которой лежит преданность коммунизму и непримиримость к его врагам.

Надо вести решительную борьбу с такими моральными уродами, как хулиганы, пьяницы, стилиги. А ведь получается так, что приходят студенты на педагогическую практику в школу и несут с собой извращённые вкусы, манеры: девушки и ребята с причёсками первобытных людей и в костюмах уродующих нормальные человеческие фигуры...» [12]. При анализе воспоминаний очевидцев и архивных документов выяснилось, что витебские стилиги по своему социальному статусу имели неоднородный характер. Очевидцы чаще всего соотносят стилиг в

городе Витебске с представителями рабочей молодёжи «...к стилигам, в основном, принадлежали ребята-работяги, у которых не было достатка, но при этом они стремились выделяться»[10]. Большинство архивных документов свидетельствуют о том, что к стилигам также относились представители студенческой молодёжи «<...>однако в работе студенческих комсомольских организаций имеется много серьёзных недостатков <...> не изжиты полностью в студенческой среде аморальные поступки, стилижество и аполитичность, имеются факты иждивенческого настроения, проявляющиеся в неуважении физического труда»[12]. Мировоззренческий элемент движения витебских стилиг, определяющий субкультуру в целом, оказался менее всего проявленным. Некоторой общей характеристикой стала мысль о том, что все стилиги были проориентированы на Запад. Центральные, столичные стилиги, появившиеся значительно ранее, чем витебские, в своих взглядах по большей мере опирались на западные веяния моды, политические мысли и т.п. Субкультура витебских стилиг формировалась не по примерам западной культуры, а скорее повторяла за отечественными (более продвинутыми) стилигами.

Советское общество в 1960-е годы настаивают изменения: увеличивается доля образованных людей, возрастают культурные потребности, происходит рост информированности населения.

Все советские достижения в области научно-технической революции вызывают отклик у советской молодёжи, в частности, и молодежи города Витебска. «...Это, факт, что буржуазная пропаганда избрала советскую молодёжь основным объектом своего воздействия; усилила потоки на комсомол. Значительно расширились каналы её проникновения. Особенно активно используются радио, периодические издания непонятной зарубежной литературы (газеты, журналы).

К примеру, свыше 30 иностранных радиостанций в течение 100 часов в сутки вещают на 22 языках народов Советского Союза и сколько же грязи выливают в эфир! Буржуазная идеология проникает к нам через переводную литературу, зарубежные эстраду и выставки» [12].

В конце шестидесятых, все от школьников до студентов, были вовлечены в мероприятия по почитанию героев-фронтовиков. Происходила сакрализация всего, что имело отношение к военным

сражениям Великой Отечественной войны (стихи, рассказы, песни). Одновременно с существованием героической темы на государственном уровне советская молодежь начинала вникать в битломанию и увлекаться рок-музыкой.

Очевидцы тех лет вспоминают: «... «Битлз» были для нас тогда почти рядом, не только в географическом понимании, но и душевном. Элвис Пресли был хорош, но как-то экзотичен, к тому же из Америки. А реальные голоса «Битлз», сливавшиеся в гармоничном хоре, оказались именно тем «своим» голосом, которого так ждало наше мятущееся поколение... Слова песен «Битлз», «снятые» с пленки теми, кто знал английский по-настоящему, переписывались из тетрадки в тетрадку. Аккорды подбирались на слух и передавались путем простого показа на грифе гитары таких приемов, как «барэ», «удавка», «лесенка» и т.п. На втором месте по популярности были, пожалуй, «Rolling Stones»...» [11]. Молодые люди города Витебска, конечно, мечтали походить на своих кумиров, поэтому в моду начинают входить длинные волосы и пиджаки с круглым воротником и без лацканов, а также белые рубашки и «узенькие» галстуки. Эта мода была хороша для молодежи – учащихся различных учебных заведений города, но не для комсомольских органов: «...Обязать комсомольские бюро факультетов и групп усилить работу со студентами, помочь им выработать наши советские вкусы и манеры относительно внешнего облика и музыкальных предпочтений. В тех случаях, если отдельные студенты пристрастны к подражательству и несообразным модам и впредь будут своим неаккуратным видом навязывать «моды» и различные прозападные «вкусы» в институте, применять к ним решительные меры воздействия (заставлять следить за своим внешним видом, указывать на политически правильную музыку и т.д.). Считать необходимым издавать при комитете комсомола сатирический орган, в котором подвергать острой критике тех студентов, кто распространяет так называемые «моды» и своим видом обращает на себя внимание» [12].

И действительно, в декабре 1974 года в ВГПИ им. С.М.Кирова на всех факультетах при комсомольских бюро был создан сатирический орган «Комсомольский прожектор», основной функцией которого являлось «...обличение аморального поведения и поступков студентов»[12].

О борьбе комсомольских органов архивные документы свидетельствуют: «...Комитетам комсомола нужно постоянно совершенствовать работу по использованию средств массовой информации среди молодёжи. <...> Однако ими надо разумно пользоваться, ведь не секрет, что буржуазные радиочастоты день и ночь, ночь и день выливают в эфир потоки грязи антисоветизма, используя политические лозунги, музыкальные радиопередачи, а некоторые молодые люди поддаются такому влиянию, затем допускают случаи аполитичности, нездоровых антисоветских рассуждений в культуре <...>»[13].

Неудивительно, что рок, как массовое явление, абсолютно не вписывался в официальную советскую культуру. Тем не менее, представители советской власти не могли игнорировать заинтересованность молодежи к рок-группам. Были сделаны шаги к «включению» рок-музыки в официальное музыкальное русло, поэтому к середине 1970-х годов в республике, как и по всему Советскому Союзу, появляются вокально-инструментальные ансамбли (или самодеятельные рок-группы), завоевавшие популярность в студенческой среде. Наиболее приметные из них — «Группа под управлением В.Кондрусевича» (Белорусская консерватория), «Сузорье», «Верность» (из города Витебска), «Золотая середина» (Брест), «Солнечная сторона» (Бобруйск).

Начало 1980-х годов принесло в жизнь витебской молодежи очередные перемены, произошла смена курса в отношениях между официальными органами власти и трудящейся и учащейся молодежью. Уже в 1982 году Витебский горком комсомола постановляет: «В целях дальнейшего развития самодеятельного творчества и эстетического воспитания молодежи, повышения интереса трудящейся и учащейся молодежи к советским произведениям джазовой музыки и современной инструментальной провести 21 – 24 октября 1982 года Фестиваль инструментальной, эстрадной и джазовой музыки «Витебская осень-82»[13]. На это предложение откликнулись не только представители витебской музыкальной молодежи, но и представители из других городов БССР и соседних республик (Латышской ССР, Литовской ССР). Город Витебск представлял квинтет «Верность». «Проведение девяти концертов джазовой музыки в городе Витебске несомненно явилось большим праздником и способствовало воспитанию музыкального вкуса трудящихся и молодежи. На фестивале

«Витебская осень-82» не было представлено советского песенного джаза. В основном, звучала классическая джазовая музыка, современные советские композиции, аранжировки музыки народов СССР в инструментальном исполнении. Были представлены джаз-ансамбль «Стандарт п/у Хаскина» (г. Минск), квинтет «Верность» (художественный руководитель Сергей Бачинский) из г. Витебска, квартет п/у П. Вишняускаса (г. Вильнюс), рок-группа «Солнечный дождь» (г. Гомель)» [13].

Весь процесс формирования молодежной культуры в городе Витебске, пусть и в «подражательном» варианте демонстрировал прогрессивную эволюцию молодежной культуры, которая отражала явления мировых культурных процессов, а также утверждалась как «своя» оригинальная культура.

Основное отличие молодежной культуры Запада от молодежной культуры Советского Союза состоит в природе происхождения взглядов, если молодежь Запада помимо духовной сферы активно включалась и в политическую, то советская молодежь не выдвигала политических лозунгов на государственном уровне, ее скорее увлекала культурно-содержательная часть их внутренней культуры.

Список использованных источников

1. Бубнов Ю.М. Социология девиантного поведения. Могилев, 2001. 102 с.
2. Левикова С.И. Молодёжная субкультура: учебное пособие. Москва, 2004. 609 с.
3. Щогорцев В.А. Советская молодёжь: эволюция политических взглядов. М.: ВКШ, 1990. 141 с.
4. Государственный архив Витебской области (ГАВО). Фонд 103-п-ОАФ. «Октябрьский районный комитет ЛКСМБ за 1961 год». Оп. 6. Д.256. Л. 18.
5. ГАВО. Фонд 740. «Комитет ЛКСМБ ВПИ им. Кирова за 1958 г.». Оп. 1. Д. 49. Л. 18.
6. ГАВО. Фонд 740. «Комитет ЛКСМБ ВПИ им. Кирова за 1958 г.». Оп. 1. Д. 52. Л. 165.
7. Иванова Лариса Иосифовна, год рождения 1942, проживала в районе Песковатиков в период 1950-1974 гг.
8. ГАВО. Фонд 103-п-ОАФ. «Октябрьский районный комитет ЛКСМБ за 1961 год». Оп. 8. Д. 104. Л. 16.

9. ГАВО. Ф. 115. «Витебское государственное профессионально-техническое училище №16. 1966 год». Оп. 39. Д. 38. Л. 23-24.
10. Козьминский Олег Олегович, год рождения 1957, очевидец указанных лет, участник музыкальной самодеятельности.
11. ГАВО. Фонд 3805. «Витебский областной научно-методический центр народного творчества». Оп. 1. Д. 7. Л. 23-28.

* * *

Медведєв Ігор Анатолійович,

кандидат наук з державного управління, доцент, старший науковий співробітник комунального закладу Тростянецької міської ради «Музейно-виставковий центр «Тростянецький» (Тростянець, Україна)

**Використання історичної спадщини часів
Великого князівства Литовського для розвитку туризму
(на прикладі Тростянецької ОТГ Сумської області)**

На сучасному етапі розвитку України з новою актуальністю повстають питання розвитку публічного управління на місцевому рівні. В умовах реформ в Україні спрямованих на децентралізацію виникає потреба підсилення регіональних можливостей публічної влади. Все більше звертається увага науковців та управлінців-практиків на розвиток тих галузей економіки, які для є населених пунктів основами забезпечення їх життєдіяльності. Для України однією з таких галузей є рекреаційно-туристична сфера. Безумовно, можна назвати ті регіони України, для яких ця галузь є «локомотивом розвитку». До таких територій можна віднести Львівську, Закарпатську, Волинську, Одеську, Миколаївську, Херсонську області тощо. Слід також зазначити, що АР Крим, також має невичерпні джерела для розвитку туристично рекреаційної галузі, але в сучасних умовах ця територія не може бути предметом нашого дослідження, через неможливість здійснити його на відповідному науковому рівні. Разом з тим, можна стверджувати, що вивченні проблем та можливостей рекреації та туризму в Сумській області повинні базуватися на дослідженні історичного розвитку державного управління туристично-рекреаційною галуззю, визначати напрямки державного впливу на діяльність виробників туристичних послуг на місцевому рівні, дати характеристику сучасного стану та перспектив розвитку туризму.

Туристично-рекреаційна галузь – явище багато-аспекте і поєднує в собі економічні, соціальні, культурні, екологічні частини. Туризм та рекреація мають практично невичерпний потенціал. Інші регіони в умовах складної економічної ситуації теж намагаються створити можливості для розвитку туристично-рекреаційної галузі. Україна як держава має величезний історичний, природний, рекреаційних, естетичний, мистецький, оздоровчий потенціал, що повинен давати можливість не тільки заробляти кошти громадянам України а й позитивно вливати їх здоров'я, свідомість, можливість відтворювати свою працездатність та реінвестувати все це в розвиток держави та конкретних територій. Саме такою є в Україні Сумська область. Сумська область має досить багато територій з потужним рекреаційно-туристичним потенціалом. Історично та традиційно склалось так, що до таких районів Сумської області можна віднести Сумський, Путивльський, Роменський, Лебединський, Конотопський, Охтирських, Глухівський та Тростянецький райони. Нас як предмет дослідження буде цікавити Тростянецький район як територія, що за останні 15 років має найбільш потужні темпи прискорення розвитку рекреаційно-туристичної галузі у порівнянні з іншими. Слід зазначити, що в Україні як на загальнодержавному так і на регіональному та місцевому рівнях розроблені програми розвитку рекреаційно-туристичної галузі, які передбачають відчутну державну підтримку [2, с. 148].

Серед науковців галузі науки державного управління які займалися означено проблемою можна назвати Л.М.Гопкало, Л.П.Івашину, Л.В.Пшеничну, В.І.Юр'єва та ін.

З позиції історії розвитку галузі туризму та рекреації звертають на себе увагу праці Ю.В.Подрез, С.В.Пятаченка та інших вчених. Але разом з тим, слід зазначити, що частини означеної проблеми є у переважній більшості невизначеними та потребують подальших наукових пошуків. На сьогоdnішній момент на території Тростянецької ОТГ є можливість створення потужного кластеру для розвитку об'єктів рекреаційно-туристичної галузі.

Серед нових осередків туризму, що привертають до себе увагу в Тростянецькому районі є городища літописних сіверян VII ст. та Київської Русі X-XII ст. Це так звані Скіфські кургани могильники II ст. до н.е. Вже сьогодні, завдяки зусиллям громадян Тростянецької ОТГ, органів публічної влади, працівників управління культури,

співробітників Комунального закладу «Виставково-музейний центр «Тростянецький» туристи мають змогу ознайомитися та побачити на власні очі кургани часів скіфів. Також звертають на себе увагу розташовані у с. Зарічне (Боголюбове) городище та фортифікаційні вали давньоруських поселень. В цікавій і доступній формі екскурсоводи розповідають про культуру та побут поселень роменської культури. Гості Тростянецької ОТГ та місцеві мешканці мають змогу побувати на місці подій однієї з найбільших військових подій XIV століття, яка відіграла значну роль у подальших долях Великого Князівства Литовського і Золотої Орди та всієї Східної Європи взагалі.

Вже майже півстоліття увагу дослідників привертає с.Зарічне (Боголюбове), яке зараз входить до Тростянецької ОТГ. В добу заліза територію на берегах Ворскли заселяють скіфи-землероби. Саме це підтверджують знахідки біля сел Ніцаха, Кам'янка, Зарічне. Комплекс пам'яток у с.Зарічне складається з трьох городищ, селища та двох курганных могильників. Усі об'єкти розташовані на правому корінному березі р. Ворскла. Їх опис складено Ю.М.Берестом, С.М.Осадчим, В.В.Приймаком [1, с. 9].

Уперше городище згадується у літературі XIX ст. під назвою Кукуєвого. Дійшла вона й до сьогоднішнього дня. У 1938 році на території городища проведені розкопки під керівництвом П.М.Третякова, внаслідок яких досліджено дві напівземлянки, п'ять господарських та два ґрунтових поховання. Матеріали, що походять із цих комплексів, дозволяють зробити припущення про датування городища та селища XI-XIII ст. У різні роки городище оглядалося експедиціями І.І.Ляпушкіна та О.С.Сухобокова. У 1989 році В.В.Приймаков провів в с.Зарічне (Боголюбове) дослідження господарських ям довкола дороги, що руйнувалися. У цих ямах знайшли кераміку роменської культури та часів Київської Русі. У 2000 р. на городищі виявлено грабіжницький шурф, у підвалах якого знайдено роменську та давньоруську кераміку, уламок з жорнового каміння та кістки тварин. На території с.Зарічне (Боголюбове) зібрано підйомний матеріал – кераміку XI-XII ст. та уламок керамічного біконічного пряслиця. Не виключено, що всі три городища виникли в скіфський час та були єдиним комплексом фортець.

У 2001 році археологічна експедиція історичного факультету Сумського державного педагогічного університету під

керівництвом досвідченого археолога В.В.Приймака відновила дослідження археологічних пам'яток біля с.Зарічне (Боголюбове).

У липні 2019 року археологічні дослідження продовжилися. Так співробітники Київського інституту археології на території с.Зарічне (Боголюбове) знайшли рештки жінки періоду Київської Русі Великого та фрагменти керамічного посуду із зображенням Гедимінових стовпів. Це свідчення, що на території с.Зарічне (Боголюбове) і у XIV-XV ст. відбувалися події які можуть бути пов'язані із битвою на Ворсклі 1399 року. Мова йде про відому з часів літописів грандіозну битву на Ворсклі (1399 р.). Наприкінці 1399 року Об'єднана армія Великого князівства Литовського під керівництвом Князя Вітовта зійшлася в бою на берегах Ворскли з армією Золотої Одри.

Як зазначається в книзі Малий словник історії України. Київ. «Либідь» 1997. С.90 Вітовт (1350-1430) Князь Великого князівства Литовського і Руського. Отримав вдалу від двоюрідного брата Ягайла, який уклав унію з Польщею (1385) [3, с.90-91] та став польським королем, поступився великолитовським престолом Вітовту на умовах васалітету. Все своє життя Вітовт присвятив боротьбі за відновлення самостійності Литви. В цій боротьбі Вітовт спирався на литовське боярство та руську (українська та білоруська) знать, яка погоджувалася із централізацією влади в Великому князівстві Литовському. Вітовт вдавався до дій спрямованих на розвиток території держави та її захист. Вітовт проводив активну зовнішню політику. Його військові дії дали можливість Великому князівству Литовському здобути вихід до Чорного моря.

З території півдня сучасної Сумської області (Тростянецький та Охтирський райони) пов'язані події 1399 року, коли відбулася битва на річці Ворскла. Влітку 1399 армія Тимур-Кутлука очікувала підходу війська кримських татар на чолі з Едигеєм. Були розпочаті перемовини між Вітовтом та ватажками війська Золотої орди. Відбувся також обмін послами. Як тільки війська Едигея підійшли до розташування армії Золотої орди переговори були припинені. 12 серпня армія Вітовта почала битву. Під натиском литовського війська ординці почали відступати. Але в цей час Едигей зі своїм військом зайшов в тил армії Вітовта, розбив загони Тохтамиша і захопив табір Вітовта. Битва скінчалась поразкою об'єднаного війська. По свідченням літописів та більш пізніх джерел майже все військо, в якому були представники майже всіх територій

тогочасного Великого Князівства Литовського були знищені. Загинуло безліч руських князів. Сам Вітовт з невеликим загоном товаришів ледве врятувався. Битва литовсько-руського війська на Ворсклі дала можливість набуту Вітовту як військового так і політичного досвіту, що був визначальним в Грунвальдській битві (1410 р.) [4, с.73].

Така досить потужна соціально-історична складова дає можливості для розвитку не тільки туристично-рекреаційної галузі, а й промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, страхування, торгівля, зв'язку, громадського харчування, культури, мистецтва, спорту тощо. Оскільки туризм та рекреація, на думку більшості дослідників, відіграє важливу роль у економічному та соціальному житті країни, потрібно прикладати максимум зусиль для активізації механізмів розвитку даної галузі. Відвідувачі фестивалейних заходів, що регулярно проходять на території Тростянецької ОТГ мають можливість відчувати себе справжніми шукачами старовинних артефактів і побачити археологічні розкопки. Атмосфера, яку створюють для відвідувачів працівники Комунального закладу «Виставково-музейний комплекс «Тростянецький» дає можливість на кілька годин поринути у світ історії та культури тих часів.

З вище викладеного можна зробити наступні висновки. Територія Тростянецької ОТГ має потужний туристично-рекреаційний потенціал. Напрямки організаційних, освітніх, наукових, культурно-просвітницьких заходів, що впроваджуються в життя радою Тростянецької ОТГ позитивно впливають на розвиток м. Тростянець та прилеглих територій. Ці позитивні дії суттєво впливають на привабливість півдня Сумської області для туристів – громадян України, так і представників таких країн як Польща, Литва, Республіка Білорусь тощо. Досвід Тростянецької ОТГ по розробці та запровадженню заходів фестивального, розважального, науково-дослідного спрямування дає можливість залучати додаткові кошти для розвитку громади. Не залишається поза увагою і той факт, що напрямки розвитку туристично-рекреаційної галузі у м. Тростянець позитивно впливає на створення на території Тростянецької ОТГ нових робочих місць. Додаткове багатоджерельне та багато-канальне фінансування інфраструктури міста дає можливість акумулювати кошти на розвиток якісних соціально-культурних послуг для населення. Розвиток туристично-

рекреаційної галузі позитивно впливає на розвиток готельно-ресторанного бізнесу, бізнес діяльності по виготовленню та реалізації сувенірної продукції. Комунальні заклади та підприємства та території Тростянецької ОТГ постійно знаходяться в процесі активного пошуку нових механізмів розвитку у відповідності до сучасних стандартів роботи. На наш погляд, основна увага представників публічної влади і та органів самоорганізації населення повинна бути спрямована на розробку нормативних документів у галузі рекреації та туризму. Ця робота повинна бути спрямована на розробку та вдосконалення механізму публічного управління, який буде дати можливість перетворити туристичне та рекреаційне середовище на успішну та рентабельну галузь національної економіки і посісти вагоме місце у світовому туристично-рекреаційному просторі. Напрямки роботи Тростянецької міської ради по розвитку туризму потребують встановлення тісних міжнародних зв'язків на між Литвою та Україною на рівнях: держави, регіони, міста, громади, громадяни.

Список використаних джерел

1. Артюшенко М.М. Нариси історії міста Тростянця. Суми: Вид-во СумДУ, 2010. 152 с.
2. Івашина Л.П. Проблеми та можливості розвитку рекреації та туризму в Сумській області. *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (16-17 квітня 2008 року, м.Суми), СОШПО. Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. С. 147-149.
3. История Украинской ССР, Т. 2. К.: Наукова думка, 1982.
4. Малий словник історії України. К.: Либідь, 1997. С. 90.
5. ЦСРЛ. Т. 35. Летописи Белорусско-Литовские. М., 1980. С. 73.

* * *

Мизярска Наталья Александровна,

магистр истории, соискатель кафедры истории Беларуси Витебского государственного педагогического университета имени П.М. Машерова (Витебск, Беларусь);

Лобач Владимир Александрович,

доктор исторических наук, профессор кафедры истории и туризма Полоцкого государственного университета (Полоцк, Беларусь)

Благотворительная деятельность дворянства Витебской губернии в последней трети XIX – начале XX века

Дворянское сословие в течение многих веков являлось создателем фундамента культуры, в основу которого были заложены национальные традиции, нравы и обычаи, а также общеевропейские нравственные ценности того времени. Гуманистические идеалы, осознание значимости человеческой личности, патриотизм, честь, совесть и долг являлись его отличительными чертами. Милосердие, именуемое благотворительностью, являлось одним из показателей в высшем сословии, благодаря которому развивалась наука, искусство, образование, социальная и медицинская помощь.

В последней трети XIX века в обществе Российской империи произошёл ряд изменений, которые содействовали не только развитию капиталистических отношений и подъёму экономики, но и развитию культуры. Радикальные общественные реформы 1860-х годов стали благоприятной почвой для развития благотворительности, которое являлось своеобразным престижем – светским, общественным, государственным и международным [1, с.297-298].

В последней трети XIX – начале XX века в Витебской губернии начали возникать благотворительные общества и организации. Так, согласно циркуляру Витебского губернатора П. Я. Ростовцева от 3 августа 1870 г., было создано Витебское благотворительное общество, для улучшения морального и материального состояния бедных жителей губернии, членами которого являлись представители всех сословий. Согласно уставу, общество должно было обеспечивать неимущих одеждой, едой, жильем, работой, содействовать продаже изделий собственного труда, содержать и воспитывать детей бедных, размещать стариков в богадельне, открывать приюты, школы и лечебницы. В 1904 г. для изучения состояния бедных слоёв населения общество учредило в Витебске 10 попечительств и распространило во все руководящие и

общественные учреждения города специальные книжки для сбора ежемесячных пожертвований. До 1872 г. правление общества раздавало врачам города бланки бесплатных рецептов и содержало фельдшера при лечебнице. В 1874 г. при правлении была открыта библиотека, которой руководил совет из четырех человек. Это общество содержало богадельню, детский приют для подкидышей и сирот (с марта 1904 г.), приют для девочек, школу, лечебницу, дом престарелых (с 1881 г.), дом инвалидов (с 1887 г.). На средства благотворительного общества в 30 июня 1895 г. в Витебске был открыт дом трудолюбия с церковью и мастерскими, где имелось общежитие закрытого типа для больных, нетрудоспособных и бесприютных детей. 24 октября 1895 г. Общество учредило комитет презрения нищих и функциями исправительного заведения. При заведении была построена мастерская, баня, прачечная и церковь. Содержался этот дом на «копеечный» сбор с чиновников, пособия, «кружечный» сбор с подаяний, средства от продажи собственной продукции и изделий. Позже был присоединён из ведомства Витебского общества попечения о детях детский приют для обучения мальчиков переплётному, столярному и сапожному делу. Питались и проживали воспитанники в нём бесплатно. Все работы приюта оплачивались. Деньги начислялись на книжки работникам и выдавались им при уходе. В 1912 г. стараниями общества в Витебске была открыта женская школа ручного труда, где в течение трёх лет преподавались кройка и шитьё, прикладное рисование. Всего за 1912 г. Витебское благотворительное общество присматривало за содержанием 350 человек в 7 детских приютах. Деятельность общества продолжалась до революции 1917 г. [2, с.401-403].

Всего в Витебской губернии существовало 44 благотворительных общества, 70 благотворительных заведений и 56 заведений лечебной помощи [3, с.1-15].

Благотворительные общества и благотворительные заведения оказывали всестороннюю помощь нуждающимся: помогали финансово детям и взрослым, предоставляли работу, заботились о домах трудолюбия, спонсировали приюты, школы, лечебницы. Благотворительные общества являлись добровольным союзом лиц, объединённых общей целью – помогать нуждающимся. Благотворительные заведения, в отличии о обществ, возникли гораздо раньше и из число стремительно увеличивалось до 1870 г. [4, с. 231].

Огромный вклад в развитие культуры Витебской губернии внесли представители дворянского сословия, которые занимались частной благотворительностью. Известный род графов Гильзено-Шадурских владел благотворительным фондом и, согласно завещанию графа И.А.Гильзена, его племянникам Шадурским передавалось имение в Освеи в Витебской губернии и Бельмонты в Ковенской губернии, с уловием, что половина доходов с этих имений должна была идти на благотворительные заведения и образование для детей бедных дворян [5, с. 54].

Известно, что многие лица из обедневшего дворянского сословия Витебской губернии стремились определить своих детей на воспитание и обучение за счёт благотворительного фонда графов Гильзено-Шадурских. Так, из записки дворянки за 1866 г. Витебского уезда Ефросиньи Подберезкой-Стрижевской Витебскому Губернскому предводителю известно о прошении зачислить её сына в число конквикта на средства господина Шадурского, по причине отсутствия денежных средств [6, с.14].

Из записки дворянина Лепельского уезда Титулярного советника Цезария Егорова Стефановского от 7 июня 1866 г. известно, о просьбе направить своего сына Иосифа Стефановского, ученика 2 класса Витебской губернской гимназии, в конвикт Гильзено-Шадурского, в связи с отсутствием средств на его воспитание [6, с. 28].

Альфонс Козел-Поклевский, дворянин, владелец имения Быковщина Лепельского уезда Витебской губернии, активно занимался благотворительной деятельностью: финансировал строительство 5 костёлов на Урале, в Сибири: в Перми, Томске, Тобольске, Омске, Екатеринбурге [7, с. 12]. Альфонс Фомич также финансировал строительство школ, детских приютов, оказывал помощь участникам восстания 1863-1864 гг., сосланным на каторгу в Сибирь. За свою благотворительную деятельность А.Ф.Козел-Поклевский был награждён Папой Римским орденом Святого Иоанна Иерусалимского, а власытями Российской империи – орденом Святого Станислава первой степени [8, с. 228]. Владелец имения Ореховно Лепельского уезда Николай-Юзеф Гребницкий (1789-1867), маршалок шляхты Лепельскага уезда, а позже Витебской губернии, спонсировал строительство церкви Параскевы Пятницы в Ореховно [9, с. 103-104]. Благотворительной деятельностью занимались и представители дворянского сословия в

местечке Ушачи Лепельского уезда Витебской губернии – Л.Ивашевская и П.Реутт, которые в 1908 г. пожертвовали весь свой капитал 14000 рублей на строительство нового костёла в Ушачах [10]. У 1843 г. владелец имения Иванск Игнатий Володкович на свои деньги построил в Чашниках Преображенскую церковь [11]. Известно, что Лисовские из имения Вороничи пожертвовали деньги на котёл в Заскорках [12].

У 1884 г. владельцы имения Улла, братья Хвастовы спонсировали строительство Свято-Троицкой церкви, которая сгорела в результате пожара в 1882 г. Владельцы местечка Бешенковичи граф Константин Хрептович-Бутенёв в начале XX века принимал участие в возрождении Лавришевского мужского монастыря. Его стараниями был построен деревянный храм имени Святого Елисея, братский корпус и дом для паломников [13, с. 45-46]. А.А.Римский-Корсаков (1849-1922) оставил после себя добрую память: недалеко от своего имения Бездедовичи построил Свято-Иверскую церковь, которая является памятником архитектуры псевдорусского стиля. На денежные средства помещика была возведена церковь в деревне Дубровка и школа. Римский-Корсаков являлся почётным опекуном Дубровского народного училища [14, с.16-17].

Таким образом, радикальные общественные реформы 1860-х годов в Российской империи способствовали развитию благотворительности, которая способствовала развитию культуры, и являлось престижным делом – светским, общественным, государственным и международным. В последней трети XIX – начале XX века в Витебской губернии начали возникать благотворительные общества и организации. Всего в Витебской губернии существовало 44 благотворительных общества, 70 благотворительных заведений и 56 заведений лечебной помощи, которые оказывали всестороннюю помощь нуждающимся: помогали финансово детям и взрослым, предоставляли работу, заботились о домах трудолюбия, спонсировали приюты, школы, лечебницы. Огромный вклад в развитие культуры Витебской губернии внесли представители дворянского сословия, которые занимались частной благотворительностью: графы Гильзено-Шадурские, Альфонс Козел-Поклевский, Николай-Юзеф Гребницкий, Л. Ивашевская, П. Реутт, Игнатий Володкович, братья

Хвостовы, граф Константин Хрептович-Бутенёв, А.А.Римский-Корсаков.

Список использованных источников

1. Благотворительная Россия: история государственной, общественной и частной благотворительности в России: в 2 т. / под ред. П.И.Лыкошина. С-Петербург, 1901. Т. 1, ч. 1. 1901. 330 с.
2. Витебская губерния: государственные, религиозные общественные учреждения (1802-1917) / сост. Т.Е.Леонтьева, Д.Л. Лукевич; редкал.: А.К.Голубович (гл. ред.). Минск: БЕЛНИИДАД, 2009. 524 с.
3. Благотворительность в России. Том 2. Список благотворительных учреждений. 1. С.-Петербург, 1901. С. 231.
4. Благотворительность в России. Том 1. С.-Петербург. С. 744.
5. Национальный исторический архив Беларуси в Минске (НИАБ в Минске). Фонд 2626. Оп. 1. Д. 363. Дело по прошениям разрешения лиц о внесении в дворянскую родословную за 1874 г.
6. НИАБ в Минске. Фонд 2626, Оп.1. Д.334 «Дело о помещении детей дворян в разные учебные заведения».
7. Платонова Р.М. Историческая усадьба Поклевских-Козелл. *Вестник Полоцкого государственного университета*. Сер. Ф. Строительство. Прикладные науки. 2013. №8. С. 10-14.
8. Карасёў В.Р. Спадчына. Козел-Паклеўскія і Быкаўшчына. *Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2011 г.)* / уклад. Т.А.Джумантаева, І.П.Воднева, С.В.Нікалаева. Полацк: НППГКМЗ, 2012. С. 226–230.
9. Miziarska N. Majątek Hrebničkih w Orzechownie. *Znad Wilii*. Kwartalnik. Wilno. 2017. 1(69). s. 103-107.
10. Архіў касцёла Святога Лаўрэна ў г.п. Ушачы Віцебскай вобласці.
11. Грыбко В.В. Иванск і ваколіцы: гісторыка-краязнаўчы нарыс. Мінск: Медысонт, 2011. 124 с.
12. Мізярска Н. Дабрачыннасць і асветніцкая дзейнасць прывілеяванага саслоўя Лепельскага павета XIX – пачатку XIX ст. *Каталіцкі веснік*. 2016. №11 (68). С.5.
13. Буценёў М.А. Хронікі сям’і Храптовічаў-Буцяневых. Мінск: Галіяфы, 2018. 246 с.
14. Платонова Р.М. Усадьба А.А.Римского-Корсакова в Полоцком районе. *Вестник Полоцкого государственного университета*. Серия Ф, Строительство. Прикладные науки. Новополоцк: ПГУ, 2012. №16. С. 14-18.

Новикова Яна Владиславовна,

студентка Витебского государственного университета имени П.М. Машерова
(Витебск, Беларусь);

Дулов Анатолий Николаевич,

кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой истории Беларуси
Витебского государственного университета имени П.М. Машерова
(Витебск, Беларусь)

Разработка туристического маршрута «Бремен: дорогами сказок»

Немецкий город Бремен – один из наиболее старых городов страны с большим количеством достопримечательностей, музеев, церквей и иных объектов, привлекающих туристов из разных стран, поэтому разработка экскурсионного маршрута по названному городу представляется актуальной.

Цель исследования – разработать туристический маршрут по историческим и архитектурным памятникам портового города Бремен.

В основу разработки экскурсии положены текстовые и фотоматериалы официального сайта города Бремен [3]. Теоретическую базу работы составили труды специалистов в области теории и методики экскурсоведения, в частности Б.В.Емельянова [1] и Н.А.Чирского [2]. Для достижения поставленной цели были использованы общенаучные (анализ и синтез, описательный) методы.

Нами разработан туристический маршрут, рассчитанный на отечественных и зарубежных туристов и подходящий не только для взрослых, но и для детей. Использование предлагаемого маршрута в работе туристических предприятий будет способствовать развитию детского развлекательно-образовательного туризма.

Цель разработанной экскурсии заключается в развитии интереса туристов к истории города. Задачи – содействовать эстетическому воспитанию и расширению кругозора, демонстрация достопримечательностей Бремена. Поскольку в сознании как взрослых, так и детей есть стойкая ассоциация Бремена со сказками, было принято решение положить эту ассоциацию и в основу темы. Для раскрытия темы нами были изучены сказки, мифы и легенды, связанные с Бременом, а также были отобраны объекты, так или иначе, связанные с известными сказками и легендами.

Таким образом, для показа были отобраны следующие объекты: скульптура «Бременские музыканты» – Ратуша – Роланд – Рыночная Площадь – Бременский собор – Шнор – Бюргерпарк* – Рыночная площадь. Важно отметить, что все названные объекты находятся близко друг к другу, поэтому маршрут не предполагает длительных переходов и подходит для семейного отдыха.

Осмотр Бременской Ратуши предлагается начать с восточной стены, у которой расположена скульптура «Бременские музыканты». Собаку и кота, как писали братья Гримм, хозяева собирались выкинуть на произвол судьбы на улицу, а судьбой петуха было стать вкусным ужином (или обедом). Животные сбежали и по счастливой случайности встретились вчетвером на дороге. Тут и началось их совместное путешествие [4]. Существует поверье: если вы загадаете желание, а потом потрете нос осла и попытаетесь подержаться за его передние лапы, то оно непременно должно сбыться. Недалеко от скульптуры сказочным персонажам есть еще одна любопытная достопримечательность – канализационный люк с прорезью: если бросить туда монетку, то можно услышать голоса сказочных героев.

В начале XV века Бремен был свободным городом. Бременская Ратуша, входящая в список ЮНЕСКО, расположена в самом сердце города. Наподалеку находится следующий объект нашей экскурсии – статуя Роланда – того самого знаменитого храброго рыцаря, воспетого в «Песне о Роланде». В Средние века Роланд считался народным героем. Сейчас мы видим памятник, на котором рыцарь изображен с обнаженным мечом. Меч считается символом правосудия, а сама статуя – символом свободы. Также существует предание, что «пока Роланд стоит на площади, городу не будет никаких бед». Известно, что во время Второй мировой войны ни Бременская Ратуша, ни статуя Роланда не пострадали. Среди местных жителей ходит слух, что в подвалах Ратуши хранится запасная каменная статуя.

Посетив Бременскую Ратушу и изучив самые известные исторические скульптуры и памятники, наша экскурсионная группа направляется дальше, на Рыночную Площадь, где также находится немалое количество достопримечательностей. Взрослым туристам будет продемонстрирована одна из необычных достопримечательностей города – Плевательный камень – и рассказана ее история.

Бременский собор включен в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. Он перестраивался несколько раз. Изначально, это была первая церковь, построенная в 789 году из дерева. Однако, к сожалению, через 13 лет церковь была разрушена из-за пожара. Еще раз началось строительство. Однако пожар повторился, и церковь снова сильно пострадала. Спустя многое время церковь снова построили, уже в романском стиле. В связи со сменой эпох, церковь уже не была похожа на самую первую. Однако, в дни Второй мировой войны и эта церковь была разрушена. Заново здание было построено уже после окончания войны [5]. Сейчас в Бременском соборе проходят службы. Более того, это один из 4 соборов, на которых поставлена авторская печать. Бременский собор отражает историю городу, его падения, разрушения и взлеты, восстановления. Для детей увлекательным будет поиск церковной мышки, которая выглядывает из-за дверной притолоки и отпугивает злых духов.

Обязательным для посещения представляется старейший городской район – Шнор, где в средние века располагались дома ремесленников и моряков.

После обзорной экскурсии по старому городу туристам предоставляется свободное время, во время которого предлагается, например, посетить Бюргерпарк. Здесь можно расслабиться, посидеть на лужайке. Кроме того, здесь проводятся различные развлекательные мероприятия, шоу и фестивали. Туристам могут предложить попробовать блюда как национальной немецкой, так и европейской кухни. Есть возможность поиграть в мини-гольф, а также посетить небольшой зоопарк. Для желающих возможна аренда роликов или велосипеда.

Финальный сбор группы планируется снова на Рыночной Площади, что позволит туристам без сложностей сориентироваться и найти место отправления для дальнейшего следования по маршруту, если посещение Бремена запланировано в рамках автобусного тура.

Таким образом, во время предложенной пешеходной экскурсии туристы получают возможность ознакомиться не только с архитектурными памятниками, строениями разных эпох, скульптурами и иными достопримечательностями города, но и с его легендами и мифами, а также обратятся к известной сказке братьев Гримм «Бременские музыканты». Экскурсия может быть

использована не только в рамках взрослого группового тура, но и для семейного отдыха с детьми.

Список использованных источников

1. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. М.: Советский спорт, 2007. 216 с.
2. Чирский Н.А. Экскурсоведение. Основы экскурсионной деятельности. Минск: РИВШ, 2016. 282 с.
3. Bremen erleben [Elektronische Quelle]. Zugriffsart: <https://www.bremen.de/>. Zugriffsdatum: 22.02.2020.
4. Die Bremer Stadtmusikanten [Elektronische Quelle]. Zugriffsart: https://www.sagen.at/texte/maerchen/maerchen_deutschland/brueder_grimm/bremerstadtmusikanten. Zugriffsdatum: 22.02.2020.
5. Skalecki G. European Heritage Label: Der Dom zu Bremen als Zentrum der Missionierung des europäischen Nordens [Elektronische Quelle]. Kurzstatement anlässlich des ICOMOS-Workshops „European Heritage Label und Weltkulturerbe“ am 20./21. November 2009 in Berlin. №1. 2010. Zugriffsart: <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/7782/skalecki.pdf>. Zugriffsdatum: 22.02.2020.

* * *

Одинець Олена Олександрівна,

студентка 4 курсу факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна);

Бабенко Людмила Леонідівна,

докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

Особливості та специфіка навчального процесу в земських навчальних закладах професійної освіти Полтавщини в XIX – на початку XX століття

Висвітлення цієї теми на мікрорегіональному рівні, на прикладі Полтавської губернії, як регіону з найбільшим відсотком українського населення (за даними перепису 1897 р.), дозволяє не лише розв'язати конкретно-історичні завдання, пов'язані з аналізом взаємодії влади й населення, з'ясуванням ступеню забезпечення різних верств освітою, виявленням тенденцій щодо організації навчально-виховного процесу тощо, а й прокласти своєрідний

«місток» між минулим і сучасністю, розробити практичні рекомендації для нівелювання можливих ризиків.

У галузі поширення технічних, промислових і ремісничих знань найбільші досягнення з-поміж земств Лівобережжя належали Полтавському губернському земству. До навчальних закладів Полтавського губернського підпорядкування й утримання належали Полтавське (Дігтярівське) ремісниче училище, Миргородська художньо-промислова школа ім. М. Гоголя, Дігтярівська ткацька майстерня, Опішнянська інструкторська струнна навчальна майстерня, Полтавська зразкова столярно-різьбярська майстерня, Решетилівський та Смілянський ткацькі навчально-показові пункти [1, с. 106-108].

Курс навчання у школі становив три роки. При ній діяв підготовчий клас, котрий забезпечував елементарний рівень знань для вступу до школи. До нього приймалися діти віком від 11 до 14 років, що закінчили початкове народне училище. У перший клас зараховувалися діти віком від 12 до 15 років усіх станів і віросповідань, котрі закінчили курс двокласного міністерського училища або витримали відповідну співбесіду. Умовою зарахування в підготовчий чи перший клас були вступні іспити [2, с. 217].

Згідно з програмою Дігтярівського ремісничого училища на навчання ремеслам відводилося 4 год. на день. Однак, на думку дописувача часопису «Земський огляд», «за такий незначний час при великих зусиллях ученя може дещо дізнатися, до чогось пристосуватися, але сформувати в нього знання і вміння, з допомогою яких він міг би бути забезпеченим у боротьбі за існування, – просто жарт, приємний хіба що для теоретиків». Вихід з окресленої ситуації вбачався в тому, що ремісничі училища, які організовувалися земствами, мали поставити мету – підготовку досвідчених сільських механіків і ремісників, тобто таких, «які повинні працювати в селі та для села». А тому невідомим автором часопису «Земський огляд» пропонувалося: починати навчання ремеслам із 14-річного віку; зараховувати до ремісничих училищ «цілком грамотних дітей»; запроваджувати п'ятирічний курс навчання; організувати земські заводи-училища, на яких би виготовляли і ремонтували «землеробські машини і знаряддя». Саме такий підхід до навчання, на думку дописувача, мав би забезпечити «різноманітну живу практику ремісничому заняттю» [4, с. 10].

Полтавські земства брали до уваги окреслені проблеми і намагалися їх вирішувати. Так, в одному із земств губернії було організовано нижчу ремісничу школу із взуттєвого та валізного ремесел. Термін навчання у школах становив чотири роки. У першому класі на підготовку спеціалістів відводилося 28 год. на тиждень, у другому – 30 год., у третьому – 32 год., в четвертому – 48 год., що дозволяє стверджувати про створення умов для оволодіння професією в закладах. Вихованці опановували впродовж навчання багато видів різних робіт зі спеціалізації. Так, відповідно до навчальної програми нижчої ремісничої школи із взуттєвого ремесла в першому класі учні здобували такі вміння: виготовлення з пряжі кінців із пришиванням щетини; обметування шкіри; підшивання ремінців; вправляння з підбивання цвяхами на старому взутті; вшивання устілок, підбивання каблуків; виготовлення лікарняного і простого дитячого взуття.

У другому класі вихованці вчилися виготовляти дитяче взуття (чоботи, туфлі, дитячі черевики тощо) та просте жіноче взуття на цвяхах; оздоблювати підошви і каблуки та працювати з ножем: обрізування підошви і каблука. Вже у третьому класі учні переходили до виготовлення чоловічого, жіночого взуття та взуття зі шкіряним каблуком, навчалися під керівництвом вчителя розкрювати за кресленнями шкіру, ознайомлювалися із заготовкою взуття. І лише в четвертому класі, після набуття навичок роботи з рантовим і виворітним чоловічим і жіночим взуттям, учні мали право приступати до практичної діяльності. Слід зауважити, що учні могли опанувати не всі види роботи. Скажімо, виготовлення взуття з дерев'яним каблуком доручали лише найбільш успішним учням [5].

Опанування валізного ремесла відповідно до навчальної програми розпочиналося у першому класі з навичок роботи з голками: приготування голок для шиття; пришивання пряжок до ременів; зашивання пряжки; оздоблення ременів; виготовлення ручок для багажних ременів, валіз, сумок, шкільних сумок різних фасонів, рюкзаків, віжок і т. ін. У другому класі учні навчаються виготовляти валізи простої конструкції; виконують роботи із зав'язування вузлів, вузлових вуздечок. У третьому класі вихованці вже переходять до виробництва валіз, а в четвертому – жорстких і м'яких портфелів, хомутів і лямок [6].

Для вирішення загальних питань, що стосувалися ремісничого училища, обиралася Рада з викладачів, котрою керував інспектор. Рада скликала щомісяця. До її компетенції відносили такі питання: укладання навчальної програми з кожної дисципліни; підбір підручників; виписка книг для бібліотек, засобів навчання; прийом до ремісничого училища, переведення з класу в клас і звільнення учнів, видача їм атестатів; організація благоустрою навчально-виховної діяльності училища та ін. [3, с. 201-202]. Ці питання були основою для функціонування ремісничих шкіл не лише земських, а й приватних, громадських та державних.

Слід зазначити, що діяльність земств у царині професійної освіти все ж таки дала певні практичні результати. Насамперед, сприяла збільшенню кількості шкіл різних типів відповідно до потреб населення, інтересів і здібностей учнів, впроваджувала принцип безкоштовності навчання.

Отже, зміст освіти земських професійних шкіл був спрямований на підготовку кваліфікованих спеціалістів у певній галузі виробництва. Задля цього земства надавали субсидії закладам інших відомств, створювали ремісничі відділи при початкових школах (викладання ремесел, уроки рукоділля), сприяли відкриттю різних професійних шкіл (учительські семінарії, нижча реміснича школа взуттєвого та чемоданного ремесла, жіноча швейна та в'язальна школи тощо), дбали про фінансування, матеріально-технічне оснащення, засоби навчання.

Список використаних джерел

1. Благова Т.О. Розвиток шкільної і професійної мистецької освіти на Полтавщині (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): навчальний посібник. Полтава: Оріяна, 2009. 240 с.
2. Бояренцев С.М. История учебных заведений Полтавы до 1917 года. Полтава: ООО «АСМА», 2013. 443 с.
3. Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. Челябинск: Южно-Урал. кн. изд-во, 1971. 278 с.
4. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століть): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1998. 16 с.
5. Обметко О.М. Внесок земських установ України у справу народної освіти наприкінці XIX – початку XX ст. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/28992>

6. Прокопенко Л. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01\(5\)/11pllpto.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11pllpto.pdf)

* * *

Пищулова Анастасия Павловна,

магистрант Витебского государственного университета имени П.М. Машерова
(Витебск, Беларусь);

Дулов Анатолий Николаевич,

кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой истории Беларуси
Витебского государственного университета имени П.М. Машерова
(Витебск, Беларусь)

Рождение футбола в Витебске в начале XX века

Футбол – один из самых популярных видов спорта в Республике Беларусь. На постоянной основе проводится чемпионат и кубок страны по футболу. Тем не менее, история развития футбола в регионах изучена недостаточно. Основной целью исследования данной темы является систематизация и приведение в хронологический порядок всех имеющихся данных о развитии футбольного движения в городе Витебске.

На вопрос, когда и где появился футбол в Беларуси, есть однозначный ответ: в начале XX века, в губернских и крупных уездных центрах. Появление данной игры в нашей стране связывают с футболистом из России А.Либманом, который устроился на работу в Гомельское отделение Орловского банка. Именно он приобрел к новой игре учащуюся молодежь. И уже к осени 1910 года любители данного вида спорта объединились в Первую гимназическую футбольную команду [1, с. 5].

В Витебской области футбол также стал развиваться с начала XX века. После 1910 года были созданы первые футбольные команды — на юго-западе города (район Пролетарской площади) и среди железнодорожников. Молодой вид спорта не пользовался большой популярностью среди жителей Витебска. Правда, накануне Великой Октябрьской социалистической революции уже было создано несколько простейших футбольных полей, на которых и проходили игры любительских команд.

В 1918 году создавались футбольные команды при спорткружках и клубах, в частях местного гарнизона. Игры проводились на Конной и Сенной площадях, где были установлены ворота и сделана примитивная разметка. Популярность игры так быстро росла, что футбол был включен в программу 1-й и 2-й губернских олимпиад (1920 и 1922 года). В начале июня 1922 года для руководства футбольными командами и организацией соревнований была создана футбольная Лига, председателем которой избрали капитана первой витебской команды «Гладиатор» М.Брувштейна, а заместителем — представителя спортклуба Всеобуча С. Данилова. В футбольной лиге Витебска на 1922 год было зарегистрировано 10 коллективов: три команды городского спортцентра «Гладиатор», две команды 15-го стрелкового полка, команда спортклуба «Авиа», банно-прачечного отряда «Сокол», 17-го железнодорожного полка, спортклуба артиллерийского дивизиона и школьная команда «Юнец».

2 июля 1922 года завершилось первое первенство Витебска по футболу. А уже спустя несколько дней в город стали съезжаться команды Полоцка, Невеля и Дриссы для участия в первом чемпионате губернии. О том, как он был организован и проходил, рассказывают материалы государственного архива Витебской области.

«Распоряжением Лиги было созвано общее собрание капитанов всех футбольных команд города Витебска, на котором была избрана организационная комиссия по проведению соревнований. В комиссию вошли от Лиги С. Данилов и Ф. Ефимов и от футболистов Зеленов и Маймин... Подготовительные работы выразились в следующем: для футбольных состязаний выбраны три поля — Сенная площадь, Конная площадь и Юрьева горка. Разбиты поля необходимой для соревнований территориальности и поставлены вновь изготовленные гол штанги». Данная информация была представлена в «Докладе председателя оргкомиссии футбольных состязаний председателю губернского спортивного комитета о проведении 8—9 июля 1922 года первенства губернии по футболу» [3, с. 9].

Ввиду полного отсутствия средств, как в губернском спортивном комитете, так и в Лиге было решено устроить 9 июля платный финальный матч, чтобы вся получаемая от него прибыль пошла: на прием и угощение приезжих из уездов гостей, покупку

переходящего приза для команды, взявшей первенство губернии, и прочие расходы.

Городские жители были заранее оповещены через плакаты и листовки, получен был бесплатный наряд от начальника губернской милиции на духовой оркестр и необходимый караул из 125 человек. Победителем первенства стала команда Витебска, выигравшая со счетом 4:1.

Также имеются сведения о проведении дня физической культуры по городу Витебску, который состоялся 12 августа 1923 года [3, с. 103]. Помимо прочих показательных выступлений спортсменов, на Сенной площади проводился футбольный матч [3, с. 205].

В 1918 году состоялись первые междугородние встречи. Летом футбольная команда кружка «Спорт» выехала в Смоленск, где уступила хозяевам поля со счетом 0:11. Неудачно дебютировала и сборная команда города. Она не смогла оказать достойного сопротивления своим соперникам и проиграла в Полоцке со счетом 0:7, в Орше — 1:8. Правда, клубные команды Витебска выступали гораздо успешнее. Команда «Авиа - и Авточастей» отличилась в Невеле — 4:2, а «Гладиатор» выиграл в Орше у сборной города 8:0.

Про матч в Полоцке имеются более подробные сведения. Газета «Известия Витебского губисполкома и Губкома РКП(б)» за 22 июля 1922 года пишет: «В день пятилетней годовщины профинтерна и красного командира в гор. Полоцке было устроено спортивное состязание под руководством начальника Увсеовбуча т. Малаховского. В состязании участвовали курсанты, допризывники и дети.

По окончании спортивных состязаний состоялся футбольный матч сборных команд Витебской и Полоцкой. Результаты 0:7 в пользу Полоцка. Не мешало бы подтянуться Витебским спортсменам».

В 1924 году уездно - городской совет физической культуры провел очередное первенство Витебска, в котором принимало участие 12 команд. В розыгрыше первого круга в решительном матче встретились команда Совета Физкультуры и команда «Красный Октябрь». Матч проходил при сильном дожде и футбольное поле превратилось в грязевую лужу. Зрители ждали результата 0:0 в надежде посмотреть этот же матч при других

условиях, но игра закончилась со счетом 1:0 в пользу команды Совета Физкультуры [5, с. 42].

Розыгрыш летнего первенства по футболу был проведен с 10 июля по 3 августа 1924 года в два круга: городской – 5 команд («УСФК», «Марковщина», «Авио», «Красный Октябрь» и 14 ж/д батальон) и лагерный – 7 команд (13, 14, 15 и 80 полки, Сапрота 5, Сапбат и Артиллерия 27 дивизии). Победителем по городскому кругу стала команда «УСФК», по лагерному – Сапбат [4, с. 65].

По результатам футбольного первенства города была создана сборная Витебска, которая 17—22 августа приняла участие в 1-м Всебелорусском спортивном празднике, где заняла почетное второе место. Особенно белорусским болельщикам запомнился матч между командами Борисова и Витебска, который состоялся 19 августа в 12 часов дня. Первый тайм не смог выявить сильнейшего, а во втором витебские футболисты решили во что бы то ни стало победить, но повели свою игру совсем не по правилам. Они принялись избивать своих противников. Борисовская команда вынуждена была покинуть поле. Газета «Звезда» назвала данный матч «не футболом, а футбоем» [5, с. 55а].

Известны фамилии и команды всех игроков Витебска: Гольдман, Силкин и Шимановский «УСФК», Маляренко «13 полк», Иванов, Смирнов, Иванов, Степанов и Пузанов «Авио», Ивашуга «Красный Октябрь», Милованов «Сапбат» [4, с. 67].

Имеются сведения о развитии футбольного движения в Красной армии. Так городской железнодорожный полк отчитывается в том, что на 1924 год футбольные команды организованы в каждой роте, а также проводится розыгрыш футбольного первенства батальона между этими командами [5, с. 11].

Летом 1925 года в первенстве Витебска принимали участие 17 команд, а в 1930 – уже 22. Перестройка физкультурной работы по профсоюзному принципу привела к созданию в городе новых коллективов — «Металлист», «Кожевник», «Строитель», «Швейник» [2, с. 7].

В промежутках между играми первенства города футболисты Витебска часто принимали гостей и сами выезжали в Смоленск, Орел, Могилев, Оршу, Полоцк и Минск, встречались на нейтральном поле с командами Бобруйска, Гомеля и других городов.

В 1926 году витебские спортсмены провели свою первую международную встречу. В это время в Беларуси гостили футболисты рабочего клуба из Лейпцига. Они провели в нашей республике пять матчей — два в Минске и по одному в Витебске, Могилеве и Гомеле. Спустя шесть лет, в сентябре 1932 года, уже в Витебске принимали немецких футболистов. Хотя именно нашим землякам удалось открыть счет, убедительную победу одержали гости — 8:1.

18 и 19 июля 1934 года в Витебске выступала команда ленинградского завода «Красный Октябрь». В первый день она победила сборную города со счетом 3:1, а на второй хозяева сумели взять реванш — 5:1.

С 1936 года создаются команды добровольных спортивных обществ. В первенстве города в группе сильнейших выступают «Спартак», «Локомотив», «Динамо» и еще шесть коллективов. В классе «Б» — семь профсоюзных команд. Третью группу составляли юноши [2, с. 9].

10 июня 1941 года состоялся последний перед войной розыгрыш футбольного кубка города. Его победителем стала команда части товарища Музыченко.

В годы борьбы с немецко-фашистскими захватчиками многие футболисты Витебска сражались на поле боя. Среди них были кавалер ордена Славы А.Богущий, заслуженный тренер БССР А.Брин, А.Бакаев, Б.Лысов, В.Осипов, Н.Хрол и многие другие. После окончания войны, те, кто остался в живых, вновь вышли на футбольное поле. Еще в развалинах находились улицы города, а 2 мая 1946 года уже состоялся первый послевоенный праздник физкультурников [2, с. 10].

История развития футбола в Витебске насыщена различными фактами и событиями, которые были проанализированы и изложены в хронологическом порядке. Тем не менее, в архивах Витебской области еще имеются не изученные документы, которые составили бы более полную картину появления футбола в Витебске.

Список использованных источников:

1. Болдырев Д.М. Футбол Белоруссии. Минск, 1990. С. 5-23.
2. Подлипский А.М. Футбол Витебщины. Минск, 1984. С. 6-10.
3. Государственный архив Витебской области. Ф. 56. Оп. 1. Д. 223.
4. Государственный архив Витебской области. Ф. 476. Оп. 1. Д. 6.
5. Государственный архив Витебской области. Ф. 476. Оп. 1. Д. 10.

Рибачук Віктор Олексійович,

ст. викладач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(Полтава, Україна)

Відродження європейської культурної традиції в творчості Т.С. Еліота

У травні 2017 року група консервативно мислячих інтелектуалів зустрілася в Парижі. Об'єднані загальною тривогою про нинішній стан європейської політики, культури і суспільства учасники виступили з декларацією "Європа, в яку можна вірити". Автори Паризької декларації закликають стати на захист справжньої Європи, адже сучасна Європа знаходиться у серйозній небезпеці, оскільки перебуває в полоні хибного розуміння самої себе і своєї історії. Європейське суспільство глибоко загрузло в «індивідуалізмі, ізоляції та відсутності мети» [1]. Лідери сучасної Європи ігнорують християнське коріння. Звідси декларанти зображують сучасну Європу – технократичну, нігілістичну, з ослабленим шлюбом і поганою освітою – як фальшиву.

Паризька декларація актуалізує найважливіші питання про природу і цінності європейської традиції, відродження і збереження якої є єдиним шляхом виходу із кризи.

Проблема відродження європейської традиції не є новою. Особливої гостроти вона набула в першій половині ХХ століття, коли європейська цивілізація переживала глибоку економічну, соціально-політичну і духовну кризу.

Європейські інтелектуали того часу М.Гайдегер, К.Ясперс, Г.Марсель, П.Волері, О.Шпенглер констатували кризу європейської самосвідомості, дегуманізацію мистецтва, переоцінку цінностей.

Пошуки шляхів подолання духовної кризи європейської культури є одним із головних завдань у творчості американського поета, драматурга і літературного критика Томаса Стернза Еліота.

У своїх поетичних творах «Пісня кохання Дж. Альфреда Пруфрока», «Геронтіон», «Безкінечна земля», «Пусті люди» Еліот зображує спустошених, розгублених і приречених на смерть при житті людей. Це узагальнені образи європейців початку ХХ століття: не здатних до рішучих дій, ґрунтового мислення, глибокого відчуття і переживання. В ліричних творах Еліота відчутний мотив страху, що людство може загинути. Так, у вірші

«Любовна пісня Альфреда Пруфрока» поет змальовує картини сірого, понурого, безрадісного буття у великому місті. Герой безцільно блукає у безлюдному місті і марнує своє життя на безглузді розмови за чашкою чаю. Пруфрок – це образ маленької людини, яка усвідомлює свою жалюгідність і нікчемність:

«Усі! Я не Гамлет – і не буду ним я;
Не викличу ні в кого інтересу» [2, с. 32].

У «Геронтіоні» теж показана жалюгідність і нікчемність людського існування, але вже не молодого юнака Пруфрока, а самотнього старця на межі смерті, який опинився на дні життя. Він втратив абсолютно все і перед смертю згадує своє життя. Самоаналіз героя засвідчує його нездатність зрозуміти прихований сенс порядку подій, що символізує марну спробу людини відшукати належне місце в історії. Ліричні «я» образи свідомості Геронтіона породжують хаос і руйнацію. У свідомості Геронтіона постає всеохоплююча панорама фальшивими обіцянками слави і безсилля зробити висновки з досвіду попередніх поколінь:

«Скільки в історії прихованих ходів-переходів, хитроумних коридорів

Потаємних виходів. Ошукує вона шепотом марнолюбства,
Веде нас марнослаством машин» [2, с. 55].

Еліот не лише показує духовну кризу європейської цивілізації, а й указує на шляхи виходу із кризи. Він визначає три причини, що привели до духовного занепаду європейської культури.

Першим фактором, що в історичній перспективі обумовив духовну кризу, став ренесансний антропоцентризм, який утверджує культ людини, створює передумови для атеїзму і заперечення Бога. У статті «Релігія без гуманізму» Еліот показує, що атеїстичний гуманізм, який підносить людину на небувалу висоту, нежиттєздатний і руйнівний для культури [3, с. 278].

Предтечою духовної кризи європейської культури, на думку Еліота, став романтизм. Романтична концепція свободи творчості, заклик до новаторства й оригінальності значно послаблювали традицією. А такі категорії романтичної естетики як «поезія серця», «самоствердження особистості», «інтуїтивне й ірраціональне осягнення реальності» в перспективі приводять до хаосу. Не свою індивідуальність і почуття потрібно виражати в поезії, а навпаки – максимально дистанціюватися від них. Не своїми емоціями цікавий

поет, пише Еліот, а своєю здатністю перетворювати свої оригінальні особисті переживання в універсальне й надособистісне.

Ще одним фактором, що зумовив кризу культури став, на думку поета, європейський лібералізм. Еліот критикує лібералізм за ідею унікальності особистості, за заклик орієнтуватися лише на власне «я», довіряти лише собі, не визнавати над собою ніяких сил. Людина, за Еліотом, не існує як відчужена форма від реальності, вона підкорюється порядку речей, центром яких є Бог. Найважливіша мета суб'єкта – виявити абсолютні цінності, що забезпечують цілісне бачення світу. Ці цінності, підкреслює Еліот, у душі людини, а шлях до їх виявлення в собі – релігійна практика [3, с. 375]. Людина мусить знати, що вона недосконала, що їй належить стати цілісною й гармонійною. Відмова визнати свою недосконалість – це шлях до духовної пустоти і деградації, що й сталося з людиною ХХ століття. Еліот проголосив: «Жодна культура не виникла і не розвинулася без релігії, і навпаки, жодна релігія не збережеться за відсутності культури [3, с. 158].

Важливу роль у моральному розвитку людини і трансляції культурних цінностей Еліот відводив сім'ї: «найважливішим засобом передачі культури залишається сім'я: коли сімейне життя перестає виконувати свою функцію, ми повинні очікувати занепаду культури» [4, с. 65].

Таким чином, західноєвропейська цивілізація була далекою від культурного ідеалу Еліота. З технологічними інноваціями Промислової революції, виникненням масового виробництва і, як наслідок, споживацької філософії та масової культури, надія на духовне вдосконалення зникає на фоні безнадії. Таку безнадію Еліот передає через жалюгідні образи, що замінюють у його поезії. З особливою силою панорама духовного зубожіння та безглузлого існування людства показана у «Безплідній землі». Але як поет-пророк, поет архетипів Еліот все своє життя шукав вихід із глухого кута. Зрозумівши обмеженість європейського гуманізму, витвореного титанами Відродження й романтизму, згублений вплив просвітницького раціоналізму, згублений вплив просвітницького раціоналізму на культуру й мораль, Еліот прийшов до релігії, до ідеї відродження європейської традиції.

Традиція для Еліота – не застигла естетична формула, не ряд імен, навіки закріплених за певними точками літературної історії. Кожна епоха дає новий погляд, нову перспективу, згідно з якою

традиція переглядається. У статті «Єдність європейської культури» Еліот підкреслює, що ця єдність базується на спільній традиції, якою є Антична Греція, Рим, Ізраїль і християнство.

Отже, відродження єдиної європейської традиції як запорука подолання духовної кризи зближує ідеї Паризької декларації з пошуками Т.С. Еліота.

Список використаних джерел

1. Паризька декларація «Європа, в яку можна вірити». URL: <https://zbruc.eu/node/72673> (дата звернення: 02.02.2020).
2. Еліот Т.С. Вибране. К.: Дніпро, 1990. С. 197.
3. Еліот Т.С. Избранное. Религия, культура, литература. М.: РОССПЭН, 2004. 752 с.
4. Еліот Т.С. Призначення слова «культура». *Незалежний часопис «І»*. №7. 1996. С. 58-68.

* * *

Рожкова Людмила Іванівна,

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (Суми, Україна)

Пам'ять про тоталітаризм у меморіально-мистецькому просторі: європейський досвід

Історична пам'ять – це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках [1, с. 135]. Після падіння комуністичних режимів в ряді країн Європи створені Інститути національної пам'яті як державні інституції, призначення яких полягає у збереженні історичної пам'яті і формуванні комеморативної політики.

Зокрема, 2002 р. було відкрито музей в Будапешті (офіційна назва – «Будинок терору»), розташований у приміщенні, де у 1940 – 1945 роках була штаб-квартира угорських фашистів, а в 1945 – 1956 роках – штаб-квартира таємної поліції Угорського комуністичного режиму. Музейний комплекс включає парк скульптур «Мементо» (у перекладі – «пам'ятай»), де візуально втілено пам'ять про

тоталітаризм. Чи не найцікавіший експонат парку - «Чоботи Сталіна», які є фрагментом пам'ятника, знесеного 1956 р. як символ радянської присутності в Угорщині. 2005 р., у річницю 60-річчя після закінчення Другої Світової війни, у Берліні було відкрито Меморіал пам'яті жертв Голокосту. Він має нагадувати про жахливі злочини націонал-соціалізму, про мільйони знищених євреїв. У самому центрі німецької столиці, неподалік від будівлі Рейхстагу, постав ліс із сірих бетонних глиб. Він виростає із землі поступово і непомітно. Брили заввишки півметра спершу не викликають занепокоєння – так і націонал – соціалізм спочатку здавався абсолютно безпечним. Раптом, непомітно для себе, відвідувач опиняється у досить незвичному оточенні. Людина, затиснута між височеними бетонними стовпами, губиться в холодному незатишному лабіринті. Автор проекту, американський архітектор Пітер Сйзенмен, ставив за мету спонукати суспільство до дискусії про причини Голокосту та про те, як уникнути повторення трагедії. Як зазначає чеський публіцист Патрик Оуржеднік, «...функція пам'ятника не лише прославляти сприятливі історичні події, але й застерігати майбутні покоління [2, с. 57].

Після падіння комуністичного режиму у Німеччині створений Музей історії таємної поліції «Штазі». Колишня будівля КДБ Литви перетворена на Музей жертв геноциду та створено музейну експозицію «Грютас - парк». У приміщенні радянського музею «латиських стрільців» відкрито Музей окупації. Європейський досвід звільнення міського простору від візуальних маркерів комуністичної доби та створення так званих «музеїв комунізму» науковцями оцінюється неоднозначно, адже без розуміння історичного контексту молода людина не в змозі зрозуміти, символом чого є ці одноманітні скульптури у парку або кумачі на стінах музею. Через те парки та музеї комунізму перетворилися з культурно-просвітніх на суто туристично-комерційні об'єкти [3, с.19-20].

Після проголошення незалежності України представники наукової спільноти, провідні історики пропонували розробити концепцію політики пам'яті, яка передбачала б заходи для засудження та унеможливлення неправових злочинних режимів. На відміну від країн Східної Європи, радянська історична пам'ять в ментальності українського суспільства пустили глибоке коріння, тому заходи з декомунізації носили непослідовний характер.

Наприклад, в Сумах пам'ятник В. Леніну (встановлений 1982 р., скульптор Е. Кунцевич, архітектори І. Ланько, А. Заваров) було перенесено 2000 р. на околицю міста, де він перебував у непристосованих умовах і був місцем стихійних зібрань і специфічного дозвілля молоді прилеглих вулиць.

Проведення систематичної і послідовної політики з декомунізації, дерадянзації і дерусифікації стало можливим лише в умовах демократизації суспільства, об'єднання зусиль державних органів, представників наукової спільноти, громадськості. Стихійний демонтаж пам'ятників В.Леніну (так званий «ленінопад») розпочався наприкінці 2013 р., під час Євромайдану. В окремих випадках він здійснювався силами громадських активістів і супроводжувався частковим або цілковитим руйнуванням пам'ятників, деякі з них зникли. Після ухвалення у квітні 2015 р. законів про декомунізацію, зокрема, Закону України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», процес зміни топонімічних назв, демонтажу пам'ятників радянської доби набув масового характеру. В Сумській області станом на кінець 2016 року, було демонтовано 86 пам'ятників комуністичним вождям, з них 54 - пам'ятників В. Леніну, в цілому в Україні 2389 та 1320 пам'ятників відповідно [4]. Символи державної влади перетворювалися на комунальне майно з невизначеним подальшим призначенням. У процесі декомунізації постало питання про цивілізовані способи позбавлення міського простору від візуальних маркерів тоталітарного режиму.

За радянської доби мистецька творчість перебувала під постійним ідеологічним тиском, скульптура мала бути втіленням комуністичної ідеології, справляти потужний вплив як на індивідуальну, так і колективну свідомість суспільства. Основною метою «монументальної пропаганди» було не збереження пам'яті про події, а насадження певної ідеології та міфології, тому музейно-меморіальний простір наповнювали помпезні, мовчазні, гранітні, бронзові або мармурові монументи. Створювалися і відповідні форми комеморації: це переважно пам'ятники, барельєфи, пам'ятні дошки. Сучасні меморіальні простори західних країн багатозарові. Це не лише пам'ятники, йдеться про певний історико-культурний простір, різні засоби донесення інформації, створення майданчика

для дискусії про історичні події та роздуми про майбутнє [5, с.60-63].

На відміну від інших європейських країн, в Україні відсутній значний досвід створення музеїв тоталітаризму. Існує музей – меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (м.Львів). У Тернополі, у приміщенні одного з корпусів технічного університету розгорнуто експозицію, яка складається, переважно, з радянських артефактів та тогочасних атрибутів, тому цей заклад є, скоріше, музеєм радянського минулого. Подібні за змістом експозиції музею радянського побуту у Запорізькому університеті, у Ніжинському педагогічному університеті, музею «Радянська школа» у Закарпатській області, деяких приватних колекцій. Вони відтворюють соціальний простір, особисте життя людини, яке, незважаючи на ідеологічний тиск, мало свої позитиви.

Символічно, що в рік століття жовтневого більшовицького перевороту та пам'яті жертв «великого терору» з ініціативи керівництва Українського Інституту Національної Пам'яті, за підтримки наукових та музейних працівників, у Києві засновано Музей монументальної пропаганди СРСР. Місцем розташування обрано колишню Виставку досягнень народного господарства з архітектурним ансамблем у стилі радянського монументалізму. Подібні проекти втілюються і на регіональному рівні: в одному з районів Одеської області створено «Парк радянських скульптур».

Для того, аби пам'ятники комуністичної доби, позбавлені колишнього ідеологічного навантаження, перетворити на форми політики пам'яті, необхідна продумана концепція та відповідний історико – культурний ландшафт. За таких умов вони можуть стати органічною частиною існуючих меморіально-музейних просторів. Згідно з науковою класифікацією музеїв, заповідники – це музеї комплексного типу просто неба, що володіють особливою цінністю й отримали цей статус згідно з постановами урядових органів [6, с.225]. Статус заповідника передбачає особливий режим збереження й використання територій та об'єктів.

Наукові співробітники в м. Путивлі Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі ініціювали створення експозиції «Парк радянського періоду». Автором ідеї виступив директор Сергій Володимирович Тулик, куратором проекту – старший науковий співробітник Борис Олексійович Кирбаба. Заповідник у Путивлі включає, серед інших об'єктів, Музей

партизанської слави та виставку військової техніки часів Другої світової війни в Спадщанському лісі в 15 км. від міста. Таким чином, символічний ландшафт Спадщанського лісу поєднав різні засоби збереження історичної пам'яті про тоталітарні режими ХХ століття – комуністичний, фашистський, нацистський.

Формування музейної експозиції було розпочато 2016 р. Експонати до музею привозили з Сумської, Полтавської, Чернігівської та Івано-Франківської областей. 22 вересня 2019 р. відбулося відкриття експозиції «Парк радянського періоду», яка складається приблизно з 50 творів. Найбільше встановлених скульптур та бюстів, а саме – 12, належать Володимиру Леніну. Привертає увагу пам'ятник, який до недавнього часу знаходився на центральній площі м. Путивля (скульптор П. Мовчун, архітектор С.Кілесюк, 1985). Представлені також погруддя Й.Сталіна, С.Кірова, інших комуністичних лідерів, а також скульптурні композиції у стилі соціалістичного реалізму. На облаштування експозиції було витрачено близько 1 млн. гривень, як приватних так і коштів платників податків. Ще кілька десятків пам'ятників потребують реставрації, вони будуть встановлені пізніше.

Усі експонати оздоблені табличками із супровідною інформацією (місце, де перебував пам'ятник, дані про автора, час встановлення). На окремих стендах розміщено стислі історичні довідки про діячів комуністичного режиму.

Питання про художню цінність пам'ятників належить до компетенції архітекторів та мистецтвознавців, адже художня школа реалізму є частиною мистецької спадщини ХХ століття. І навіть в умовах жорсткої уніфікації мистецького процесу інколи з'являлися твори, позначені оригінальністю творчого задуму та високою професійністю виконання. Наприклад, відомий скульптор, уродженець Сумщини І.Кавалерідзе створив новаторський пам'ятник В.Леніну в м. Шостці у вигляді агітаційного комплексу, який, на жаль, не зберігся та пам'ятник «Розкутий прометей» у Ромнах [7, с.199]. Отже, у майбутньому експонати можуть бути предметом досліджень істориків та мистецтвознавців. В даний час відбувається розробка концепції та змістовного наповнення експозиції, у тому числі радянськими артефактами другої половини ХХ століття. Йдеться як про типові зразки радянського символізму (прапори, вимпели, відзнаки, зразки наочної агітації тощо), так і про унікальні, наприклад, комуністичний символ «серп і молот»,

виготовлений з цукру, що прикрашав приміщення заводууправління одного з підприємств Сумщини. Спеціальна екскурсія та інформація про наслідки політики тоталітарної держави посилюватимуть вплив на почуття та свідомість відвідувачів, спонукатимуть до дискусій та роздумів. Отже, сучасні комеморативні практики спрямовані не лише у минуле, а на майбутнє.

Навіть така консервативна інституція пам'яті, як музей мусить сьогодні змінювати свою політику... «Нова музеологія» вносить істотні зміни у ставлення до публіки та досвіду; робить акцент на індивідуальному історичному досвіді... У локальних музеях... йдеться про незавершуваність творення минулого: актуальні події виштовхуються у минуле, на дистанцію (забування) і перетворюються на предмети пам'яті» [8, с. 18-21].

Отже, сучасний музей – це не лише зібрання мистецьких творів, він повинен стати важливим інструментом політики історичної пам'яті. Зміна топоніміки, знесення з вулиць та площ матеріальних символів минулого – лише перший крок на шляху до перебудови свідомості суспільства. Експозиція музею тоталітаризму має на меті не забуття радянського минулого, а навпаки, бути прикладом того, що ніколи не повинно повторитися. Сучасні комеморативні практики, зокрема, й на локальному рівні, передбачають як цивілізовані способи позбавлення від пам'ятників і назв, які символізують комуністичний період історії ХХ століття, так і й створення меморіальних просторів, спрямованих на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. №2. С.135.
2. Оуержезнік Патрик Європеана. Коротка історія двадцятого століття. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 160 с.
3. Ковалевська О. Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація українських міст. *Український тиждень*. 2015. №47 (419) 27.11-3.12. С. 19-20.
4. <http://www.memory.gov.ua/news/ponad-50-tisyach-vulits-zminili-nazvi-vprodovzh-2016-roku>
5. Ігор Пошивайло: «Спорудження помпезних і німих меморіалів – це радянська традиція». Спількувалася Ганна Трегуб. *Український тиждень*. 2019. №6 (586) 8-14.02.2019. С.60-63.

6. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: навч. посіб. К.: Знання, 2008. 428 с.
7. Дейнека А.И. Памятники архитектуры Сумщины. Харьков: Прапор, 1988. 199 с.
8. Бондаревська Ірина. Історична пам'ять і забування. *Філософська думка*. 2013. №6. С. 18-21.

* * *

Рябокинь Алина Александровна,

аспирант кафедри общей педагогики и андрагогики Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко (Полтава, Украина)

Переплетение римско-готской и римско-ирландской традиций в музыкальной культуре Каролингского Возрождения

Становление профессионального музыкального искусства началось на заре христианской эры, когда общины верующих начали строить первые Церкви и Храмы для совместного проведения службы Господу. В те времена речетативы, пропеваемые на одном звуке пастырем, и такой же монотонный ответ прихожан (клироса), перестали удовлетворять эстетические вкусы римской образованной элиты, принимающей Христианство.

Одним из первых, кто серьезно занялся этой проблемой в IV веке н.э., стал епископ Амвросий Медиоланский (амвросианское пение), второй – кто провел реформу церковного пения, унифицировав его для всего Западного мира, был папа Григорий Великий (григорианское пение). Но мы сегодня поведем речь о тех учителях Западной Церкви, которые вывели труды своих предшественников на уровень профессионального образования – Исидоре Севильском (епископе гиспальском, 570-637 гг.) и Алкуине Йоркском (735-804 гг.), основателе Платоновской академии в Империи Карла Великого.

Этим великим христианским педагогам и музыкантам посвящено немало трудов, начиная с середины XIX века. Это, в первую очередь, работы русских исследователей Г.Романовского, С.Пантелеймонова [2; 1], зарубежных – Ж. Бовена, Ж. Чурукка, Г.Козна и других [3; 5; 6]. Эти труды показывают значение творчества Исидора Севильского и Алкуина Йоркского в

становлении христианской духовной музыки и в частности – церковной мессы. Несмотря на достаточный круг источников и научной литературы, нет таких где бы последовательно было проанализировано цепочку изменений в системе общего и музыкального образования, включающую в себя такие личностные звенья, как Григорий Великий – Исидор Севильский – Алкуин Йоркский. Поэтому цель статьи – обобщить опыт становления христианской музыки в VI – IX веках и показать его как неразрывный процесс в переплетении римо-готской и римо-ирландской традиций.

Вестготское (испанское) духовное возрождение можно датировать теми же годами, что и жизнь Исидора Севильского. Именно на Пиренейском полуострове в мирный период в последней трети VI века сложилась исключительно благоприятная остановка для развития христианского образования. В Гиспале (Севилья) была открыта высшая епископальная школа, ставшая прообразом первого европейского университета. Под влиянием своего старшего брата Леандра, отличавшегося «ученостью», прошло формирование будущего энциклопедиста, автора дидактической педагогической литературы, шестого доктора Церкви Исидора Севильского.

Исидор был непосредственным продолжателем образовательно-научных и воспитательных идей Боэция и Кассиодора. Однако он нам продемонстрировал гораздо больше возможностей по реализации собственной христианско-педагогической модели (*doctrina*) на практике. Система энциклопедических представлений Исидора Севильского о структуре «живого» мира послужила основой для написания фундаментальных трудов в XVIII веке.

На латыни его именовали *Sanctus Isidorus Hispalensis episcopus*; современными языками – *St. Isidore of Seville*, *Isidor von Sevilla*, *San Isidoro de Sevilla*, Исидор Севильский (Гиспальский). Исидор Севильский дал толкование всем известным в VII веке «вещам» – понятиям и терминам и впервые создал научно-понятийный аппарат исследования, который соединил античные знания с основами христианской веры.

Энциклопедическая наука раннего Средневековья в виде систематизации всех накопленных к тому времени знаний и их изложения в понятной для его современников форме обязана исключительно Исидору. Благодаря его произведениям, дошедших

до нас практически неведомыми, мы имеем возможность узнать, как образованная элита вестготской Испании понимала педагогику, историю, географию, космологию, теологию, грамматику. Ученый предложил все собранные им знания в виде постоянной системы, оправданной авторитетом христианской церкви и позднеантичной традиции.

Исидор начал свою энциклопедическую книгу с объяснения разграничения науки и искусства: «Наука (*disciplina*) имя свое получила от обучения, поэтому она также может называться и знанием (*discendo*), слово «знать» произошло от «учиться» (*discere*), ибо из нас ничего не будет знать, если не учиться. А иначе она названа наукой, ибо всему учит (*discitur plena*). Искусство (*ars*) имеет такое название потому, что состоит из установок и правил художественного мастерства (*ars*). Другие же утверждают, что греки вывели это слово (*ἀρτε τῆς ἀρετῆς*) от слова «благотворительность», которую они называли «знанием» [2, с. 73].

Семь свободных искусств Исидор, в отличие от Боэция и Кассиодора, не разделял на две части, выступая за целостность и неразрывность основного знания, обогащенного еще и вспомогательными науками. По традициям римской школы ученый начинал их изложение с грамматики и диалектики, которые рассматривались им как практические методы к изучению более сложных наук и они входили в одну книгу с риторикой.

Правда, в отличие от папы Григория I Великого, севильский епископ несколько меньше уделял внимания развитию такой составной части квадривиума, как музыка. В разделе «Этимологий», под названием «О четырех математических дисциплины», он рассматривает ее в контексте изучения арифметики и геометрии, считая музыку высшей математической дисциплиной [3, с. 89].

Однако Исидор воспроизводит сложную разветвленную структуру музыкальной дисциплины и объясняет ее сущность и назначение: «Музыка есть ориентирование в ритмах и понимание их, состоит из звука и пения. И название такое получила как производное от Муз. Итак, ни одна из наук не может быть совершенной без музыки, ибо ничего не бывает без нее. Музыка управляет страстями, формирует разное состояние чувств. И чтобы мы не говорили, и как бы мы не возбуждались из-за движения в середине вен, это связано с силами гармонии через музыкальные ритмы. Музыка состоит из трех частей – гармоникой, ритмикой и

метрики. Гармоника разделяет звуки высокие и низкие, ритмика исследует столкновения слов и согласования звуков, метрика правдоподобным образом познает меры разнообразных метров – стихотворных и музыкальных.

О каждом звуке, являющимся материей песен, известно, что он имеет тройственную природу (три раздела). Первая следует гармоника, которая состоит из звука песен. Вторая – органика, предполагает умение владеть музыкальными инструментами. Третья, ритмика, содержит ритмы, без которых невозможно правильно петь» [1, с. 91-92].

Таким образом, мы встречаемся с классификацией музыкального искусства за средствами его выразительности, методике его изучения по разделам и частями. Современная теория христианской музыки во многом обязана Исидору. Его епископальная школа готовила профессиональных певчих., использующих для ориентации буквенное обозначение нот.

Страны Западной Европы в следующем VIII веке переживали ряд серьезных потрясений. В центре европейского континента возникла мощная Империя Карла Великого, которой удалось уничтожить Аварский каганат, кочевнические набеги которого на Европу тормозили ее культурно-образовательное развитие. Укрепились позиции Римской духовной митрополии, однако, с другой стороны, часть Пиренейского полуострова отошла к арабскому миру. Центральной же фигурой христианского образования VIII века выступает Алкуин Йоркский (Флакк Альбин), основоположник универсальной модели, которая объединила все предыдущие духовные традиции раннего Средневековья. Он внедрил ирландскую христианскую ученую традицию на франкских землях.

Образовательную модель Алкуина классифицируем как общепринятую универсальную систему конца раннего Средневековья с усиленным духовно-нравственным компонентом. Она стала образцовой для следующих этапов в эволюции образования всех отраслей знания.

Во времена правления Карла Великого (768-814) в Империи франков началось настоящее культурный подъем, которому способствовала активная деятельность короля в данном направлении. Этот период справедливо принято называть Каролингским возрождением (768-840). Отметим, что после

переезда Алкуина в Ахенский дворец здесь начинается действительно бурная жизнь. По мнению Л. Швеца, ученый кружок в Ахене к тому времени уже функционировал, его члены в большинстве своем принадлежали к высшей франкской аристократии и королевской семье, и английскому ученому суждено было открыть здесь Академию, сначала став лишь действительным ее членом, позже – председателем [2, с. 101].

Именно в те времена Алкуин написал в Интродукции к своей «Грамматике»: «Нет благороднее труда, чем работать над книгой святой. И переписчик будет свою награду иметь. Лучше книги писать, чем ухаживать за виноградными лозами. Первый трудится ради души своей, второй - для живота своего. Мудрости древней и новой учителем образованный станет, потому что он прочитает произведения почитаемых Отцов»[2, с. 102].

Алкуин указывал, когда и как необходимо ставить «Пассионы» (музыкальные части мессы на страстной неделе) в «Книге музыки» («De Musica») и «Книге Таинств» («De Mysterium»). Ученый отмечал, что с солистами, исполнителями «Пассионов», стоит работать отдельно, обращать внимание на их мимику и понимание церковного текста, на эмоциональность, художественность и духовность исполнения. Прихожане Церкви, слушающие «Пассионы», должны быть поражены мессой, вместе с церковным хором пережить страсти Господни.

Музыка как предмет школьного воспитания привлекала к себе особое внимание Карла Великого. Еще в 787 году он пригласил из Рима двенадцать певцов, во главе которых были капельмейстера Феодор и Бенедикт. Одного из них Карл послал в Метц, второго – в Суасон, где они открыли свои певчие школы (метризы). От епископов и пасторов монастырей требовалось в этих школах учить пению церковной литургии. Конечно, во всех школах на первом плане находилась вокальная музыка, но рядом с ней уже начала развиваться и инструментальная. Упорядоченной по тем временам была и теория музыки, что изучалась по пособиям Беды Достопочтенного и Боэция.

Об этом мы можем узнать из дневника Валахфрида Страбона: «Начиная с Пасхи, в этом году мы взялись за изучение музыки. Хотя я не очень способный к выполнению этого искусства, но все же с большой любовью прирос к нему. Поэтому я с большим интересом изучал книги Боэция и читал Беду Достопочтенного. Таттон,

который когда-то сам был знаменитым музыкантом и писал различные гимны и песни, теперь читал нам подробные лекции о последовательности и взаимозависимости музыкальных тонов и о законах композиции. Затем он объяснил нам особенности органики различных музыкальных инструментов, правила пения, различные нотные знаки, постепенное происхождения и истинное значение их сегодня. Почти каждый из нас в предыдущие годы учился уже пению, или игре на каком-то из инструментов, один играл на органе, служивший единственным средством аккомпанировать храмовом пению, второй – на арфе, третий – на флейте, трубе или тромбоне. Кто-то пытался играть на цитре или трехструнной лире» [1, с. 32].

Таким образом, во времена Алкуина уже в определенные праздничные дни происходила литургическая драма в середине Церкви и школьники умели применять различные музыкальные инструменты. Правда, самого термина «Литургическая драма» ученый никогда не употреблял и в подлинном смысле данное действо еще не происходило. Хотя таким городам, как Ахен и Тур, оно не так уж и было необходимо. Здесь проживало варварское население, обращенное в христианство, которое и так посещало службы. Однако книги Алкуина по проведению католической литургии переписывались и хранились, а они содержали подробное описание таинств и месс, поэтому следующие поколения священнослужителей охотно использовали опыт и советы ученого по постановке церковной драмы [5, с. 430].

Конечно, народная и христианско-католическая традиция Средневековья приписывает папе Григорию Великому авторство всех хоралов, которые мы сегодня называем общим циклом «Григорианское пение». Но это не совсем так. Безусловно, папой было написано очень много песнопений западного образца, однако в более поздних редакциях «Антифонария» (в частности, английский вариант, начало X века) вошли произведения, написанные позже. Есть предположение искусствоведов, что часть этих хоралов принадлежит перу Алкуина Йоркского.

В отличие от Исидора Севильского, который о музыке писал только в третьей книге «Этимологий», под названием «О четырех математических дисциплины», Алкуин посвящает ей отдельную работу. Исидор рассматривал музыку в комплексе с арифметикой, геометрией и астрономией, так же необходимыми для функционирования образования, как и церковное пение. Алкуин в

своем произведении «De Musica» обосновывает целесообразность специальной системы для музыкантов церкви, что повысит ее профессиональный уровень и приблизит к Богу.

В одном из своих латинских писем ученый написал: «Практически все дети могут усвоить грамматику, дидактику и риторику. Гораздо сложнее с математическими искусствами. Не всякий постигнет арифметику и геометрию. Еще сложнее с музыкой. Голос и музыкальный слух даются человеку от Бога и только голосам доступно превозносить Творца. Мы должны сохранять, развивать эти голоса, не перегружать их другими искусствами. И пусть они осознают, каким сокровищем их наградил Бог и да отдадут себя без конца и усталости служению Церкви. В этом мы должны их убеждать» [667, л. 9-11]. Этого мнения придерживались и отечественные церковные педагоги-музыканты практически до конца XIX века [668, л. 212].

В профессиональном музыкальном мире Алкуина считают одним из основателей европейской духовной музыкальной традиции Средневековья и музыкальным теоретиком. Именно в его трактате подробно описана система восьми диатонических ладов, которые позже назовут ладами церковной музыки. Мы здесь встречаем и один из первых вариантов невменно-буквенной нотации и кантиляционные знаки, с помощью которых записывали ноты в те далекие времена, когда еще не был изобретен нотный стан.

Отдельное место в работе Алкуина занимала подготовка и проверка певчих, работавших над исполнением мессы. Монастырь св. Мартина в Туре отличался талантливыми руководителями церковного хора. Здесь воплощались все правила, разработанные в «Антифонарии» папой Григорием Великим, изучалась доступна и понятна на франкам латынь, хотя в определенной степени и варваризированная [4, с. 81].

Алкуин был блестящим для своего времени поэтом и музыкантом. Мессы, созданные папой Григорием, за два века значительно обросли этническими наслоениями в языке и искажениями канонических авторских мелодий, т.к. исполнялись в церквях разноязычных народов. Ученый осуществляет реставрацию «Антифонария», дополняя его собственными каноническими произведениями, приспособленными к франкскому варианту латыни и народных напевов.

Григорианский хорал во времена Алкуина продолжал оставаться одноголосным. Однако ученый был убежден, что подготовка профессиональных певчих для монастырей и костелов требует тщательной подготовки. Он высказывал мнение о том, что необходимо создавать отдельные школы для подготовки церковных музыкантов, куда следует отбирать детей по способностям.

При жизни Алкуина не удалось воплотить эту идею, и все же подготовке хористов Турского монастыря придавали особое значение. После изучения тривиума, в последующем обучении мальчики, имевшие приятный голос и хороший слух, очень глубоко изучали музыкальное искусство, а на другие «математические дисциплины» им выделяли значительно меньше времени и внимания. Алкуин считал, что именно на певчих держится главная культурная традиция христианского Храма. В трактате «De Musica» он, основываясь на собственном опыте церковного хориста, подготовленного в Эгбертом в Йоркской школе, давал советы для развития голоса, описывал вокальные упражнения и приводил для примера фрагменты из песнопений, где удобно развивать дыхания и расширять диапазон голоса [2, с. 52].

Таким образом, опираясь на источники и научную литературу, мы имеем все основания считать, что в последовательной «ученой» традиции Исидора Севильского и практической деятельности Алкуина Йоркского зарождается специализированное учебное заведение нового типа – школа-метриза, – для будущих профессиональных церковных музыкантов, которая на протяжении всего Средневековья станет главным поставщиком регентов, хористов и органистов. Образование детей, обучающихся в этой школе, главным образом будет спроектировано на совершенное постижение музыкальных предметов, в первую очередь – церковного пения и инструментовки. Но необходимо помнить и о том, что оба выдающихся педагога раннего Средневековья обязаны своим становлением Григорию Великому, от которого берет начало традиция профессионального христианского пения.

Список использованных источников

1. РГАЛИ. Ф. 1345. Собрание рукописей писателей, ученых, общественных деятелей 1669-1949 гг. оп. 1. к 1-1124. оп. 1. к 1-1124. ед. хр. 412. Пантелеймонов С. Лекции по истории. 1830. 96 л.

2. РГАЛИ. Ф. 1345. Собрание рукописей писателей, ученых, общественных деятелей 1669-1949 гг. оп. 1. к 1-1124. оп. 1. к 1-1124. ед. хр. 464 [Романовский Григорий Иванович]. Философские рассуждения о доброте, естестве, единстве и пр. Автор. [XVIII в.]. 136 л.
3. Bowen J. A history of Western education. L.: Metthuen, 1981. 631 p.
4. Chadwick H. Early Christian thught and the classical tradition. Oxford University Press, 1966. 174 с.
5. Churrua J. De. Presupuestos para el estudio delas fuentes jurídicas de San Isidoro de Sevilla. AHDE 43. 1973. 429–443.
6. Cohen G. English religions drama. L.: Magmillan, 1993. 257 p.

* * *

Сайбеков Максим Геннадійович,

аспірант кафедри всевітньої історії та методики викладання історії
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(Полтава, Україна)

**Середньовічна європейська рецепція як сприйняття й
запозичення освітніх ідей Ісидора Севільського**

Освітні ідеї Ісидора Севільського продовжували розповсюджуватися в середньовічній Європі, хоча й не повною мірою. Арабське завоювання Піренеїв перервано природній освітній процес, що розпочався у Вестготській Іспанії. І все ж учням гіспальського єпископа, і в першу чергу Брауліо Сарагоському – вдалося зберегти практично весь писемний доробок Ісидора.

Коли ми ведемо мову про середньовічну європейську освітню рецепцію (від лат. *rescriptio*; прийняття, запозичення чужих історичних, соціологічних або культурних форм), то по відношенню до Ісидора Севільського вона може виступати в двох аспектах: по-перше, як про запозичення в творах самого Ісидора від античних авторів і поширення античного знання в країнах Європи; по-друге, як прийняття освітніх ідей, що належать лише Ісидору, освітніми середньовічними інституціями та установами пізніших часів.

Сучасники Ісидора Севільського, за словами таких науковців, як В. Уколова та Л. Харитонов, надзвичайно високо оцінили його внесок в розвиток культури: «Про нього захоплено відгукувалися

Брауліо, Ільдефонс Толедський, Мартін Брага тощо» [3, с. 299]. Він був визнаний шостим доктором Католицької церкви.

Валерій із Б'єрцо писав: «Вражаючи блиском своєї мови, видатною працьовитістю, досконало осягнувши мистецтво філософії, він віродив основи римської мудрості» [1, с. 180]. На похвалу Ісидору не скупилися діячі «Каролінгського відродження». Ним захоплювалися Вінсентіз Бове, Федегар, і Данте. Ще за життя Ісидора його творіння переписувалися не лише в Іспанії (Гіспал, Толедо, Сарагоса). Ж. Фонтейн склав карту поширення його робіт по середньовічній Європі [1].

Ще за життя Ісидора із Сарагоси його рукописи потрапили в королівство франків (Сен-Дені, Камбре, Флері), в Італії (МонтеКассіно), в різні німецькі абатства, в Нортумбрію, й добралися до острова Ірландія. Саме тому експансія арабів, що знищила королівство вестготів, не знищила його рукописів [2]. Твори Ісидора вивчали в школах та університетах середньовічної Європи. Ф. Петрарка свідчив про їхнє поширення в його час, а гуманісти називали Ісидора «останнім філологом Античності» [4, с.87].

Проте найвагомішою з праць Ісидора сучасниками й наступними поколіннями дослідників визнавалися «Етимології», бо вони справили вагомий вплив в контексті сучасної Ісидору освітньої культури і після. На сьогоднішній день збереглося близько тисячі копій рукопису [15]. Як підтвердження їхньої триваючої популярності до й після початку епохи друкарства (XIV століття), понад шістдесят рукописних копій всієї роботи, а також понад сімдесят копій окремих частин «Етимології» були написані в XV столітті й дійшли до наших днів і це все серед безлічі друківаних примірників «Етимологій», що побачили світ вже до 1500 року [5, с.505].

Не менше поширеними були «Етимології» й до X століття. В.Рейделлет наводить список із тридцяти семи повних або майже повних рукописів «Етимологій», що дійшли до наших днів і датуються IX століттям і раніше з їхніми джерелами [5, с. 506]. Безумовно, що цей факт є вражаючим, бо далеко не всім писемним рукописам раннього Середньовіччя судилося дожити до Нових часів.

Згідно з коментарем Діаса, існує безліч свідчень, які демонструють, що вже до 800 року рукописні копії «Етимологій»

можна було знайти «у всіх культурних центрах Європи» [7, с. 44], ними зачитувалися і їх зберігали.

Найранніший рукописний фрагмент «Етимологій» зберігається зараз у Сант-Галленському абатстві, яке на сьогоднішній день знаходиться на території Швейцарії. «Цей фрагмент написаний рукою ірландського переписувача, мабуть до середини VII століття» – описує цей текст Еліас Евері Лоу [8]. «Етимології» зустрічаються також в інших ірландських текстах середини-кінця VII століття. Наприклад, у «Twelve Abuses of the Age», що написано ймовірно близько 650 року.

Англійський вчений Альдхельм (помер 709 року) знав і використовував у своїй педагогічній практиці роботи Ісидора Севільського вже наприкінці VII століття. Відомо, що «роботи Ісидора Севільського справили великий вплив на розвиток англосаксонське інтелектуального життя в епоху Беди Преподобного», що тривала з кінці VII-го й до початку VIII століття. Сам Беда, мислитель того ж періоду, творчість якого науковці досліджували найретельніше, широко використовував «Етимології» в своїх роботах [7, с. 19].

Також, у цей період «Етимології» використовуються в Каролінгській освітній програмі в Галлії, де Ісидор був відомий ще в середині VII століття. Один із учнів Алкуїна (помер 804 року), найвідоміший після свого вчителя, діяч «Каролінгського відродження» Рабан Мавр (помер 856 року), йменований Просвітителем Німеччини, в своєму відомому трактаті «Про природу речей» і в трактаті «Про все Святе Писання» використовував «Етимології» Ісидора. Таким чином, навіть такі авторитетні автори як Беда Преподобний і Рабан Мавр, прямо цитуючи й перефразовуючи, в своїх працях використовували «Етимології» Ісидора. Зважаючи на все вище сказане, вплив «Етимологій» пронизував усе пізні Середньовіччя, із середини XI-го й до кінця XV століття. У цей період «Етимології» розцінювалися як одна з найавторитетніших праць.

У якості продовження рецепції освітніх ідей Ісидора Севільського можна вказати кілька основних напрямів впливу «Етимологія».

Перший напрям – це традиції словників, що типово склалися впродовж усього Середньовіччя. Найбільший із них «Glossarum Anseliubi», швидше за все був створений наприкінці VIII століття,

містив у собі багато чого з «Етимологій» та праці «Про природу речей» Ісидора [6, с. 121].

Близько 1053 року Папій Ломбардець завершив свою роботу над «Первинною основою науки». Ця робота представляла собою енциклопедію або найшвидше алфавітний словник. У цій роботі вдосталь зустрічалося цитат із «Етимологій» і «Диференцій» Ісидора Севільського, всього включаючи близько дев'яноста рукописів і декількох зображень. Запозичуючи щось у Папія, щось у Ісидора, Осборніз Глостер (помер 1200 року) створив свій словник, який називав «Панорма» в середині XII століття. Цей словник вже дійсно представляв собою суцільну компіляційну систему.

Також, Х'юґачіо, єпископ Феррари, близько 1200 року створює свою працю «Liber Derivationum», більше відому під назвою «Magne Derivationes» (містила понад двохсот рукописів), за формою схожу з «Первинною основою науки» Папія Ломбардця.

До 1270 році францисканський чернець, учений із Парижу Джулельмо Бріто написав власну «Суму», інший алфавітний словник, в на енциклопедичною традицією про тлумачив близько двох із половиною тисяч слів із Біблії. У цій праці Джулельмо широко використовував надбання Ісидора й сотні разів прямо цитував його [5, с. 69]. Збереглося понад сто тридцять рукописних копіях цієї праці, а потім вона була надрукованою в XV столітті та розійшлася Європою в безлічі екземплярів. Серед подібних творів є й інші, наприклад, завершальний період середньовічних словників і енциклопедій – праця Джованні Балбей «Кафолікон», що написана в 1286 році. Це була одна з перших надрукованих у Європі книг, її надрукували близько 1460 року.

Другий напрям впливу «Етимологій» - це безліч тематичних енциклопедій, за форматом схожих із твором Ісидора. Найвидатніші з них: «Зображення світу» Гонорія Августодунського (Німеччина початок XII століття); «Про властивості речей» Бартоломео Англійського (енциклопедія з 19 книг, написана у 1240 році у Великобританії й перекладена трохи пізніше на шість мов, у тому числі англійською); «Про природу речей» Томаса з Контемпре (Париж 1245); «Зерцало велике» Вінсента з Бове (Париж 1260 рік; написана латиною величезна енциклопедична праця, що складається з 80 книг, 9885 розділів і більше ніж 3 мільйонів слів), Ця праця була першою книга надрукована в Страсбурзі (1473-1476 pp.).

Енциклопедія Бартоломео стала основою для ретельно обробленої енциклопедичної роботи П'єра Берсьюєра «*Reductorium Morale*» (середина XIV століття). Першим же енциклопедичним твором, написаним на загальноживаній мові, стала енциклопедія Брунетто Латіні «*Li Liversdoutresor*» (близько 1265 року). Її автор також багато в чому спирався на «Етимології» Ісидора.

У якомусь сенсі, в продовженні використання «Етимологій» після традиції словникових та енциклопедичних робіт, у якості третього напрямку, слід зазначити той великий вплив, що мали «Етимології» на поезію Італії та Англії XII – XIV століть. Для Данте Аліг'єрі, наприклад, було природно помістити Ісидора серед сяючих душ в колі Сонця в Раю (10.130-131; *Vedioltre fiammeggiar l'ardentespiro / d'Isidoro*). Крім того, цитата про душу з «Етимологій» Ісидора наводиться в творі Данте «Бенкет».

Джованні Боккаччо цілком невимушено черпав матеріал із творів Ісидора (а також із пізніших за часом цитат з «Етимологій» у Рабана Мавра та Вінсента з Бове) в своєму науковому трактаті «Генеалогія богів», що складається з п'ятнадцяти книг [6, с. 223].

У той же час, можна було знайти роздуми про початки поезії Ісидора (термін «роета» з «Етимології» VIII. vii. 1-3) і у Франческо Петрарки в «*Epistol aederebus familiari buset variae*» (24 книги з 350 сторінками, що написані з 1325 по 1361 pp.), у листі, адресованому його брату Джерардо. У цьому листі Ісидор в диспуті представляв протилежну Светонію (помер 128 року) і Варрону (помер 27 м до Р.Х.) точку зору. Петрарка старанно виписав інформацію з «Етимологій» Ісидора навпроти тексту з Варрона та Светонія і підвів авторський підсумок - «краще відомо тобі». Джованні Боккаччо повторив цей же текст Ісидора в «Малому трактаті в похвалу Данте» (близько 1360 року) [7, с. 92].

Знаменитий англійський поет кінця XIV початку XV століття Джон Гауер в одному з головних своїх творів, у своїй великій французькій поемі «Зерцало людське», називав Ісидора «досконалим кліриком» [19]. Також показово Д. Гауер помістив пасаж про Ісидора в своїй не менше важливій поемі «Голос волаючого». Вільям Ленгленд, англійський поет XIV століття, частково цитував і частково перефразовував визначення «душі» Ісидора (Етимології XI. i. 13 «*anima*»)[4, с. 211].

У черговий раз можна простежити «Етимології» у Якова Ворагинського, італійського духовного письменника, автора

першого перекладу Біблії на народну італійську мову, і крім того, автора знаменитого в епоху Середньовіччя агіографічного збірника «Золота легенда». У цьому збірнику автор неодноразово цитував «Етимології» Ісидора. Як правило, «житіє» того чи іншого святого він починав з етимології його імені. Як яскравий приклад в оповіданні про життя святої Сицилії він виводив її ім'я від латинсько гosaelum (небо) і прямо, цитуючи «Етимології», писав: «Воно зветься небо тому, що, як каже Ісидор, філософи стверджували, що небеса витончено круглими лініями і повними вогню» (Rotundum, volubileat queardens). Таким чином Яків Воргінський дослівно цитував визначення з 3-ї книги «Етимологій» [5, с. 114].

І нарешті, Джефрі Чосер (помер 1400 року), «батько англійської поезії» і один з основоположників англійської національної літератури і літературної англійської мови, в Кентерберійських оповіданнях неодноразово називає ім'я Ісидора і цитує «Етимології».

Як наслідок глибокого впливу Ісидора на середньовічну й ренесансну традицію поезії й риторики можна навести той факт, що посилення на ім'я Ісидора як одне з найбільш авторитетних знаходиться на першій сторінці збірки «Parisian Poetics» Джона з Гарланда, що була надрукована в період з 1220 по 1235 рік [7]. Також про «Етимології» як про категорію думки в середньовічній латинській поезії неодноразово згадував Ернест Роберт Курціус [4, с. 75].

Окрім трьох основних напрямів впливу «Етимологій» Ісидора можна навести ще кілька: Ісидор був часто серед обраних у збірниках повчальних висловлювань для учнів монастирських і єпископальних шкіл, студентів перших середньовічних університетів, хроніках пізнього Середньовіччя.

Аспекти впливу Ісидора на теорію музики в XVI столітті обговорюються у В. Стівенсона в книзі «Іспанська музика епохи Колумба» [2]. Також, матеріали з шостої книги «Етимологій» були використані в якості одного з раних джерел інформації про книги та бібліотеки в довіднику з історії середньовічних бібліотек. Там він знадується слідом за Флавієм Кассіодором [4, с. 179].

Приклади впливу Ісидора Севільського подібно перерахованим вище можна перераховувати практично нескінченно. Вплив же «Етимологій» гіспальського єпископа на богословську західну традицію було вочевидь також надзвичайно значним, як і вплив в

цілому на науку та освіту, бо в цей час ще не так чітко виражено простежувався поділ релігійної й наукової свідомості. Якщо ж узагальнити все вище проаналізоване, то вплив Ісидора був однозначним на продовження й посилення загальної тенденції до примирення християнського вчення та античної спадщини.

Таким чином, середньовічна європейська рецепція як сприйняття й запозичення освітніх ідей Ісидора Севільського простежується в двох аспектах – як запозичення в творах самого Ісидора від античних авторів і поширення античного знання в країнах Європи через творчість гіспальського єпископа та як прийняття освітніх ідей, що належать лише Ісидору, освітніми середньовічними інституціями та установами пізніших часів. Ми виділяємо три напрями цієї рецепції; по-перше, на традиції словників, що типово склалися впродовж усього Середньовіччя (Папій Ломбардець, Осборніз Глостер, Джульєльмо Бріто та ін.); по-друге, на безліч тематичних енциклопедій, за форматом схожих із твором Ісидора (Гонорій Августодунський, Бартоломео Англійський, Томаса з Контемпре та ін.); по-третє, той вплив, що мали «Етимологій» на поезію Італії та Англії XII – XIV століть (Данте, Петрарка та ін.). Тобто, Ісидором захоплювалися не лише освічені люди середньовіччя, а й найвидатніші уми Відродження. Це не повинно викликати подиву, бо саме в його творчості було втілено завдання про продовження й посилення загальної тенденції до примирення християнського вчення та античної спадщини та поширення її в Центральній Європі.

Список використаних джерел

1. Исидор Севильский Этимологии, или Начала. В XX книгах. Кн. I-III: Семь свободных искусств / Пер. с лат., статья, примеч. и указатели Л.А.Харитонова. СПб.: Евразия, 2006. 352 с.
2. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века / Пер. с фр. А. Руткевич. СПб., 2003. 160 с.
3. Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья: Конец V – середина VII века / Отв. ред. Л.С.Чиколіни. Изд. 3-е. М.: ЛЕНАНД, 2016. 320 с.
4. Fernandez J.M. Caton Las Etimologias en la tradisionmanuscrita medieval estudiadapor el Prof. Dr. Anspach. Leon, 1966. 291 p.
5. Fontaine J. Isidore de Sévilleet la culture classiquedansl'Espagnewisigothique. P.: Étudesaugustiniennes, 1959. 1013 p.

6. Gregorius P. I Magnus Moraliolibri, sive exposito in librum B. Job. PL. Paris, 1850. T. 75. 490 p.
7. Isidor de Seville Etimologias: edicion bilingue / ed. Oroz Reta, J. and Marcos Casquero, with tr. and comm., and introd. by Manuel C. Diaz y Diaz. Second edn. Madrid, 1993.

* * *

Хромова Ольга Ігорівна,

кандидатка філософських наук, доцент кафедри філософії та історії науки і техніки
Державного університету інфраструктури та технологій (Київ, Україна)

**Конфлікти історичної пам'яті в контексті ставлення
до місць пам'яті: досвід пострадянських країн**

Сьогодні однією з характерних ознак існування багатьох пострадянських країн є необхідність подолання не тільки економічних викликів глобального світу, але й внутрішніх викликів, які мають світоглядний характер. Аналіз соціально-політичної та культурної ситуації в ряді країн Центральної та Східної Європи, перш за все, пострадянських, дозволяє зробити висновок про наявність в суспільстві певного ментального розколу, який визначається різністю ціннісних систем та життєвих стратегій великих груп людей та окремих індивідів. Цей розкол є конфліктом ідентичностей, результатом існування в суспільстві різних соціальних спільнот, які по-різному усвідомлюють своє місце в системі громадянського суспільства та місце власної держави в світі, а отже, і ототожнюють себе з різними культурними надбаннями своєї нації, різними її символами та інституціями, й різними інтерпретаціями історичного минулого.

Історична пам'ять – колективне уявлення про минуле – це найважливіша складова національної ідентичності. Історична пам'ять виступає тим елементом ідентичності народу, який сприяє протистоянню народу зовнішнім негативним впливам, його єднанню і процесам державотворення. Але на відміну від історичної науки вона є спрощеним сприйняттям минулого членами соціальної спільноти. Змістом історичної пам'яті є не стільки певні історичні факти, об'єктивна інформація про події минулого, скільки уявлення його певного образу, суб'єктивне сприйняття цього образу та його оцінка окремою особистістю. Різні образи історичної пам'яті про

одні ті самі події, впливаючи на світогляд людей, формують різну ідентичність.

Проблемою всіх суспільств, які тривалий час перебували в полі загальнорадянського дискурсу, є конфлікти історичної пам'яті. На жаль, через майже 30 років після зникнення з політичної мапи світу СРСР, ми можемо констатувати, що крах радянської імперії зовсім не означав крах радянської ідентичності. Справжньої деконструкції радянських міфів, в тому числі, історичних, які є невід'ємною складовою історичної пам'яті, так і не відбулося. І сьогодні вони продовжують впроваджуватися в суспільну свідомість засобами спрямованого навіювання – через пропаганду в політичних та інших медійних шоу, завуальоване або приховане ідеологічне супроводження інформаційних потоків у ЗМІ та мультимедіа (тобто через кінопродукцію та мережу Інтернет). Саме таким чином цілеспрямовано підтримується та формується пострадянська або квазі-радянська ідентичність зі своїми наративами історичної пам'яті. Це породжує конфлікт ідентичностей в суспільстві (національної та пострадянської), основною площиною розгортання якого часто виступають різні концепти історичного минулого.

Наративи історичної пам'яті та навіть історичні міфи, які формують національну ідентичність або навпаки – створені для збереження старої моделі ідентичності (імперської або етнічної) потребують зовнішнього проявлення, яке б відтворювалося для майбутніх поколінь, набуваючи сакрального характеру або слугуючи символом застереження для нащадків. Такими об'єктами зовнішнього вияву історичної пам'яті є так звані місця пам'яті. У ставленні до них іноді яскраво проявляє себе несумісність або невідповідність моделей історичної пам'яті, що існують в суспільстві. В якості ілюстрації останніх тверджень розглянемо досвід України та Білорусі.

Історичний шлях українського та Білорусі, особливо в ХХ столітті, був надзвичайно драматичним та болісним. Тому багато місць пам'яті на території цих держав уособлюють травму та біль минулих поколінь, травму суспільства в цілому. Меморіал Бабин яр в Києві та Меморіал Яма в Мінську, Меморіальні комплекси в білоруській Хатині та в українській Корюківці, численні пам'ятники Невідомому солдатові та братські могили воїнів Другої світової війни, пам'ятники та пам'ятні знаки на честь ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС. І якщо одні травми

усвідомлені і осмислені більшістю членів суспільства в контексті спільних сенсів, що назовні проявляється у шанобливому ставленні до об'єктів їх символічного втілення – меморіалів та пам'ятників, то інші травми, пов'язані, перш за все, із спільним «мирним» радянським минулим, яке за лаштунками офіційної пропаганди виявилось жакливим в своїй нелюдності та тотальній брехні, у певної частини суспільства все ще залишаються витісненими, не прийнятими, не відчутими. Місця пам'яті, які пов'язані з такими трагедіями, нерідко стають місцями розбрату, сутичок із владою, що є втіленням світоглядного конфлікту, породженого різними моделями історичної пам'яті. Ілюстрацією цих тверджень може бути історія меморіалів пам'яті жертв сталінських репресій в Биківнянському лісі поблизу Києва та в Куропатах на околиці Мінська.

Шлях до увіковічення пам'яті жертв масових поховань і в Биківнянському лісі, і в Куропатах був досить тривалий, складний і в головному схожий. В Биківнянському лісі масові поховання були знайдені ще німцями за часів окупації, але три державні комісії 1945, 1971 та 1987 років оприлюднили висновок, що в Биківні поховані жертви фашистського режиму. Масові поховання були також знайдені в цих місцях в серпні 1962 року групою молодих дисидентів, серед яких були Алла Горська, Василь Симоненко та Леонід Танюк. Ними було направлено листа до Київської міської ради з приводу знахідок («Меморандум №2»), але відповіді не було. Всі матеріали були засекречені, багато документів знищено. Радянська влада ніколи не визнавала своїх злочинів і, тим більше, не вшановувала пам'ять своїх жертв. Радянській міф будувався на непогрішимості партії та вірності накресленого нею шляху до світлого майбутнього. В якому, звичайно, не може бути місця злочинам проти власних громадян.

Тільки в 1988 році на хвилі демократизації та гласності було створено четверту державну комісію, робота якої дала змогу зробити висновок, що в Биківнянському лісі поховані радянські громадяни, страчені НКВС в 1936-1941 роках. Також подальші дослідження з'ясували, що на цій території також були розстріляні та поховані польські офіцери, які були захоплені в полон після вторгнення СРСР у Польщу у вересні 1939 року. За неповними даними українських істориків на місці так званої «спецділянки

НКВС» в Биківні було знищено 30-35 тисяч український громадян та близько 3,5 тисяч іноземних [2].

В 1995 році на виконання Розпорядження Президента України від 11.08.94 №98/94-р «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня» було засновано Меморіальний комплекс жертвам політичних репресій 1930-х років. Постановою Кабінету Міністрів України №546 від 22 травня 2001 року на його основі було створено Державний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». У травні 2006 року Указом Президента України №400/2006 комплексу було надано статус національного [1].

Куропати – лісний масив на околиці білоруської столиці, де були виявлені масові поховання людей, розстріляних НКВС в період 1937-1941 років. Свідчення мешканців села Зелений Луг та інших навколишніх населених пунктів, яким ще малими дітьми судилося спостерігати масові вбивства, були задокументовані дослідниками ще в 1970-х роках. Але тільки в 1988 році вони змогли опублікувати цю інформацію. Розслідування масових вбивств в урочищі Куропати почалося після виходу статті З.Позняка та Є.Шмигальова «Куропати – дорога смерті» в білоруській щотижневій газеті «Література і мистецтво». В 1988 році в Куропатах пройшла масова антирадянська демонстрація під гаслами осуду злочинів сталінізму, яка була розігнана внутрішніми військами. Але одночасно, майже одразу це розслідування викликало хвилю обурення іншої частини білоруського суспільства, до ЦК КПРС було написано низку листів про можливі фальсифікації результатів слідства. Комісії з Генеральної прокуратури СРСР двічі приїздили та підтверджували результати слідства. Протягом 1990-х років розслідування кілька разів починалося знову. Як і у випадку із розслідуванням вбивств в Биківнянському лісі, було висунуто версії, що розстріли були організовані німецькою окупаційною владою під час Другою світовою війни, але всі вони були спростовані.

Вищенаведені факти свідчать про неспроможність та небажання частини білоруського суспільства сприймати альтернативну радянській модель історичної пам'яті. Конфлікти різних концептів історичної пам'яті почалися навколо Куропат від моменту, коли громадськість дізналася про їх існування. Але 1990-х роках це було розповсюдженням явищем. Тож викликає велике занепокоєння наявність цього протистояння й дотепер.

З 2000 року в Куропатах починають створювати Народний меморіал. Встановлюють пам'ятні знаки, хрести. Але з 2002 року громадським активістам доводилося постійно охороняти місця масових поховань то у зв'язку з будівництвом Мінської кільцевої дороги, то від забудовників котеджного містечка, то від спроб побудувати на цій території бізнес-центр. До того ж, з 1990-х років тут постійно спостерігаються акти вандалізму. А в квітні 2019 року білоруська влада знесла близько 70 христів на території народного меморіалу, пояснюючи цей акт «роботами з благоустрою» [3]. Тож історія Куропат, як і інших численних місць пам'яті, що пов'язані з ще не опрацьованими травмами та біллю пострадянських суспільств та пов'язані з конфліктами історичної пам'яті, буде мати продовження.

Отже, історична пам'ять – спільне уявлення про минуле власного народу – є найважливішою складовою формування національної ідентичності і має виконувати функцію солідаризації нації. Але сьогодні, передусім, в пострадянських спільнотах, зокрема в Україні та Білорусі ми можемо спостерігати існування різних за змістом та ціннісними акцентами, конфліктних концептів історичної пам'яті, де суміщаються різні інтерпретації історичного минулого, що яскраво проявляється у ставленні до певних місць пам'яті.

Наявність цього феномену спричинене, передусім, об'єктивними умовами існування наших народів – як здавна, на помежжі, на перетині різних світоглядів і способів життя, так і недалекою радянською минувшиною. Але невизначеність, множинність в оцінках минулого продукує і множинну ідентичність. Історична пам'ять в такому випадку втрачає свої консолідуючі властивості та може перетворюватися на фактор дезінтеграції суспільства. Тож історична пам'ять українців і білорусів потребує вивільнення від радянських міфів та стереотипів у сприйнятті свого минулого, які гальмують процес національного самоусвідомлення та формування саме національної ідентичності. І місця пам'яті, що уособлюють травму, яку сьогодні суспільство в цілому, можливо, ще не здатне подолати, повинні стати в цьому процесі найважливішою складовою. Водночас, має існувати і державна політика пам'яті, головним завданням якої буде досягнення цілісності історичної пам'яті нації.

Список використаних джерел

1. Биківнянські могили. Історична довідка. Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті. Режим доступу: <https://archive.is/20121222122431/www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1001.htm>
2. Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». Офіційний сайт. Режим доступу: http://ua.bykivnya.org/page/storichniy_oglyad
3. Пирлік Г. Місце розбрату: чому меморіал «Куропати» не об'єднує білорусів. Громадське радіо. 17 листопада 2019. Режим доступу: <https://hromadske.radio/publications/misce-rozbratu-chomu-memorial-kuropaty-ne-ob-yednuye-bilorusiv>

* * *

Яценко Оксана Григорьевна,

кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой истории Беларуси Гомельского государственного университета имени Франциска Скорины (Гомель, Беларусь)

Влияние технических достижений на повседневную жизнь горожан Беларуси (начало XX в.)

XIX век и начало XX в. стали периодом стремительного приумножения научных знаний, невиданного ранее масштаба практического внедрения теоретических разработок в практическую плоскость деятельности. Многочисленные технические новации являлись следствием, с одной стороны, запросов общества на ускорившиеся темпы транспортного и промышленного развития ряда стран Европы и Америки, а с другой, стали стимулом для усовершенствования самых разных сфер жизни, в первую очередь, городского населения. Отдельные технические новинки нашли широкое применение в быту и культуре горожан белорусских губерний Российской империи в начале XX в.

Сохраняет актуальность вопрос о формах, скорости и масштабах внедрения технических новаций в городскую культуру Беларуси в период оживления хозяйственного и социального развития. Важно углубление представлений именно о бытовом срезе использования изобретений и адресность их вхождения в уклад жизни разных социальных слоев.

Историография по теме ограничивается рядом изданий собственно по истории развития науки и техники в изучаемый период, некоторыми работами автора, в которых внимание было сосредоточено на включении технических новаций в повседневность жителей конкретных городов Беларуси [1]. Источниковый пласт сформирован за счет привлечения к исследованию собственно музейных предметов из фондов музеев (Национальный музей истории Республики Беларусь, Музей истории города Минска, Музей истории города Гомеля, Гомельский дворцово-парковый ансамбль и др.), а также материалов периодической печати, издававшихся в белорусских губерниях и отражавших новости из жизни городских обывателей, в том числе о технических новациях.

Научные открытия в области физики и химии также позволили создать лучшие бытовые условия для городских жителей, это касалось приобретения ими лаков и красок новых составов, химических растворов бытового назначения для удаления пятен, нанесения покрытий и пр. Прогресс в области фармакологии создал фундамент для расширения перечней не только лекарственных препаратов, но и средств для поддержания красоты, заботы о своем здоровье.

В изучаемые десятилетия применение новых технических приспособлений привело к более качественному и разнообразному изготовлению многих вещей повседневного бытового использования, предметов роскоши. Стали более совершенными в техническом отношении пуговицы для одежды, флаконы духов, цепочки для карманных часов, ювелирные изделия, трости, стеклянные емкости для напитков и т.д. Бытовая сфера пополнилась сетью активно расширявшихся ателье, мастерских по ремонту и контор оказанию услуг горожанам. Так, рекламировали технические новинки часовые мастерские, парикмахерские зывали посетителей, оглашая новые методы и препараты для создания прически, завивки и окраски волос. Основательно была поставлена работа в технической и водопроводной конторе Е.Г. Александрова, существовавшая с 1892 г. Она действовала в ряде уездных и губернских центров Беларуси, предлагала со своего склада технических и водопроводных принадлежностей чугунные и железные трубы, краны, медные вентили и т.д. [2, с. 4].

Появление швейной машинки производства фирм «Zinger», «Naumann» не только упростило и ускорило профессиональное и домашнее изготовление одежды, оно стало прорывом в другое понимание досуговой сферы. Предложение покупателям швейных машин со складов в Гомеле, Ветке и других городах и местечках сопровождалось ремаркой, что покупатели смогут воспользоваться бесплатным обучением художественному вышиванию на таких машинах, стоимость последних варьировалась от 18 рублей ручных, от 30 рублей – ножных машин [3, с. 4].

Так же, как граммофон преобразовал звуковое насыщение эпохи, разъединил слушателя и персонального исполнителя вокальных или инструментальных произведений, стал инструментом для продвижения музыкального компонента массовой культуры, так и синемаграф расширил рамки познанного мира, создал новые визуальные образы, что было особенно важно для провинциального зрителя, через кино познававшего мироустройство, формировавшего с помощью кинолент пространственное представление о далеких городах и их жителях. Кино как искусство повлияло на быт зрителей, поскольку мода на наряды и прически, аксессуары и стиль поведения приходили с экранов в повседневность быстро, решительно и являлись действенным рычагом в интенсификации городского образа жизни.

Технические новации сделали бытовую культуру более мобильной не только посредством приобщения горожан к новым видам транспорта. Они затронули способы коммуникаций, прибегая к почтовой и телеграфной связи, выдвигая на первый план газетные передовицы, которые своими новостными сообщениями-молниями лишили монополии такое универсальное средство передачи информации в городской среде как слухи. Обновленное в техническом отношении типографское оборудование позволяло не только большими тиражами воспроизводить тексты и изображения, но и сделало периодическую печать более привлекательной с эстетической точки зрения, содействовало повышению востребованности чтения как формы проведения свободного времени. Эффектно оформлялись распространявшиеся в городах белорусских губерний журналы «Мир женщины», «Жаворонок» и другие.

Одним из побочных эффектов внедрения технических новаций стало появление даже в небольших провинциальных городах представителей новых профессий (фотограф, машинистка, телеграфистка, железнодорожный служащий и др.), возрастание популярности некоторых старых профессий (торговец, официант и пр. в связи с активизацией сферы торговли и обслуживания). Это явилось логическим следствием динамических изменений в профессиональной структуре городского населения. В социальной сфере намечаются развивавшиеся параллельно, но противоположные по содержанию тенденции. Одна из них вела к некоторой демократизации отношений, например, просмотр сеансов синемаатографа собирал в одном зале представителей разных городских кругов в отличие от мероприятий в клубах, вход в которые имел ограничения и т.д., однако доступ к ряду дорогостоящих предметов был возможен только для зажиточных и богатых жителей преимущественно губернских городов (обладание автомобилем, обустройство дома телефонной связью и электричеством и пр.).

Аналогии процессам воздействия мира техники и научных изобретений на культурно-бытовые процессы в городах белорусских губерний выявляются в разных регионах Европы при заметной разнице в темпах, масштабах и укоренения тех или иных новаций. Например, на страницах газеты «Черниговское слово» в 1914 г. размещалась информация о хулиганстве местных велосипедистов и необходимости призвать их к порядку силами городской полиции [4, с.2], смысл публикации дублировался в многочисленных изданиях крупных и малых городов Российской империи. Такие же явления наблюдались в городах Гродно, Брест-Литовске, Бобруйске, Мозыре, Витебске и т.д. Повсеместно описывали или удобства, или невысокий уровень обслуживания на все более расширявшемся диапазоне услуг железнодорожном транспорте [5, с. 3], бытовые аспекты путешествий на пароходах, первых поездок на автомобилях.

Технический фактор развития оказался существенным не только для более интенсивного освоения новых сфер материальной культуры горожан Беларуси, но и оказал во многом благоприятное воздействие на духовные традиции. Технические новации не одинаково приживались в повседневности представителей социальных верхов города и городской бедноты, однако в той или

иной степени были представлены в быту всей социальной пирамиды. Доминирование провинциального образа жизни даже в крупных городах белорусских губерний Российской империи привело к фрагментарности заимствований новинок, замедленному характеру включения их в городские практики, в ряде случаев к негативному первичному восприятию новаций. Хотя сфера благоустройства, сеть городского транспорта и услуг связи гораздо быстрее впитали в себя новационные элементы и повысили тем самым свою конкурентоспособность, не менее важны были и мелкие детали, разнообразившие городскую панораму и несоизмеримо повышавшие бытовой комфорт (технические изобретения для рукоделия, разнообразные приборы и химические смеси для бытовых нужд и пр.). В сфере услуг лидировали различные аппараты для подсчетов, наборов текста, в транспортной зоне первые места по распространенности заняли велосипеды, а в плане престижа – единичные автомобили, новые материалы оказались полезны для улучшения дорожного покрытия (тротуарная плитка), увеличения площадей освещения (разные типы фонарей), устойчивое место в городском социуме заняла фотография как инструмент для фиксации памяти о персоналиях и событиях (широкое распространение фотоателье). В развлекательной сфере лидерство оставалось за синемаатографом и граммофонами.

Список использованных источников

1. Яценко О.Г. Техническое обеспечение зрелищной культуры горожан Беларуси в начале XX века. *Беларусь у XIX-XXI стагоддзях: праблемы этнакультурнага і нацыянальна-дзяржаўнага развіцця*: зб. навук. артык. / УА «Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны»; рэдкал.: В.А.Міхедзька (адк. рэд.) [і інш.]. Гомель, 2013. С. 56-62.
2. Гомельская копейка. 1915. 15 янв.
3. Гомельская копейка. 1915. 5 апр.
4. Черниговское слово. 1914. 12 апр.
5. Наш край. 1913. 24 февр.

* * *

допомогою назви (власної назви). Антропотопоніми, мабуть, належать до найперших, найдавніших і найзручніших способів маркування простору, вказівки на належність (заселення, освоєння) території певній особі. На Сумщині антропонімічне джерело засвідчене у назвах Михайлівка, Михайлівське, Наумівка (Конотоп. р-н), Василівка (Лебединський, Роменський, Середино-Будський р-ни), Дмитрівка (Буринський, Великописарівський, Лебединський р-ни), Бобіне (Путивльський р-н), Штепівка (Лебединський р-н) та інших. Здебільшого для творення топонімів використовують прізвища та імена людей.

Закон гідронімної топонімізації (трансонімізації) – позначення простору (мікропростору), освоєного і заселеного людиною, назвою водойми, поблизу якого виник населений пункт.

Вода – необхідний складник життєіснування людини, гідрооб'єкт - своєрідний орієнтир у просторі, засіб його освоєння. Назва водойми завжди набагато давніша за назву поселення. Тому часто наші предки у давнину використовували назву водного об'єкта (гідронім), поблизу якого з'являлося поселення, для найменування самого населеного пункту. Так, наприклад, комонім Сула (Сум. р-н) виник тому, що в цьому місці формувалося русло річки Сули; ойконім Ромни - від назви річки Великий Ромен (місто виникло як фортеця неподалік впадіння річки Великий Ромен у річку Сулу); місто Суми отримало назву від гідроніма Сумка (фортеця з'явилася поблизу впадіння Сумки у Псел); пмт Липова Долина успадкувало назву від гідроніма Липівка: поселення виникло в низькому місці (в долині) річки Липівки (гідронім походить від фітоніма липа: річка зусібіч була оточена липами); комонім Вири (Білоп. р-н) - від гідроніма Вир (поселення розташоване на березі р. Вир). Так само відгідронімного творення ойконіми Грунь, Конотоп, Терни, Суджа та ін. Гідронімний зв'язок відчутний і в назвах поселень Запсілля, Присейм'я, Верхосулка, Сульське, Засулля, Грунівка, Грунька, Івот, Івотка...

Закон топонімічного кодування специфіки географічного середовища - врахування і послідовне використання ознак географічних умов середовища як бази для творення топонімів.

Топоніми у багатьох випадках є мовними знаками маркування простору з урахуванням його різноманітних фізичних показників.

Як відомо, географія вивчає поверхню землі, природні умови (рельєф, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ), населення,

економічні ресурси (розміщення виробництва, умови та особливості його розвитку в країнах та окремих регіонах).

Мовці часто використовують географічні терміни, зокрема і народні географічні терміни, для позначення певної місцевості (мікро- чи макропростору). Активна дія цього закону у сфері топонімичного творення зумовлена важливістю для людини ознак довколишнього світу і їх використання для номінації об'єктів. Розрізнення, диференціація географічних умов середовища зумовлена практичною потребою двоякого характеру: не тільки необхідністю вказати на місце поселення, а й відзначити його географічні особливості (грунт, поклади корисних копалин, ландшафт, рельєф та ін.).

Закон різноманітності знакового маркування простору (закон варіювання найменувань у мікропросторі) - творчий підхід мовносіїв до називання топооб'єктів; використання арсеналу мовних засобів для позначення місцевості; відбір і використання мовних знаків для творення топонімів, формування багатоманітного топонімного континууму.

У мовній свідомості, мовній практиці індивідів засвідчене прагнення позначати простір неоднаково, враховуючи різні його ознаки. Мовцям до вподоби у тому чи іншому випадку вдатися до антропотопонімізації, у іншому - до гідротопонімізації (трансонімізації)... Крім того, антропотопонімізація теж відзначається багатогранністю, різнобічністю: у відносно окресленому континуумі антропотопоніми не повторюються; з-поміж антропонімів використовують як імена (чоловічі і жіночі), так і прізвища та по батькові; засвідчені неоднакові, відмінні словотвірні моделі творення топонімів (варіації топонімів) (Михайлівка і Михайлівське Конот. р-ну, Івот Шостк. р-ну й Івотка Ямп. р-ну (сусідні райони), Миколаївка і Новомиколаївка Сум. р-ну, Камінь Крол. р-ну, Кам'яне Красноп., Лебед. р-нів, Кам'янка і Кам'янецьке Трост. р-ну, Кам'янка Середино-Будського р-ну).

Треба вважати, що прагнення мовців до варіювання топонімів у визначеному ареалі є свідченням специфіки їхньої етномовленнєвої свідомості та етномовленнєвої креативної діяльності, показником мовного смаку в називанні топооб'єктів, водночас – показником потенцій мови як рівневої системи.

Отже, варіювання назв – закономірний процес, зумовлений потребами суспільної та інтелектуально-культурної життєдіяльності людини, її перебуванням в соціумі.

Список використаних джерел

1. Беценко Т. Етюди з топонімії Сумщини. Походження географічних найменувань. Суми: Собор, 2001. 72 с.
2. Беценко Т.П. Лінгвістичне краєзнавство. Походження географічних назв Сумщини. Суми: Мрія-1, 2015. 180 с.
3. История городов и сел Украинской ССР. Сумская обл. К.: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1980. 698 с.
4. Коваль Я.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. К.: Либідь, 2001. 304 с.
5. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. К.: Наук. думка, 1978. 152 с.
6. Мурзаев Э.М. География в названиях. М.: Наука, 1982. 176 с.
7. Мурзаев Э.М. Словарь народной географической терминологии. М.: Мысль, 1984. 653 с.
9. Янко М.Т. Топонімічний словник України: словник-довідник. К.: Знання, 1998. 438 с.
10. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. К.: Рад. письменник, 1973. 179 с.

* * *

Беценко Тетяна Петрівна,

докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови і літератури
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(Суми, Україна)

Походження ойконіма Путивль (Сумська обл.)

Топонімікон - цікавий і водночас маловивчений фрагмент будь-якої системи мовних знаків. Як правило, топонімічний матеріал кожної культури поєднує універсальні закони творення назв та власне національні, що заховані в глибині віків. Так чи інакше всяка географічна назва - витвір мовномисленневої культури наших предків. Це зумовлює повсякчасний інтерес до географічних найменувань. Показовим є топонімікон Сумського регіону, на теренах якого спостережено багатівкове переплетення різних

культур, а отже, і мов, які залишили у спадок географічні найменування. Пізнання елементів «чужого» і «свого» у топонімічному просторі також виступає одним із суттєвих завдань сучасних пошуків.

Мета статті - з'ясувати імовірні шляхи виникнення назви Путивль; окреслити етимологію найменування.

Путивль – одне з найдавніших міст Сумщини. Місцевість навколо Путивля була заселена ще в IV тисяч. до н.е. Поблизу міста і на його території виявлені поселення епохи неоліту і бронзи, городище скіфського періоду, ранньослов'янські поселення перших століть н.е., а також сіверянське VIII-X ст.) і два давньоруські поселення (XI ст.), які поклали начало Путивлю.

Путивль розташувався на крайньому лівому фланзі Лівобережної оборонної системи, що сформувалася ще у додержавний період і потім розвинулася за сприяння князів Володимира, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Путивль слугує стратегічно важливим пунктом загальнодержавної оборони Київської Русі від набігів степових кочівників. У XII ст. він був феодальною вотчиною новгород-сіверських князів Ольговичів і величезним містом Присейм'я.

Безупинні напади степових кочівників змусили князя Володимира попіклуватися про укріплення руських земель зі сходу та півдня. „Худо, что мало городов около Киева”, – сказав Володимир і „начал ставить города по Десне, по Устре (Остру), по Трубежеви и по Суле и по Стугне”, – так мовиться в Іпатіївському літописі. У літописній згадці хоч і не вказується безпосередньо на час заснування Путивля, проте історики схильні пов'язувати його виникнення з часами Володимира святого або Ярослава.

У минулому Путивль за значущістю виступав другим містом у Сіверській землі, яка почала відокремлюватися від Чернігівського князівства на межі XI-XII ст. Уперше Путивль згадується в Іпатіївському літописі 1146р. у зв'язку з міжусобицею князів Святослава Ольговича та Ізяслава Мстиславовича.

Путивль мав зв'язок з багатьма містами України та Росії. Ромоданівський шлях проходив від Путивля через Ромни – Лохвицю – Кременчук. Цей шлях виявився настільки зручним, що ним користувалися ще і на поч. XIX ст. З Путивля до Белгорода пролягала стара посольська дорога, що перетинала Ворсклу і Муравський шлях.

Путивль славний і тим, що неодноразово згадується у всесвітньо відомій пам'ятці поетичної творчості Давньої Русі – «Слові о полку Ігоревім».

З-поміж учених немає одностайної думки щодо пояснення семантики топоніма Путивль. Наприклад, на думку М.Т.Янка, назву Путивль треба виводити з урахуванням географічного розташування міста: Путивль знаходиться на шляху «із варяг у греки», тобто на роздоріжжі (рос. на перепутье, на пути) [14, с.122]. Відомо, що у Путивлі сходилися дороги, що вели на північний схід – у Володимиро-Суздальську землю, до Волги і на південний схід – у половецькі степи. Цю гіпотезу розглядає і О.Луговський, додаючи, що, можливо, топонім походить від гідроніма Путивлька – невеликої річечки, що нині зникла під землею.

Досить популярною і прийнятною була гіпотеза, згідно з якою топонім Путивль виводили від антропоніма Путим (скороченого варіанта імені від Путимир тощо): таке ім'я мав нібито новгородський князь, що заснував місто. Прихильники цієї гіпотези наводять варіанти імені князя: крім згаданого, – Путислав, Путива, Путимир, Путимисл тощо.

Аналогічні припущення подає А.Коваль у монографії «Знайомі незнайомці: походження назв поселень України»: «Можливо, – зазначає А.Коваль, – ім'я, від якого утворено назву міста, було Путив, Путивол» [3, с.229-230].

Ще інші дослідники (В.Ташицький, Т.Лукінова, З.Франко, О.Поспелов та ін.) припускають, що ойконім Путивль утворився від імені Путив за допомогою давнього праслов'янського форманта (суфікса) –ль (у дохристиянські часи існували такі імена, як Путив, Путивой, Путьша, Путьята; прізвище Путивлець Васко зустрічається у козацькому реєстрі).

На нашу думку, ойконім Путивль треба виводити від гідроніма Путивлька. Підтвердженням запропонованої гіпотези досить промовисто слугують міркування священника Іакова Левитського, викладені в його праці «Город Путивль». Він, зокрема, зазначає, що Путивль як фортеця, як оборонне укріплення виник на березі річки Путивльки: „Следовательно, первоначальное положение города нужно искать тамъ, где была крепость. Крепости ставили по близости къ рекам, для того, чтобы на случай осады иметь воду, проведену изъ реки въ тайном ходе, „въ тайнике” или въ «потайнике”. По имени реки, вблизи которых был построенъ городъ,

он получал часто и наименование [4, с.3]. Фортецю завжди будували поблизу водойми – для того, щоб на випадок осади мати воду, проведenu з річки потайним ходом. Закономірно (і це підтверджують численні факти), що ім'я річок, поблизу яких будували місто, часто використовували для найменування останнього.

Іаков Левітський посилається на історичну згадку про містечко (городок) і фортецю, що їх подає в описі подорожі 1654р. патріарха Макарія його син, архідиякон Павло. Його думка така: «Город названъ «Путивлемъ» именно по близости его положения у речки Путивльки» [4, с.4].

Не можемо заперечити міркування Павла Аллепського, почути, напевне, ним від батька і підтримувані Іаковом Левітським – через те, що ці міркування не суперечать науковим підходам у поясненні витоків топонімів.

Топонім Путивль не поодинокий на терені України: пор. ойконім Путивці (село у Полтавській обл.), Путила (селище в Чернівецькій обл., що раніше звалось Путилів, Сторонець-Путилів, Путила-Сторонець, Сторонець: воно розташоване на р.Путила; Сторонець – притока р. Путили, селище вперше згадується у грамоті 1501р.).

Скажімо, назва с. Путила, як вважає М.Т.Янко, – від назви річки Путили [14, с. 122]. Окрім того, М.Т.Янко фіксує й інші топоніми з аналогічною основою: Путила – також назва правої притоки Черемошу (бас. Дунаю), Путня – права притока Вітниці (бас. Дністра). Очевидно, що ойконіми з аналогією топоосною мають безпосереднє відношення до гідронімів.

Вважаємо, що топонім (ойконім) Путивль – відгідронімного творення. Гідронім Путивлька логічно зіставляти з назвами р.р. Путна (бас. Тиси), Путня, Путола – в бас. Оки.

Походження гідроніма Путивлька пов'язуємо з апелятивом путь у значенні «діал. проточна вода», «течія» [5, с.469]. Підтвердженням слугують топонімічні матеріали Є.О.Черепанової. З-поміж мікротопонімів з топоосною путь дослідниця виявила такі одиниці: путаниця «урочище, що заливається весняною водою» (Чернігів, обл., Коропський р-н, с. Понорниця), Путивський спуск «гора, спуск до річки» (Чернігів обл., Новгород-Сіверський), Путимка – «джерело» (Сумська обл., Путивль), Путянський ліс – «ліс» (Сумська обл., Конотопський р-н, с.Бочечки), Путянський

шлях – «дорога» (Сумська обл., Конотопський р-н, с.Бочечки), Путаниця – «глибоке місце в річці» (Сумська обл., с. Добротове) [11].

У Словнику української мови, укл. Б.Д. Грінченком, наведено низку слів – апелятивів з основою *путь* : *пут* - «путь»; *путивець* – «проселочная дорога», ум. *путивчик*; *путимець* – «путивець»; *пуття* – «путь» [6, с. 502].

Як переконались, ойконім *Путивль* (це засвідчують словникові джерела) може мати зв'язок з апелятивами *путь* «дорога» і *путь* «течія». Перевагу віддаємо останньому, тому що існував гідронім *Путивлька*. Гідрооб'єкт набагато старший за поселення (а відповідно і його назву).

Закономірність щодо найменування поселення на основі гідроніма, поблизу якого розташовується останнє (пор. аналогічні випадки: *Полтава* – від *Лтава* (Олтава) – назви урочища вздовж річки; *Почаїв* – від *поча* (калюжа), пор.: *р.Почайна* у Києві; *Лохвиця* – від назви *р.Лохвиця* (локва - «калюжа»); *Золотоноша* від гідроніма *Золотоношка* та ін.), - доволі стійка й логічно мотивована у системі назовництва. Тому, за нашими переконаннями, ойконім *Путивль* походить від гідроніма - назви річки.

Отже, як мали змогу пересвідчитися, є всі підстави кваліфікувати, що топонім *Путивль* – вивідний від власної назви гідрооб'єкта.

Список використаних джерел

1. Беценко Т. Етюди з топонімії Сумщини. Походження географічних найменувань. Суми: Собор, 2001. 72 с.
2. История городов и сел Украинской ССР. Сумская обл. К.: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1980. 698 с.
3. Коваль Я.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. К.: Либідь, 2001. 304 с.
4. Левитский И. Город Путивль (краснознавчий рукопис).
5. Мурзаев Э.М. Словарь народной географической терминологии. М.: Мысль, 1984. 653 с.
6. Словарь української мови за ред. Б.Д.Грінченко. К., 1909. Т.3.
7. Словник української мови: В 11 т. К.: Наук. думка, 1975-1985.
8. Терещенко А.Я. Город Путивль и его население во второй половине XIX – начале XX в. *Путивльський красназнавчий збірник*. Суми, 2005. Вип. 2. С. 84-99.

9. Тищенко К.М. Кельтські та іранські зв'язки топонімії Путивльщини. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Суми: Унів. книга, 2008. Вип. 4. С. 12-27.
10. Черняков И. Путивль на перепутьях истории Украины и России. К.: Оптима, 2005. 232 с.
11. Черепанова Е.А. Микротопонимия Чернигово-Сумского полесья. Сумы, 1984. 457 с.
12. Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Чернигово-Сумского полесья. Сумы, 1984. 275 с.
13. Янко М.Т. Топонімічний словник України : словник-довідник. К.: Знання, 1998. 438 с.
14. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. К.: Рад. письменник, 1973. 179 с.

* * *

Дарюга Едуард Васильович,

студент 4 курсу факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна);

Рибачук Віктор Олексійович,

ст. викладач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

Характеристика Ісуса Христа та інтерпретація християнства у філософії Ф. Ніцше

Ф. Ніцше – мислитель, який належить ХІХ ст., але котрий став сучасником ХХ ст. Розвиток філософії ХХ ст. визначається впливом його ідей і віщувань. У другій половині ХІХ ст. Ніцше передбачив жахливу картину сучасного світу: падіння культури – освіта піднімається пустим знанням; нудьга заглушається наркотиками усіх видів; духовність придушується шумом і гуркотом ілюзорного духу; усі говорять, але ніхто нікого не чує; головним змістом життя стає погоня за прибутком. Ніцше з жахом пише про те, чого ніхто не помічає головна подія – це те, що «Бог помер» (Ніцше (Т. 1), 1990, с. 125). Причиною духовної кризи є смерть Бога. Ніцше не говорить: «Бога нема», не говорить «Я не вірю у Бога», а спостерігаючи за буттям, виявляє вражаючий факт: помер Бог, і зміст сучасної епохи – наслідок цього факту. Відтепер західна цивілізація буде

жити без Бога, а це означає: Бог, надчуттєвий світ не матимуть впливу на її подальший духовний розвиток (Хайдегер, 1993, с. 174).

Однак Ніцше не задовольняється лише констатацією факту, й ставить питання: «Чому помер Бог?» і дає відповідь: причиною смерті його є християнство. Християнство зруйнувало істину, якою жила людина до нього, а на її місце поставило фікції: Бог, спасіння душі, безсмертя, гріх, милість. Тепер, підкреслює філософ, коли виявилася фіктивність християнських цінностей, людина провалюється у ніщо, наступає епоха тотального нігілізму, зростання якого стане осердям найближчих двох століть.

Визначивши, що причиною смерті Бога є християнство, Ніцше дає йому загальну оцінку й простежує історію його виникнення та історичного розвитку. Загальна характеристика християнства у Ніцше досить суперечлива. У нього християнство стало на бік «усіх невдах, слабих, принижених,... воно пошкодило розум духовно-сильних натур» (Ницше (Т. 2), 1990, с. 634), тому стосовно до християнства можлива лише одна позиція: абсолютне «Ні». Але у Ніцше трапляються й інші висловлювання про християнство. Так, у листі до П. Гаста він пише, що християнство «це кращий відтинок ідеального життя, який мені довелося по-справжньому пізнати. Я... ніколи не зраджував йому в серці своєму» (Ницше (Т. 2), 1990, с. 799). Подібні суперечливі висловлювання характерні для Ніцше до інших християнських реалій. Священників він називає «павуками на дереві життя», «паразитичним типом людини», а в іншому місці «найбільш шляхетськими натурами», носіями вищої духовності.

Церква для Ніцше – смертельний ворог усього благородного на землі: «Не розуміють, що церква – це не лише карикатура християнства, але і організована війна проти християнства» (Ницше (Т. 2), 1990, с. 801). Але тут же говориться, що церква благородніший заклад, ніж держава.

Таких суперечливих оцінок і тлумачень християнства у Ніцше багато і, як зазначає К. Ясперс, вони не випадкові (Ясперс, 1994, с. 6), бо ненависть до християнства як дійсності невід’ємна від зв’язку його філософії з християнством як вимогою (Ясперс, 1994, с. 7). Ніцше прекрасно розумів, що у найзагальніших рисах християнські ідеали виражають основні істини людського серця: безумовність моралі, наявність абсолютної істини. Тому, ведучи запеклу боротьбу проти християнства, Ніцше закликає не просто відмахнутися від усього християнського, не просто відкинути

християнські ідеали, а здолати його, створивши надхристиянські цінності. Неодмінною умовою здолання християнства має стати глибокий аналіз його виникнення та історичного розвитку.

Простежуючи процес зародження християнства, Ніцше відділяє від нього Ісуса Христа, котрий, на його думку, до історії християнства не має ніякого відношення. Для Ніцше Ісус «Це певний психологічний тип, що несе у світ не знання, не нову віру, а життєву практику. Він показав, як слід жити, щоб відчувати себе «на небесах», щоб відчувати себе «вічним» (Ницше (Т. 2), 1990, с. 659). Ісус, пише Ніцше, започаткував «психологічну реальність спасіння» (Ницше (Т. 2), 1990, с. 659). Іншого спасіння не буває, а суть блаженства у тому, щоб «відчувати себе дома у тому світі, який не владна потривожити ніяка реальність – у світі внутрішньому» (Ницше (Т. 2), 1990, с. 655). Лише внутрішній світ, його глибинні основи цікавлять Ісуса. Світ реальних речей, природа – це лише матеріал для притчі, і не більше. З культурою Ісус теж не знайомий, тому не виникає потреби заперечувати її (Ницше (Т. 2), 1990, с. 658). Ось чому, підкреслює Ніцше, немає ніякого вчення Ісуса, бо «цю віру... неможливо сформулювати: вона живе і протидіє будь якій формулі» (Ницше (Т. 2), 1990, с. 657).

Але як жити у світі і не реагувати на його виклики? На думку Ніцше, Ісус з цією метою формулює основні заповіді, життєві установки. Блаженний не повинен ніколи нічому чинити опір, нічому говорити «ні», усьому говорити «так». Таку установку Ісус називає любов'ю. Істинний християнин не повинен боротися ні за яких обставин, навіть тоді, коли власне життя під загрозою. Власною смертю Ісус підтвердив блаженство своєї життєвої практики. Він помер не заради спасіння людей, вважає Ніцше, а для того, щоб показати, як потрібно жити. Саме так тримає він себе перед суддями, «веде себе на хресті. Він не чинить опору, не захищає свої права... Він любить тих, ... хто чинить йому зло» (Ницше (Т. 2), 1990, с. 660).

Але чи існує, в принципі, психологічна можливість виникнення такого типу людини? Для Ніцше з приводу цього не має ніяких сумнівів. Християнська практика – не фантазія, як і практика буддизму. Причому, як психологічна можливість, така життєва практика надісторична, вона реальна в будь-яку епоху і сьогодні також, вважає Ніцше.

У яких стосунках перебувають Ісус і християнство? На думку Ніцше, християнство з самого початку є повне спотворення того, що

було істиною для Ісуса. Апостоли й церква перетлумачили усі слова і справи Ісуса, вигадали те, чого не було у нього і перетворили Ісуса в засіб для досягнення своїх цілей. Смісл спотворення Ісуса християнством такий: Ісус реалізував життєву практику, в у Новому Завіті йдеться не про життя, а про віру. Христос, підкреслює Ніцше, як і Будда, вирізнявся з-поміж людей вчинками, а християни відрізняються від інших лише вірою.

Чому християнство спотворило істину Ісуса? На думку Ніцше, на думку Ніцше, коріння християнства зовсім в іншому стереотипі людської поведінки. Християнство – це рессантимент невдах і нікчем, злоба усіх пригнічених і принижених, заздрість сірих та середніх. Але невдахи і нікчеми, як і все сухе, прагнуть до влади, а воля до влади в них набуває сублімовані форми – через створення ідеальної системи цінностей вони прагнуть взяти реванш в усього високого і духовного. По-іншому боротися за владу християнство не може, вважає Ніцше. Прикметним є те, що християнським ідеалам вдається підкорити душі сильних і шляхетних натур «використати хвилину, коли вони пригнічені і стомлені, щоб замінити їх горду впевненість неспокоєм і марним каяттям» (Свасьян, с. 802).

Своїм історичним розвитком християнство впливає на всі форми духовної діяльності людини, на соціальні і політичні ідеали. Лібералізм, соціалізм, демократія, якими б антихристиянськими лозунгами вони не прикривалися, є породження християнства. У них християнство продовжує жити сьогодні. Нинішня філософія і мораль, гуманізм і особливо ідеали рівності – не що інше, як завуальовані християнські цінності, підкреслює Ніцше. Те, що всякому безсиллю й слабкості слід допомагати тільки тому, що вони слабкі, що будь-який дурень може і повинен учитися тому, що лише може обдарована людина, що духовне і ідеальне використовують в ім'я збереження влади – це теж плоди християнських ідей і цінностей, гнівно говорить Ніцше.

Але рано чи пізно ці ідеали зношуються, до християнських цінностей виникає недовіра. Уже сьогодні, підкреслює філософ, посправжньому активні люди обходяться без християнства. Нині, за Ніцше, настає переломний момент світової історії, коли всі віри і релігії слід відкинути як небезпечні для життя і створити нову систему цінностей, якісно відмінний тип світогляду. Цю місію брав на себе Ніцше. Його філософія мала породити нові цінності й ідеали. Проте це вже предмет окремої розмови.

Наскільки ж об'єктивно і правдиво аналізує та оцінює Ніцше християнство? Перш ніж погоджуватися чи заперечувати його думки, слід мати на увазі, що «Антихристиянин», де подано найбільш повний аналіз історичного розвитку християнства, писався філософом у період загострення душевної хвороби (Свасьян, с. 802). У цій праці поряд з глибокими інтуїціями «відчувається» розпад особистості автора (Свасьян, с. 803).

Крім того, головна трудність при осмисленні філософії Ніцше полягає у тому, «що там, де ми сподівалися знайти філософське вчення, ми виявляємо лише купу уламків» (Ясперс, 1994, с. 96). Його книги – це афоризми, листи, вірші, нариси, тому думки досить часто суперечливі. Це стосується і його оцінки християнства.

Але найголовнішою тенденцією у розвитку християнства Ніцше передбачив. Він переконливо показав, що західна метафізика, яка ґрунтувалася на платонізмі і християнстві, закінчує свій розвиток. Якщо Бог як основа сушого мертвий, і надчуттєвий світ ідей втратив свою цінність, то тепер не залишається нічого, на що б могла б спертися людина. Місце Бога займає ніщо, наступає епоха нігілізму.

Список використаних джерел

1. Ницше Ф. Веселая наука. Сочинения в 2-х т. М., 1990. Т. 1.
2. Ницше Ф. Антихрист. Сочинения в 2-х т. М., 1990. Т. 2.
3. Свасьян К.А. Примечание к «Антихристу». Ф. Ницше. Сочинения в 2-х т. М., 1990. Т. 2.
4. Хайдегер М. Слова Ницше «Бог мертв». Работы и размышления разных лет. М., 1993.
5. Ясперс К. Ницше й християнство. М., 1994.

* * *

Дулаў Анатоль Мікалаевіч,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт, загадчык кафедры гісторыі Беларусі
Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава (Віцебск, Беларусь)

Дыярыуш Самуіла Маскевіча як крыніца ваеннай гісторыі XVII ст.

Дыярыуш Самуіла Маскевіча (Samuel Maskiewicz) – крыніца добра вядомая даследчыкам. У Польшчы яго вывучалі літаратуразнаўцы (Б. Хлябоўскі, А. Сайкоўскі, М. Баўэр і інш.), выкарыстоўвалі ў сваіх працах гісторыкі (Т.Корзан, Р.Шчэсняяк,

Т.Бохун, Я.Газбір). У расійскай гістарыяграфіі Дыярыуш С.Маскевіча вядомы як крыніца гісторыі Смутнага часу. Варта адзначыць уклад у вывучэнне помніка даследчыкаў даўняй беларускай літаратуры А.Ф.Коршунава (1924–1991) і В.У.Таранеўскага (1954–2020). Яшчэ ў 1980-я гг. напісаць пра Дыярыуш у сваёй новай кнізе збіраўся буйнейшы беларускі крыніцазнавец М.М. Улашчык (1906–1986), але пайшоў з жыцця, паспеўшы зрабіць толькі чарнавыя накіды [8, с. 6–9]. Пасля гэтага айчынныя гісторыкі амаль не звярталі ўвагу на Дыярыуш. Сярод выключэнняў – невялікі, але змястоўны, яскравы і дынамічны папулярны артыкул А. Бацюкова [1]. Таму ўяўляецца неабходным акрэсліць інфармацыйны патэнцыял мемуарнага твора С.Маскевіча як крыніцы ваеннай гісторыі XVII ст.

Як вядома, арыгінал Дыярыуша не захаваўся. Вядомы некалькі рукапісных копіі, старэйшай і найбольш поўнай з якіх з’яўляецца рукапіс з бібліятэкі Польскай акадэміі навук у Курніку (сігнатура №308). Упершыню надрукаваў тэкст на падставе няпоўнага кракаўскага спісу Ю.У. Нямцэвіч у 1822 г. У 1834 г. быў выдадзены пераклад помніка на рускую мову, зроблены з невядомага зараз рукапісу, які захоўваўся ў бібліятэцы езуіцкага калегіума ў Полацку і ў 1833 г. трапіў у Пецярбург. У 1838 г. мемуары С. Маскевіча былі апублікаваны ў Вільні настаўнікам мясцовай губернскай гімназіі Янам Закрэўскім (менавіта гэтай кнігай карыстаўся М.М.Улашчык). Класічнай публікацыяй лічыцца выданне Дыярыуша С.Маскевіча і двух Дыярыушаў яго сына Багуслава Казіміра, здзейсненае ў 1961 г. А. Сайкоўскім [10].

На беларускую мову першым тэкст помніка пераклаў старэйшы беларускі літаратуразнавец-медыявіст А.Ф. Коршунаў, але, на жаль, навуковец не паспеў яго выдаць. Доўгі час пераклад А.Ф.Коршунава быў вядомы даследчыкам у некалькіх машынапісных копіях, пакуль урэшце не быў надрукаваны ў скарачаным выглядзе ў “Анталогіі даўняй беларускай літаратуры” (1-е выд. – 2003 г., 2-е – 2005 г.) [3]. У 2016 г. поўны тэкст помніка увайшоў у склад чарговага тому серыі “Помнікі даўняга пісьменства Беларусі” у перакладзе А.У.Бразгунова паводле выдання А. Сайкоўскага [6]. На гэты пераклад мы абаяраемся ў сваёй працы.

Самуіл Маскевіч нарадзіўся каля 1580 г. у Сэрвачы на Наваградчыне ў даволі радавітай і адносна заможнай шляхецкай сям’і. Яго бацька, Іван Сямёнавіч, перайшоў у кальвінізм, у якім

выхаваў і чатырох сваіх сыноў. Спачатку С. Маскевіч атрымаў адукацыю, магчыма, у Навагрудку. Далей – вайсковая служба. Служыў Самуіл у гусарыі – войску элітарным, што было сапраўдным гонарам Рэчы Паспалітай. Пачаўшы кар’еру таварышам гусарскай харугвы, мемуарыст да канца 1613 г. даслужыўся да звання палкоўніка. С. Маскевіч браў чынны ўдзел у многіх значных падзеях пачатку XVII ст.: у баявых дзеяннях са шведамі ў Інфлянтах і, верагодна, у пераможнай бітве пад Какенгаузенам у чэрвені 1601 г.; у падаўленні рокашу М. Забрыдоўскага; у выправе войскаў Рэчы Паспалітай у Маскоўскую дзяржаву ў 1609–1612 гг. Як трапна заўважаў А.Ф. Коршунаў, “адвага і разважлівасць, вясёлы нораў і сяброўскія адносіны да іншых, уменне быць галантным і цікавым кампаньёнам здабылі яму павагу не толькі сярод шляхты, але нават і арыстакраты” [2, с. 265].

Аўтарытэт С. Маскевіча праявіўся і ў тым, што ў снежні 1613 г. ён быў у ліку чатырох дэпутатаў на экстраардынарны сейм у Варшаве ад канфедэрацыі, што дамагалася выплаты жаўнерам заробку за маскоўскую кампанію. Пэўны час С. Маскевіч знаходзіўся на службе ў магнатаў Радзівілаў. У 1617 г. навагрудскі сеймік абраў яго дэпутатам на Галоўны Трыбунал Вялікага Княства Літоўскага. У 1624 г. Самуіл ажаніўся з дачкой Паўла Пясецкага (імя яе невядома). Жонка нарадзіла яму дваіх дзяцей: сына Багуслава Казіміра і дачку Тарэзу. Дзякуючы цесцю, Самуіл пакінуў службу ў Радзівілаў і апынуўся ў атачэнні ваяводы навагрудскага Мікалая Крыштофа Сапегі, з рук якога атрымаў урад пісара гродскага наваградскага. Пазней, на пачатку 1630-х гг., стаў наваградскім падваяводам. Памёр Самуіл Маскевіч паміж 1633 і 1642 гг., верагодна – каля 1640 г. [9, с. 173].

Паводле меркавання А. Сайкоўскага, С. Маскевіч напісаў свае мемуары ў 1625–1631 гг. [10, с. 55]. Сама назва “Дыярыш” з’яўляецца ў дачыненні да іх дастаткова ўмоўнай, бо, нягледзячы на форму дзённіка, помнік мае ўсе прыкметы ўспамінаў. Даследчыкамі даўно заўважана, што твор, які ахоплівае 1594–1621 гг., па структуры неаднастайны. Умоўна ён распадаецца на тры часткі. Спачатку, у запісах за 1594–1605 гг. уключна, аўтар падае толькі скупыя звесткі дзённікавага характару. Затым інфармацыя паступова робіцца ўсё больш падрабязнай, сухая канстатацыя фактаў замяняецца вобразным сюжэтным апавяданнем. Асабліва змястоўна апісаны маскоўскі паход, знаходжанне ў Маскве і

канфедэрацкая дзейнасць мемуарыста адразу па вяртанні на радзіму. Звесткі з 1615 па 1621 гг. зноў скарачаюцца, набліжаюцца да дзённікавых запісаў (у нейкай ступені выключэннем падаюцца паведамленні пад 1618 і 1620 гг.). Завяршаецца Дыярыуш нечакана запісамі пра падрыхтоўку да вайны з туркамі ў 1621 г.

Дыярыуш С. Маскевіча ўтрымлівае інфармацыю пра агульны кантэкст ваенна-палітычнай гісторыі Рэчы Паспалітай канца XVI – пачатку XVII ст. Пачынаецца твор сціслымі звесткамі 1594 г. пра паўстанне С. Налівайкі. Мемуарыст у тых падзеях у сілу ўзросту ўдзелу не прымаў, а прывёў інфармацыю са словаў свайго брата Івана, які быў на полі пад Лубнамі [7, с. 28], дзе пасля больш чым двухтыднёвай аблогі войскамі польнага гетмана кароннага С. Жалкеўскага казацкага табару Налівайка быў палонены, адвезены да караля, а потым чвартаваны.

Маскевіч толькі згадвае выправу ў Мультаны і нават ў Інфлянты, хаця ў апошній у складзе харугвы літоўскага падчашага Г. Войны ўдзельнічаў сам “на пары коней” [6, с. 22]. Па меркаванні В. У. Таранеўскага, “гэта, найхутчэй, тлумачыцца тым, што малады ваёўнік быў тады пачаткоўцам ў мілітарных справах, жаўнерам неспрактыкаваным і пераважна толькі сведкам таго, што дзеялася. Памяць мінулага блякла ад таго, што не самога мемуарыста было тое мінулае, што дарэчы абумовіла і бегласць падачы рэтраспектыўнага матэрыялу ў форме пагадавых запісаў, якія пакуль што ніяк не выяўлялі асобу аўтара-героя, а тым болей апавядальніка” [7, с. 28].

Даволі лаканічна паведамляе С. Маскевіч і тое, што ён ведаў пра Дзімітрыя, першага Самазванца, і яго выправу на Маскву, да якой мемуарыст збіраўся, але крыху не паспеў далучыцца. Нават калі гаворка ідзе пра далейшыя падзеі, непасрэдным удзельнікам якіх быў С. Маскевіч (супрацьстаянне рокашу М. Забрыдоўскага, падзеі Смуты ў Маскоўскай дзяржаве і інш.) і якія ён досыць разгорнута апісвае, варта памятаць, што мы бачым гэтыя падзеі праз прызму ўспрыняцця прадстаўніка сярэдняй шляхты, гусара войска Рэчы Паспалітай, які шмат чаго не ведаў пра сапраўдныя іх мэты і прычыны, матывы ўчynкаў дзяржаўных дзеячаў, прыхаваныя спружыны палітыкі. Але менавіта гэты ракурс бачання, уласцівы прадстаўнікам таго сацыяльнага слою, да якога належаў мемуарыст, можа быць каштоўны для даследчыка, зыходзячы з задач яго працы.

Пэўная інфармацыя ў мемуарах ёсць пра будову войскаў Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы. У прыватнасці, пра “крылатую”

гусарыю. Прыводзяцца звесткі пра колькасны склад вайсковых фарміраванняў (як і падобныя звесткі іншых апавядальных крыніц, яны патрабуюць да сябе крытычнага стаўлення), іх кіраўнікоў, перамяшчэнні і ўдзел у баявых дзеяннях.

Дыярыуш дазваляе вывучаць вайсковае майстэрства і тактыку як войскаў Рэчы Паспалітай, так і маскоўскіх войскаў і іншаземных фарміраванняў на маскоўскай службе, а таксама, у пэўнай ступені, характар дзеянняў казацкіх і татарскіх загонаў. У прыватнасці, з яго старонак мы даведваемся пра характар аблогі Смаленска і яго абарону; пра тактыку маскоўскіх войскаў, накіраваных Васілём Шуйскім для зняцця аблогі Смаленска, і пра контрдзеянні корпуса гетмана С.Жалкеўскага; пра змаганне рэчпаспалітаўскага кантынгенту ў Маскве.

Каштоўныя звесткі ўтрымліваюцца ў Дыярыушы пра канкрэтныя ваенныя падзеі, напрыклад, няўдалую спробу захопу Смаленска з дапамогай петарды – моцнага выбуховага прыстасавання нахштальт міны; пра захоп пахолкамі Рослава; пра пераможную бітву пад Клушынам 4 ліпеня 1610 г., якая адкрыла каралеўскаму войску шлях да Масквы. Дарэчы, побач з лістамі і ўспамінамі С.Жалкеўскага [4], а таксама нататкамі Мікалая Мархоцкага [5], Дыярыуш С.Маскевіча з’яўляецца адной з важнейшых крыніц аб Клушынскай бітве. Хаця, у адрозненне ад названых помнікаў, ён не дае настолькі панарамную і поўную яе карціну, каштоўнасць апісання Маскевіча ў тым, што яно дадзена з пункту погляду ўдзельніка, што пабываў у самай гушчы бітвы, і выдатна перадае сам яе дух і адчуванні жаўнераў [гл. 6, с. 48–52].

Дыярыуш можа выступаць як крыніца рэканструкцыі ваеннай штодзённасці. Найперш, паўсядзённага жыцця кантынгенту Рэчы Паспалітай у Маскве, якое ўключала вырашэнне побытавых пытанняў, баляванні, добразычлівыя адносіны з маскоўцамі, зацікаўленасць іх дзяржаўным ладам і культурна-рэлігійнай традыцыяй, а гэтаксама выпадкі рабаўніцтва і гвалту, трывожнасць, чаканне ўдару, узмоцнення варты, запрэжаныя коні, ўрэшце – ваеннае супрацьстаянне.

Мемуары С.Маскевіча ўтрымліваюць звесткі пра асобы вайскоўцаў ад военачальнікаў, такіх як гетман С.Жалкеўскі, смаленскі ваявода М. Шэін, ваявода Д. Шуйскі, кіраўнік “немцаў” на маскоўскай службе шведскі вайскаводца Я.П. Дэлагардзі, да простых жаўнераў. Пры гэтым аўтар аб’ектыўны як у адносінах да

суайчыннікаў, так і да ворагаў. Ён не толькі выяўляе сваё стаўленне ў характарыстыках кшталту: “...іх ваявода Шэін, воін добры, ўмелы і пільны ў рыцарскіх справах” [6, с. 34]. Найперш мемуарыст паказвае гэтых людзей праз дзеянні і ўчынкі, якія найбольш дакладна іх характарызуюць.

Пры гэтым С. Маскевіч не баіцца крытыкаваць нават тых военачальнікаў, якіх ён вельмі паважаў, калі яны таго вартыя. Калі з-за інтрыг С. Жалкеўскага, бясспрэчную ролю якога ў поспехах войска Рэчы Паспалітай падчас маскоўскай выправы мемуарыст паказаў вышэй, і іншых вайскаводцаў у 1618 г. было дапушчана бяздзейнае, у выніку чаго татары вывелі вялікі палон, Маскевіч даў вельмі эмацыйную ацэнку: “<...> Нашыя ж павяліся не як рыцары, а як сапраўдныя бабы ці, дакладней, прасталыткі: ніводзін не адважыўся выйсці з лагера! <...> Не знайшлося там настолькі дабрадзейнага мужа, сына, брата, які б тнуў шабляй калі не ў непрыцеля, то ў самога военачальніка, праз якога дайшлі да падобнае шкоды. І так вораг, якому нават волас з галавы не спаў, пайшоў бяспечна з усім палонам і здабычай ...” [6, с. 131–132].

Зрэшты, мемуары дазваляюць атрымаць звесткі пра самога аўтара і яго лёс у віхуры бурлівых падзей пачатку XVII ст. – тыповы лёс прадстаўніка шляхецкага саслоўя.

Такім чынам, Дыярыуш Самуіла Маскевіча з’яўляецца каштоўнай крыніцай ваеннай гісторыі Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы пачатку XVII ст., якая дазваляе ўбачыць прычыны і характар ваенна-палітычных падзей праз прызму ўспрыняцця тыповага шляхціца-воіна, даследаваць будову войскаў, ваеннае майстэрства і тактыку, канкрэтныя падзеі, штодзённае жыццё вайскоўцаў, атрымаць звесткі пра асобы і лёсы военачальнікаў і простых жаўнераў, а таксама самога мемуарыста. У сваім творы С. Маскевіч імкнуўся да аб’ектыўнасці, яго інфармацыя верыфікуецца праз параўнанне з іншымі тагачаснымі крыніцамі. Але не менш каштоўны суб’ектыўны пачатак мемуараў, які, перадусім, і дазваляе адчуць дух эпохі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Бацкоў А. Авантура беларускай шляхты. *Найяснейшая Рэч Паспалітая: Цывілізацыя-Культура-Рэлігія-Палітыка-Авантура-Героіка-Успамін* / уклад. А.Дзярновіч. Мінск: І.П.Логвінаў, 2007. С. 114–122.

2. Гісторыя беларускай літаратуры: старажытны перыяд : вучэб. дапам. / М. М. Грынчык, У. А. Калеснік, У. Г. Кароткі і інш.; пад агульн. рэд. М. А. Лазарука, А. А. Семяновіча. 3-е выд., стэр. Мінск : Выш. шк., 1997. 351 с.
3. Дыярыуш Самуіла Маскевіча (...). *Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя* / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я.Купалы ; падрыхт. А.І.Богдан [і інш]; навук. рэд. В.А.Чамярыцкі. 2-е выд., выпр. Мінск: Беларус. навука, 2005. С. 750–771.
4. Записки гетмана Жолкевского о Московской войне, изданные П.А.Мухановым. 2-е изд. СПб.: Тип. Э.Праца, 1871. XII, 130 с., 306 стб.
5. Мархоцкий Н. История Московской войны. М.: РОССПЭН, 2000. 223 с.
6. Самуэль Іванавіч Маскевіч (к. 1580–1642). Дыярыуш. *Дыярыушы XVII стагоддзя (1594–1707 гады)* / укл., пер. з пол. мовы: А.У.Бразгуноў; рэдкал.: А.У.Бразгуноў (старшыня) [і інш.]. Мінск : Беларус. навука, 2016. С. 21–151.
7. Таранеўскі В.У. Гісторыка-мемуарная літаратура Беларусі XVI–XVII ст.: метадычныя рэкамендацыі. Віцебск: ВДУ імя П.М.Машэрава, 2016. 55 с.
8. Улашчык М. Мемуары і дзённікі як крыніцы па гісторыі Беларусі: 3 рукапіс. спадчыны / уклад. Я.М.Кісялёва, В.У.Скалабан; рэдкал.: Н.М.Дзятчык і інш. Мінск : Пейто, 2000. 86 с.
9. Bauer M. *Obraz państwa moskiewskiego i jego mieszkańców w pamiętniku Samuela Maskiewicza. Napis. 2006. Seria 12. S. 171–182.*
10. *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewczów / oprac., wstępem i przypisami opatrzył Alojzy Sajkowski. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961. 332 s.*

* * *

Єрмаков Вячеслав Володимирович,

кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
(Полтава, Україна)

Зміни природних ландшафтів в межах Центральної та Південно-Східної Європи

Регіон Центральної, Східної та Південно-Східної Європи характеризується високою заселеністю, давніми традиціями господарського освоєння і значним ступенем антропогенної перетвореності природних ландшафтів.

Сучасні країни Центральної Європи у фізико-географічному плані відносяться до східної частини області середньовисотних гір Західної Європи та низовинної Середньоевропейської рівнини. Мозаїчність рельєфу та значний вплив атлантичного океану зумовлюють особливості кліматичних умов та поширення ґрунтово-рослинного покриву.

Для природних умов Середньоевропейської рівнини були характерні широколистяні та мішані ліси на бурих лісових і підзолистих ґрунтах. Суцільні масиви важкопрохідних мішаних і широколистяних лісів, які у давній час вкривали усю дану територію, ще давні римляни називали герцинським лісом. Ці ліси тривалий час були перешкодою для проникнення із Південної Європи до її центральних та північних частин. Лише невеликі безлісні ділянки серед суцільного лісового покриву були приурочені до районів поширення лесових відкладів на Верхньорейнській і Полабській рівнинах та у Тюрингенському басейні. На лесах утворилися чорноземовидні ґрунти та існувала рослинність степового типу. Саме ці ділянки найпершими зазнали розорювання. Але сучасна картина рослинного покриву істотно відрізняється від тієї, що була характерна для регіону у давнину [1;2]. Зростаюче населення і розорювання нових ділянок земель призвели до прогресуючого скорочення лісів.

Активне господарське освоєння цього регіону Європи відноситься до кінця середньовіччя та початку нового часу. Тому у наш час лісові ландшафти займають невелику частину території. У західній частині рівнини, в межах Нідерландів, Данії та Німеччини, природні ліси майже не збереглися і у ландшафті пануюче місце належить природним і сіяним лукам, ріллі і штучним

деревонасадженням. Краще збереглися ділянки лісової рослинності у східній частині рівнини в межах Польщі. Внаслідок зведення лісів багато представників первісної фауни регіону майже повністю зникли або збереглися у напівсвійському стані у національних парках та заповідниках.

Природні формації лісів збереглися головним чином на схилах деяких гірських масивів, а також на одноманітних, мало розчленованих плато із слабо дренованими поверхнями (Рейнські Сланцеві гори, Арденни, Оденвальд, Судети, Чеський Ліс, Гарц, Шумава).

Фізико-географічний регіон Карпат і дунайських рівнин знаходиться південніше і клімат його має більш чіткі континентальні риси, що проявляється не тільки на рівнинах, але і у горах, що зумовлено особливостями географічного положення у глибині материка, на значній відстані від Атлантичного океану. Для природних умов регіону характерним є поширення лісових типів рослинності і ґрунтів у горах та степових і лісостепових – на рівнинах. Але к наш час низовини майже повністю розорані і природна рослинність замінена на агроландшафти. На вододільних просторах Середньодунайської низовини раніше був поширений типовий різнотравно-злаковий степ (т. зв. пушта), яка ще на початку ХІХ ст. використовувалася в якості пасовищ. Повністю зникли на дунайських рівнинах представники крупної степової фауни, збереглися лише різноманітні гризуни та численні дрібні степові птахи. Майже повністю зникли і заплавні ліси в межах Середньо – та Нижньодунайської низовин.

Краще збереглися природні ландшафти Карпат, але і там відчувається значний антропогенний вплив, особливо на нижніх схилах гір. Ступінь перетвореності флори і фауни неоднакова у різних частинах Карпат і залежить від щільності населення. Особливо густо заселені передгір'я та внутрішньогірські улоговини, тоді як на схилах гір населення відносно рідке.

Балканський півострів у природному та культурно-історичному плані являє зовсім іншу область, яка відноситься до східної частини Середземномор'я. Північна межа Балканського півострова проводиться за течіями річок Сави і Дунаю, і далі на схід від широтної ділянки Дунаю, приблизно по 440 пн. ш., до узбережжя Чорного моря. На заході цей регіон омивається Адриатичним та Іонічним морями, на сході він обмежується Чорним морем,

протоками Босфор і Дарданелли, Мармуровим та Егейським морями. До його складу також включаються численні острови Іонічного, Егейського морів та крупний острів Крит.

У північній частині півострів має найбільшу ширину і характеризується масивністю. На південь він поступово звужується, зростає розчленованість його берегової лінії, відокремлюючи на крайньому півдні дуже розчленований півострів Пелопоннес. Поверхня Балканського півострова переважно гориста (саму назву півострова виводять від турецького слова «балкан» у значенні «гора»), рівнинні, низовинні ділянки, а також улоговини займають порівняно невелику площу.

На більшій частині території півострова клімат помірний, з відтінками континентальності у внутрішніх частинах. Ці особливості пов'язані з крайнім східним положенням Балканського півострова в межах Європейського Середземномор'я і тісним зв'язком з материком. На півночі, між півостровом та основною частиною Європи, відсутні значні орографічні бар'єри, що сприяє вільному проникненню помірних повітряних мас в межі півострова в усі пори року. Типово середземноморський клімат характерний тільки для порівняно вузької смуги західного і південного узбережжя Балканського півострова завдяки своєму більш південному розташуванню і захищеності гірськими хребтами від проникнення континентальних повітряних мас. Але при цьому величезну роль у формуванні клімату Балканського півострова відіграють особливості гірського рельєфу.

Переважаючі гірського рельєфу, різноманіття кліматичних умов та відмінності у розподілі річкового стоку створюють значну строкатість ґрунтово-рослинного покриву. Для ґрунтово-рослинного покриву північної і центральної частин регіону характерним є поєднання лісових і степових типів. Різні типи лісів (широколистяні та гірські хвойні) з відповідним ґрунтовим покривом поширені головним чином у гірських районах, тоді як рівнини і внутрішні улоговини безлісні, і в їх межах переважають степові ландшафти.

У південній частині півострова у складі природного рослинного покриву зростає роль середземноморської флори. При цьому рослинність західної частини півострова, яка отримує більшу кількість опадів (особливо Іонічних островів), багатша і різноманітніша, ніж рослинність посушливого південного сходу

(Греція і острови Егейського моря). Тут отримала поширення формація маквісу, який вкриває узбережжя і нижні частини схилів гір, на південному сході переважає більш ксерофітна формація фригани, а вище у горах вони замінюються шибляком.

Вигідне географічне положення, багата культурно-історична спадщина регіонів Балканського півострова, особливо Греції, давнє господарське освоєння зумовили високий ступінь перетвореності природи та значну трансформацію ландшафтів. Так, практично уся територія давньої материкової Греції та острови Егейського моря були вкриті лісами і чагарниками середземноморського типу з переходом до лісів помірного поясу у гірських районах [3].

Сучасні ландшафти багатьох районів Балканського не дають уявлення про природний рослинний покрив, оскільки їх земельні і кліматичні ресурси давно та інтенсивно використовуються. У гірських районах до значної висоти позначається вплив людини на природу і поширюються ландшафти різного ступеня антропогенної перетвореності. Це стосується насамперед Болгарського плато, Марицької низовини, внутрішніх улоговин, а також Греції і островів Егейського моря. Значного знеліснення зазнали широколистяні ліси на приморських гірських хребтах і на прибережних низовинах. У багатьох місцях ліси постраждали від вирубок на паливо та випасу худоби (кіз та овець), особливо багато лісів знищено у районі Динарського карсту, а також у горах Пінду на території Греції. Значні площі на південному сході Балканського півострова та островах Егейського моря являють сьогодні напівпустельні ландшафти антропогенного походження. Тільки в межах окремих малонаселених гірських районів півострова флора і фауна відносно добре збереглися, але і тут деякі види крупних тварин повністю зникли, але про які є згадки в історичних документах (леви, фазани та ін.).

Список використаних джерел

1. Берг Л.С. Климат и жизнь. 2-е, переработанное и дополненное издание. М.: Географгиз, 1947. 356 с.
2. Власова Т.В. Физическая география материков (с прилегающими частями океанов): В 2 ч. Ч. 1. Евразия, Северная Америка: Учеб. для студентов пед. ин.-тов по спец. №2107 «География». 4-е изд., перераб. М.: Просвещение, 1986. 417 с.
3. История Древней Греции. Под ред. В.И.Авдиева, А.Г.Бокшанина и Н.Н.Пикуса. Учебник. М. Высшая школа, 1972. 424 с.

Зленко Наталія Миколаївна,

кандидатка філософських наук, доцентка кафедри філософії та соціальних наук
Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка
(Суми, Україна)

Демографічна ситуація в світі: пошук балансу

Світ стрімко змінюється. Найбільш знаковими явищами ХХ ст., які мали непересічний вплив на глобальний людський розвиток, були демографічний вибух у країнах, що розвиваються – з одного боку, та уповільнення темпів зростання населення, депопуляція й старіння населення у розвинутих країнах – з іншого. Ці явища й попит на пояснення причин їх виникнення та наслідків дали могутній поштовх подальшому розвитку демографії, яка від оцінювання масштабів та опису демографічних явищ перейшла до пошуку чинників, що визначають індивідуальну та колективну поведінку

Дослідження особливостей демографічного розвитку різних країн світу й України зокрема, останнім часом перебувають у центрі уваги багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців, а сам процес дослідження даної проблематики багатоаспектним. Теоретичне осмислення сутнісних, аксіологічних, соціально-філософських та соціально-економічних аспектів даної проблеми знайшло своє відтворення в роботах науковців серед яких А. Кваша, С. Пирожков, Г.Вечканова, О. Малиновська, Н. Мірко, В. Медков, І. Кухта, М.Товт, Е. Лібанова, В. Сімоненко, С. Тіводар, М. Птух, В.Стешенко, Л.Тихонова, А.Харченко, В. Моргун, О. Ригельман, Г.Новицький, Ф. Чуманський, І. Голубева, І. Прибиткова, В.Гошовський, О. Сологуб, Л. Дорошенко, А. Романюк, В. Редкоус, Л. Рибаківський, А. Шаповал та ін.

У своїх дослідженнях науковці вказують, що на механізми для регулювання демографічних процесів повинні ґрунтуватися на результатах всебічного, комплексного аналізу демографічного розвитку в його соціально-економічній обумовленості та реалістичному уявленні про можливі зміни в майбутньому. Демографічні процеси в сучасному світі розглядаються як складова найважливіших глобальних проблем. На глобальному рівні виділяють два типи демографічних проблем – «демографічний вибух» та «демографічна криза», що пов'язані із двома типами відтворення населення. У процесі кількісного та якісного

відтворення населення відбуваються дуже складні процеси, які набувають трьох форм – природного, міграційного і соціального руху населення, які тісно пов'язані між собою.

Загальна демографічна ситуація світу XXI-го століття характеризується катастрофічним зростанням чисельності населення світу, в той час, як в Україні відбувається зменшення чисельності населення, як за рахунок перевищення смертності над народжуваністю, так і за рахунок від'ємного сальда міграції.

Сучасні процеси міграції, як показують останні події в Європі, є однією з ключових проблем всього людства. Основою цих процесів є прагнення мігрантів до благополуччя, безпеки, кращого рівня життя. Причини міграції можуть бути різноманітні – це і локальні або регіональні військові конфлікти, природні і техногенні катастрофи, епідемії, голод, низький рівень життя, політичні процеси та багато інших. До інших країн від'їжджають працювати та на постійне місце проживання переважно молоді громадяни. Українські мігранти сприяють розвитку економіки інших країн і там народжують дітей. Країнами-споживачами трудових ресурсів України є Росія, Польща, Німеччина, США, Португалія, Італія, Канада. Утримати трудові ресурси в межах країни можна шляхом підвищення загального економічного рівня держави та добробуту населення.

Зауважимо, що світові тенденції в останні десятиліття приводять до створення цивільних шлюбів та збільшення народження дітей поза шлюбом. Причому в деяких країнах Європи (Франції, Швеції, Норвегії, Ісландії, Бельгії, Іспанії, Словенії, Болгарії) частка народжених поза шлюбом перевищує частку народжених у шлюбі. У свою чергу, в Македонії, Хорватії та Греції цей показник – найнижчий у Європі. Цікавим підґрунтям наведеним фактам слугує інтерактивна карта, побудована за даними Eurostat. На демографічну ситуацію в Україні впливає також вікова структура. Віковий склад населення України має типові ознаки країн Європи. Середній вік населення країни – 42,2 роки. Зазначимо, що середній вік населення залежить від двох основних факторів – природного приросту та тривалості життя [1, с. 18-19].

Сьогодні найвищу середню тривалість життя зафіксовано в Японії. Там вона становить 82,6 роки (79 років для чоловіків і 86,1 років для жінок). Найнижчий показник сьогодні зафіксовано в Африці. Офіційно країною з найнижчою середньою тривалістю

життя є Свазіленд (~ 39,6 років). Майже кожна африканська країна займає найнижчі позиції списку. Відомо, що в Пакистані та низці країн Африки через занадто ранні шлюби має місце дуже висока смертність матерів під час пологів. Загальновідомий факт, що дівчинки-дружини вельми швидко проходять життєвий шлях від шлюбного ложа до могили. На третьому місці в загальному рейтингу і на першому в європейському знаходиться Ісландія, де середня тривалість життя становить 81,8 роки (80,2 – чоловіки, 83,3 – жінки). США не змогли пробитися навіть до тридцятки лідерів, зупинившись на 36-му місці з середньою тривалістю життя в 78,3 років (75,6 – чоловіки, 80,8 – жінки). Україна займає 104 позицію з показником 71,3 роки (66,3 – чоловіки, 76,1 – жінки) [4].

На сьогодні, багато цивілізованих країн світу перейшла до звуженого режиму відтворення населення. Чисельне зростання населення за рахунок народжуваності практично вичерпало свій ресурс. Вчений з Інституту демографічних досліджень Макса Планка (Німеччина) Кріс Вілсон пише: «Загальний процес зниження народжуваності і конвергенція між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, відбувається швидшими темпами, ніж у випадку з будь-якими іншими показниками» [6]. Тобто розрив у добробуті цих двох груп країн скорочується повільніше, ніж розрив у народжуваності, і це ще раз підтверджує тезу про те, що зниження народжуваності не можна пов'язувати із суто економічними чинниками. Населення економічно розвинених країн стрімко старіє, що становить серйозну загрозу економічному розвитку. Проблема постаріння набуває дедалі глобальнішого характеру, більшість країн Європи, Північної Америки, Японії стоять на порозі вікової кризи. Старіння загрожує зруйнувати фінансові системи цих країн, оскільки непомірно великі суми потребуватимуть пенсійна система і система медичної допомоги.

За дослідженнями National Institute on Aging, National Institutes of Health [7], збільшення тривалості життя та зменшення народжуваності збільшують питому вагу літніх людей в усьому світі, ставлячи під загрозу достатність коштів у системах соціального забезпечення, включаючи виплати пенсій та медичне обслуговування. У деяких регіонах також виникли проблеми із забезпеченням роботою великої кількості молоді через перенасиченість ринку. До 2030 року кількість людей у віці від 65 років та старше подвоїться до 1 мільярда в усьому світі, що викликає

занепокоєння щодо продуктивності ринку праці та здатності існуючих фіскальних систем витримувати натиск з боку літніх людей. У той же час у багатьох країнах, що розвиваються, спостерігається збільшення кількості молоді, що забезпечує “демографічні дивіденди” урядам цих країн, які можуть подолати викликані старінням проблеми, успішно інтегруючи більш молодих громадян до складу робочої сили. Свідчення зміни до 2030 року населення світу у віці старше 65 років подвоїться і досягне 1 мільярда, збільшуючи питому вагу людей у віці 65 років та більше.

Для сучасного етапу розвитку людства характерне швидке зростання кількості і розмірів міст. Особливо інтенсивно зростають великі міста з населенням більш 100 тис. людей. Такі міста займають 1% площі суші. Але їхній вплив на природні умови дуже великий. Швидко зростають міста в країнах, що розвиваються. Їхня площа тут збільшується вдвічі кожні 12-15 років. У містах різко загострюються екологічні проблеми. Причому ступінь складності цих проблем залежить від розміру міста. Чим більше місто, тим сильніше змінені природні умови, тим складніше вирішувати екологічні задачі.

Що потрібно зробити для вирішення цих питань?

На думку науковців, головним механізмом впливу на демографічні процеси має стати підвищення загального рівня життя населення. Зокрема, І.Прибиткова зазначила, що взаємодія соціально-економічної й демографічної систем здійснюється через демографічну поведінку, яка забезпечує прямий і зворотний зв'язок між ними. “Концепція, що пояснює тенденції розвитку населення, ґрунтується на тріаді “соціально-економічні умови – демографічна поведінка – інтенсивність демографічних процесів”” [3, с. 4].

У свою чергу О. Зоря зазначає, що для успішного подолання соціально-економічної кризи демографічна політика повинна спрямовуватися на: зниження рівня смертності за допомогою реформування системи охорони здоров'я та підвищення матеріального добробуту людей; скорочення кількості розлучень; економічну підтримку молодих родин, як природного середовища життєзабезпечення дітей; підвищення рівня життя багатодітних сімей; зміцнення правового захисту дітей; створення нових робочих місць для молоді [2, с. 90].

Отже, оптимізація демографічних процесів – це не лише досягнення визначених параметрів позитивної динаміки чисельності та структури населення, їх відповідності економічному зростанню,

але й створення передумов для більш повного задоволення різноманітних потреб суспільства та окремих сімей, тобто вирішення завдань соціального порядку в найширшому плані [5, с.101].

Як бачимо, демографічний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування. Механізми для регулювання демографічних процесів повинні ґрунтуватися на результатах всебічного, комплексного аналізу демографічного розвитку в його соціально-економічній обумовленості та реалістичному уявленні про можливі зміни в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Богославец О.Г., Бойко Н.О. Сучасні підходи до викладання теми «демографічна ситуація в Україні» у курсі «регіональна економіка». *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*: Збірник наукових праць. Харків, 2015. Випуск 22. С. 17-21.
2. Зоря О.П. Демографічний стан в Україні в умовах глибокої трансформаційної економічної кризи. *Грані. Sociology*. №2 (118) лютий 2015. С. 89-92.
3. Прибиткова І.М. Основи демографії. К.: АртЕк, 1995. 265 с.
4. У яких країнах світу найдовша та найкоротша тривалість життя. Режим доступу: <http://svitua.com.ua/news/201702/2465-krayinah-svitu-naydovsha-naykorotsha-tryvalist-zhyttya>
5. Щербаков О. Основи демографії та державної політики народонаселення. М.: Академічний проект, 2005. 206 с.
6. Chris Wilson. On the Scale of Global Demographic Convergence. *Population and Development Review* 27 (no 1), 155-171 (2001).
7. National Institute on Aging, National Institutes of Health. March 2007. "Why Population Aging Matters: A Global Perspective". <http://www.nia.nih.gov/sites/default/files/WPAM.pdf>, pp. 6-7.

* * *

Іванова Валерія Валентинівна,

студентка 4 курсу факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна);

Бабенко Людмила Леонідівна,

докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

**Провідні галузі народних промислів Полтавщини
XIX – початку XX століття**

На Полтавщині, як і на всій території Наддніпрянщини, у другій чверті XIX ст. розпочався промисловий переворот. Поступово долався економічний ізоляціонізм середньовічного натурального господарства, складались економічні умови формування української модерної нації. У першій третині XIX ст. більшість підприємств України становили міські та сільські кустарні промисли, мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків. Кустарне виробництво орієнтувалось на невизначений ринок, а кустар був водночас підприємцем і виробником. Ремісничє виробництво існувало завдяки замовленням і за рахунок замовника. Ремісник докладав лише свою працю та власний інструмент. Кустарна промисловість була пов'язана з наявністю сировини та безпосереднім впливом докiлля. Важливим спонукальним чинником до занять кустарництвом ставала втрата зв'язку із землеробством у процесі поглиблення майнового розшарування селянства [1, с. 19-20]. Існувало два види мануфактур – кріпосницька та капіталістична. У свою чергу кріпосницька мануфактура підрозділялася на вотчинну та посесійну.

Поволі розвивалися ремесла. Як зазначає А. Богданович – вже на початку XIX століття в повітових містах працювало близько 3000 ремісників: шевців, кравців, шапошників, столярів, мідників та інших. Значна частина селян, не пориваючи із землеробством, займалась різними промислами: в Зiньківському й Гадяцькому повітах, наприклад, – чинбарством та чоботарством, у Полтавському – бондарським промислом, у Миргородському – виготовленням коліс; в Опішні виробляли глиняний посуд, а в Решетилівці обробляли смушки [2, с. 85]. Значну частину продукції продавали часто на досить віддалених ринках. Так, грунські колісники відправляли свої вироби в Кременчук і Полтаву; решетилівські смушки через скупників та оптових торговців

потрапляли не тільки на найбільші російські ярмарки, а навіть і за кордон. Значну питому вагу в господарстві мало гуральництво. Горілчані заводи були майже в кожному поміщицькому маєтку. Вартість продукції гуралень значно перевищувала вартість продукції всіх інших промислових підприємств губернії.

У дореформенному селянському господарстві Полтавського краю були поширені домашні промисли й ремесла: ними займались більше 23 тис. осіб, переважно козаків і селян. Усталеним заняттям жінок та дівчат залишалося прядіння, ткацтво, вишивка й в'язання. Основною прядильною сировиною були вовна, конопля й льон. Пряли нитки вручну за допомогою веретена. Механічним ткацьким знаряддя був верстат спочатку вертикального, потім горизонтального типу. Ткацькі верстати були у кожній селянській хаті. Вироблялися тканини для одягу інтер'єру житла і господарських потреб. Части́н; виробів виготовлялася на замовлення і на продаж. З розвитком мануфактурного виробництва промислові тканини поступово стали витіснити домоткані народні [3, с. 44].

Важливою галуззю народного ткацтва було також килимарство. На Полтавщині виготовляли килими переважно з рослинним орнаментом. Обробка лляного, конопляного волокна та вовни і виготовлення з них тканин – невід'ємна частина домашніх занять кожної селянської родини. Найпоширенішим домашнім промислом було вирощування толокняних культур – льону та конопель. Сам процес обробки льону та конопель досить довгий та трудомісткий. Рослини виривали з корінням, просушували на полі, в'язали, везли на господарський двір, вимолочували зерно, вимочували, висушували. Восени після закінчення господарських робіт стебла конопель, льону м'яли, тіпали, тобто відділяли волокно від костриці.

Для підготовки прядива використовували терлицю та дротяну щітку. Витіпане, витерте та вичесане прядиво складалось в повісла «куклою», «каблучкою», «козлом» [7]. Лляне та конопляне волокно поділяли на кілька сортів. З першого сорту волокна конопляного, чисто вичесаного, прядені нитки використовували для вироблення переднього полотна, з другого сорту – на полотно начесне, а третього на згрібне. З найгіршого сорту (клоків) пряли грубі нитки, з яких виробляли міхи, плаhti для щоденного вживання у селянському господарстві. Натомість лляне прядиво пряли дуже

старанно. З найтонших ниток ткали полотно для святкового одягу. Килими ткали переважно козаки, міщани, а також селяни-кріпаки у поміщицьких майстернях Золотоніського, Кременчуцького, Полтавського, Для панських палаців виготовлялися вишукані дорогі вироби. Ціни килимових виробів, що експонувалися на сільськогосподарській виставці 1837 р. в Полтаві, досягали кількисот рублів, а килим поміщиці Васильчикової коштував 3000 руб. (для порівняння: сума грошового оброку складала тоді 2 руб. на рік) [3, с. 50].

Окрім домівок, вишиванням, включаючи гаптування, займалися в поміщицьких та монастирських майстернях. Вишивкою оздоблювали одяг і тканини для обладнання житла. Для полтавських вишивок характерні геометричні та рослинні мотиви. В'язали вручну гачком і спицями.

У домашніх умовах виготовлялися різноманітні шкіряні вироби. Існували такі промисли, як чинбарство, лимарство, шевство, кушнірство.

На базі сировини, яку давало тваринництво, в краї розвинувся смушковий промисел. Особливого поширення він набув у Полтавському, Кобеляцькому, Миргородському повітах.

Найважливішим і найпоширенішим ремеслом, пов'язаним із обробкою заліза, було ковальство. Кузні функціонували майже в кожному селі, розташовуючись, як правило, на околиці. Вони були також місцем зібрань чоловіків, своєрідним клубом.

Теслярство – один із найбільш масових деревообробних промислів; зведення житлових та інших споруд, господарських будівель тощо. Зрубані дерева обтесували здебільшого вручну різного виду сокирами й розпилювали на колоди. Уздовж колод знизу долотами видовбували поздовжні пази, а по кінцях – зарубки. За допомогою простого, але ефективного знаряддя – драчки – колоди щільно з'єднували у зруб.

Так будували водяні млини та вітряки, зводили церкви, монастирі та інші монументальні споруди. Традиції народного теслярства і до сьогодні зберігаються у сільському будівництві.

Столярство – вид деревообробного промислу; виготовлення хатнього начиння – лав, ослонів, скринь, столів, табуреток та стільців, мисників, ліжок, а також віконних рам та рамок для вуликів, дерев'яних частин борін та плугів тощо [4, с. 214].

Серед інструменту полтавських столярів було багато давніх знарядь – сокира, тесло, стамеска, молоток, свердло. Пізніше він поповнився столярним верстатом, рубанком, фуганком. Округлі вироби (колони для церков і ганків, деталі прядок, веретена, дитячі іграшки) столяри виточували на найпростішому токарному верстаті (коло-воротці). Для вимірювань застосовували розміряч, косинець, отримач. Із появою на дерев'яних виробах залізних деталей з'явилися різного діаметра гайкові ключі.

Мистецтво багатьох українських столярів досягало справжньої віртуозності. Велика увага приділялася оздобленню виробів дерев'яними розетками, хрестами, квітками та іншими візерунками. Особливо ретельно ставилися столяри до орнаментування скринь, що призначалися для зберігання посагу і стояли в хаті на чільному місці.

Стельмаство – деревообробний промисел, пов'язаний з виготовленням транспортних засобів – возів і саней, а також коліс, полоззя, дуг тощо. Крім традиційного столярного інструмента, стельмахи широко користувалися вже згаданою коловороткою (звичайно при виготовленні округлих ступиць). Специфіка стельмаства полягала й у тому, що матеріал для гнуття ободів, дуг, полоззя заздалегідь розпарювали у спеціальному приміщенні – парні. Воно являло собою невелику зрубну землянку з подвійними засипаними піском стінами, піччю, над якою встановлювався чан з водою, димарем, а також отвором для виходу пари. Відомий був і давніший різновид парні: так звана суха парня – неглибока яма з вогнищем, що курилося, покрита дерном, зверху якого клали підібраний для гнуття матеріал [6, с. 84].

Ще одним видом народних промислів було плетіння – кустарний промисел з виготовлення господарсько-побутових та художніх виробів з різноманітної еластичної сировини. В Україні воно має багаті й давні традиції. Як сировину для плетіння використовували лозу, кору певних дерев, насамперед молоді липи (лико) та берези (береста, луб), верболіз, хвойну та дубову скіпку, коріння ялини, сосни тощо. Із дранки – тонких фанероподібних дощечок, які відщеплювали від товстих колод, ретельно обстругували і розпарювали у печі, гнули короби для сівби – сіяники. З вужчих і тонших смужок дранки, дуба, лика плели різноманітні кошелі та кошики.

Отже, ми проаналізували провідні галузі народних промислів Полтавщини XIX – початку XX століття та визначили, що до основних промислів краю належали – гончарство, килимарство, ткацтво, вишивка, чумацький промисел, також розвитку набув смушковий промисел (основні центри – Решетилівка, Кобеляки). Центрами дерево обробітку були повіти – Зінківський, Лохвицький, Полтавський. Поширення набуло ковальство, теслярство. Особливе місце в господарському комплексі регіону займало – гончарство, центрами якого були – Опіяшня, Хомутець, Глинськ, Постава-мука, Білики. Гончарні вироби активно експортувалися, продавалися на місцевих та імперських ярмарках. Центром килимарства стала решетилівка.

Список використаних джерел

1. Довжук І. Економіка Наддніпрянської України у першій половині XIX ст.: соціально-економічні зміни. Історичні і політологічні дослідження. 2018. № 1. С. 19-33.
2. Богданович А.В. Сборник сведений о Полтавской губернии. Полтава, 1877. С.84-88.
3. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. Харків: Держвидав України, 1927. 276 с.
4. Мікула Н. Кластер народних промислів у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності регіону. *Міжнародна економічна політика*. 2010. №2. С. 211-235.
5. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М. Економічна історія України і світу. Київ: Вікар, 2004. 486 с.
6. Бунякіна Т. Художні ремесла та промисли Полтавщини. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-nazvaniyam?id=8116>
7. Промисли й ремесла Полтавщини. URL: <http://history-poltava.org.ua/?p=16886>

* * *

Иванова Татьяна Петровна,

кандидат исторических наук, доцент кафедры правоведения и социально-гуманитарных дисциплин Витебского филиала Международного университета «МИТСО» (Витебск, Беларусь)

Геополитический подход к изучению истории Беларуси

Как известно, существует несколько подходов к изучению общества. Формационный подход предлагает рассматривать развитие общества как последовательную смену общественно-экономических формаций. Согласно цивилизационному подходу история представляет собой органический процесс развития самобытных культур, а исторический процесс есть не что иное, как смена целого ряда цивилизаций.

Цивилизационный подход стал популярен в Восточной Европе во второй половине 1980-х годов, когда будущее виделось в скором построении правового гражданского общества и практическом возвращении в единую мировую цивилизацию [5, с. 89–92]. Однако распад СССР и имитация реформ привели к избавлению от излишнего романтизма. В результате активизировался альтернативный цивилизационному геополитический тип сознания.

Интерес к геополитике обусловлен поиском места независимых государств в изменившемся мире. Возросло внимание к геополитическим концепциям и в Беларуси. Можно утверждать, что каждая страна обладает только ей присущим геополитическим кодом, закладка которого началась в древности.

Джон Гэдис в книге «Стратегия сдерживания» дал следующее определение геополитическим кодам (кодексам): это оперативные своды законов, состоящие из набора политико-географических предположений, которые лежат в основе внешней политики страны. Такие кодексы включают: определение государственных интересов, идентификацию внешних угроз этим интересам, планируемое реагирование на такие угрозы, обоснование такого реагирования. Количество кодов соответствует количеству государств, и, несмотря на уникальность каждого, создание кодексов находится в зависимости один от другого» [6, с. 26].

Белорусские земли расположены на водораздельных пространствах Балтийского и Черного морей, где пересекаются важные торговые пути и исторически складывалось соперничество

вначале Севера и Юга, а затем Запада и Востока. В настоящее время это так называемый «фактор транзитности» [4, с. 42].

Первые государственные образования на белорусских землях (Полоцкое, Туровское княжества) выступали субъектом международных отношений в восточноевропейском регионе. Полоцкое княжество в период своего расцвета (XII в.) было крупным территориальным образованием и вело борьбу с другими центрами восточнославянского мира (Киевом, Новгородом) [2, с.262].

Белорусская государственность в XIII-XV вв. была связана с формированием Великого княжества Литовского (ВКЛ), которое возникло как необходимость противостояния крестоносцам на западе и монголо-татарам на востоке. В ВКЛ фактически сложилась белорусская государственность – с белорусским языком и письменностью, законодательством и культурой.

Не успев достаточно глубоко усвоить византийскую традицию, великокняжеская власть от нее отказалась. Отречение от «греков» произошло в сложный период политической истории, связанный с ростом польского влияния, с одной стороны, и с потребностью в церковно-политической независимости православной церкви как от Константинополя, так и от Москвы.

Можно предположить, что именно этот болезненный разрыв национальной традиции на этапе становления определил форму геополитического кода белорусских земель: он сложился как двузначный, амбивалентный. В нем боролись два начала; первоначально – национальное, языческое, и привнесенное, заимствованное, христианско-византийское, а затем – христианско-византийское и римско-католическое. Это во многом обусловило особый менталитет белорусских земель.

К XVI в. ВКЛ оказалось в сложной ситуации: ему приходилось оборонять свои позиции по трем направлениям: на западе (против экспансии Польши), на востоке (против набирающего силу Московского княжества) и на юге (против набегов татар и турок). В такой ситуации ВКЛ вынуждено было объединиться в более тесный союз с Польшей на основе Люблинской унии. Такие политические коллизии обусловили дальнейшее складывание своеобразного геополитического кода белорусских земель.

Белорусские земли периодически попадали в орбиты иноземных политических влияний, «странствуя» по чужим

политическим временам и пространствам, адаптируя чужой политический опыт. Но в этих политических коллизиях не потерялось самое главное – национальная традиция.

Российское влияние было определяющим в Беларуси в годы вхождения в состав Российской империи (в конце XVIII – начале XX вв.), а затем в составе СССР (1922–1991 гг.).

В теоретическом и практическом смысле геополитика старается найти возможности активного использования потенциала физической среды в политических целях [1]. В конце XX – начале XXI веков, исходя из геополитических подходов, Республике Беларусь присуща попытка найти надежную опору, гарантирующую национальную безопасность. Это важно для достаточно молодого, нейтрального государства. Исторический путь Беларуси показывает в целом самодостаточность ее как государства (территория, население, власть, суверенитет) [3, с. 50].

Вместе с тем, глобализация побуждает страны находить новые формы сотрудничества в военной, экономической, финансовой областях, укреплять интеграционные связи [7]. Теоретическое осмысление подобных явлений дает основания для вывода о действительном переходе от однополярного к многополярному миру, основанному на множестве военно-политических и экономических центрах силы. С геополитической точки зрения для Беларуси важно потепление отношений между Беларусью и отдельными государствами Европы и Евросоюза в целом, а также с США.

По мнению белорусского ученого Н.С.Сташкевича, «в будущем науку «история» заменит наука «геополитика». Эта точка зрения имеет право на жизнь. Исследователями часто высказывается мысль, что для белорусской политической культуры характерен архетип толерантности [6, с.26]. Другие полагают, что национальный геополитический код остается подвижным [8].

В многомерном коммуникационном пространстве в результате стратификации разномасштабных процессов в природе и обществе образуются рубежи высокой энергетики. В реальном мире «поля» природных, политических, экономических, социокультурных, конфессиональных и информационных коммуникаций не совпадают в географическом пространстве и, накладываясь друг на друга, образуют зоны, обладающие энергетикой интенсивных взаимодействий. Белорусские земли в различные периоды истории

являлись такой зоной, энергетика которых служила стратегическим ресурсом дальнейшего социально-экономического и духовного развития [5, с. 96–99].

Национальный характер белорусского народа свидетельствует о его неиссякаемых жизненных силах, огромных возможностях и резервах, что поднимает белорусов на достаточно высокую ступень в европейском и мировом сообществе народов.

Список использованных источников

1. Барсук И.А. Восточно-славянский мир: в поисках утраченного единства. *Философские науки*. 2016. №7. С. 134–140.
2. Батраева О.В. Амбивалентный статус восточнославянской цивилизации. *Проблемы управления*. 2010. №2. С. 266–271.
3. Бобков В. Беларусь в геополитическом измерении. *Беларуская думка*. 2010. №6. С. 48–53.
4. Гайдукевич Л.М. Геополитический облик Беларуси: состояние и перспективы. *Журнал международного права и международных отношений*. 2007. №3. С. 42–44.
5. Деркачев В. Геополитика. Киев: ВИРА, 2000. С. 89–99.
6. Колосов В.А. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 26.
7. Петрушак В.Л. Геоцивилизация как основа бытия исторического процесса. *Веснік Гродзенскага ўніверсітэта*. Серія 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. 2019. Том 11. С. 97–104.
8. Пирожник И.И. Геополитика в современном мире. Минск: ТетраСистем, 2008. С. 15–25.

* * *

Коломієць Анастасія Володимирівна,

студентка 4 курсу факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна);

Шановал Лариса Іванівна,

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

Обрядово-звичасве призначення хустки у весільній обрядовості українців

Хустини – це квадратні шматки білого полотна 50х50 см, прикрашені вишивкою, їх виготовляли й зберігали для відзначення важливих подій у житті української родини. Хустка була оберегом,

атрибутом весільних обрядів: сватанні, заручинах, посаді, покриванні, єднанні, бгання короваю. З хустиною молоду випроводжали запрошувати родичів на весілля, а після церковного шлюбу молодих заводили у хату. При збереженні традиційних рис весільні обряди переосмислюються сьогодні або зникають, зокрема весільні звичаї, які символізували залежне становище жінки в родині. Це стверджують етнологи: Борисенко В. [1], Вовк Ф. [2], Косміна О. [5], Ніколаєва Т. [6], Стельмашук Г. [8] та електронні ресурси [3, 7].

В описі весільного одягу молодих є хустка: «у молодії сорочка з вишитою візерунком горловиною, передом, верхніми частинами рукавів біля зап'ястків, подолом сорочки, сукняна строката спідниця (плахта), червоні з залізними високими підківками чоботи, червоний фартух (запасака), червоні коралі, мідний хрест. Молодий одягнений у два темно-сірі жупани, в шаровари з сукна, пояс яскравий вовняний, червону сукняну шапку, чорні, намащені дьогтем широкі, онучами наповнені, ремінними підв'язками, мідними пряжками стягнуті; на руці – мідна обручка, а на поясі на правому боці – полотняна хустка, вишита червоною заплоччю», – пише Т.Ніколаєва [6]. При збереженні традиційних рис весільні обряди переосмислюються або зникають зовсім. Зникли патріархальні весільні звичаї, які символізували залежне становище жінки в родині (покриття молодії червоною хусткою).

Весілля розпочиналося зі сватання, коли запрошені молодим старости (свати) з родичів, взявши обрядовий хліб, йшли до батьків нареченої для отримання попередньої згоди на шлюб. Це відбувалося пізно ввечері для збереження таємниці весільного обряду. Відбувався діалог: згадка мисливця прої куницю, купця і товару, біблійних персонажів. Якщо згода була отримана, наречена пов'язувала сватам рушники через плече, а нареченому подавала на тарілці хустку, виготовлену нею, після чого запрошувала сватів за стіл. У разі відмови дівчина повертала старостам принесений хліб, а молодому могла подати гарбуза» [7]. Дівчина дарувала по хустці старостам, що прийшли її сватати, якщо дала згоду, перев'язувала хусткою руку нареченому. Потім влаштовували заручини (полюбини, хустки, сватанки) — перший весільний обряд, що набував законної чинності, коли дівчина і парубок вважалися нареченими і не мали права відмовитися від шлюбу; якщо таке траплялося, то винні мусили відшкодувати збитки та й заплатити «за

образу». Пов'язування хусток або рушників на заручинах супроводжувалося виконанням обрядової пісні: «Рушнички ж мої, рушнички ж мої...». Поширеною є традиція зв'язувати руки молодим під час сватання чи вінчання червоною хусткою "щоб були до пари не на рік, а на вік"...» [1, с. 94].

Символами єднання двох родин наречених були рушник, хліб. Молодих виводили на посад, старший староста накривав рушником хліб, що лежав на столі, клав на нього руку дівчини, зверху — руку хлопця і перев'язував їх рушником. Так, молоді висловлювали взаємну згоду на шлюб, який освячувався двома родами. Потім молода перев'язувала старостів рушниками, а присутніх обдаровувала хустками, полотном, сорочками. Починалося урочисте благословіння молодих батьками, які за звичаєм, сідали на лаву, застелену кожухом (символ благополуччя родини), а староста підводив до них молодих за хустку: один кінець він тримав сам, а два інших — молоді. Батьки хлібом-сіллю тричі благословляли наречених, а молоді, стоячи на рушнику, тричі вклонялися батькам, приймаючи благословіння. По закінченні, родичі заручених обмінювалися подарунками, обдаровували наречених: не обходилися рушниками та хустками, дарували хто худобу, хто наділ землі. Молода дарувала молодому хустину, на яку випряла нитки, яка сама її виткала та вишила. Дівчина співала: «Хусточко моя шовковая, ще й шовком шита, чи ж на те я тебе пряла, щоб нелюбу дати...» [7, с. 274]. На Гуцульщині молодий дарував молодій прикріплену до меча або прутини хустину, завітчану і прибрану перами з хвоста півня. Серед атрибутів весілля у праці Г.Калиновського фігурують рушник, мідні гроші, хлібні вироби, хустка, курка, мед. Хусткою обдаровують родичів, — це символ прихильності, достатку, згоди на заміжжя, переходу дівчини у владу (рід) чоловіка [4]. Вишита хустка дарована дівчиною нареченому символізувала вірне кохання. Після батьківського благословення за столом відбувається обмін подарунками. Молода обдаровує родичів молодого хустками, рушниками [1, с. 121]. Хустками скріплювали руки молодим, «щоб шлюб був міцним» [8, с. 203]. На Запорозжі існував звичай, коли дівчина чи незаміжня жінка могла обрати собі за чоловіка засудженого до страти. На знак свого вибору вона накидала на голову засудженому хустку. Він міг згодитися на шлюб, і тоді страта відмінялася, а вирок скасовувався, або не погодитися, і тоді засуджений страчувався [2, с. 125-126].

Забутий на сьогодні весільний звичай описує М.Сумцов: «перед шлюбом при вході до церкви мати давала дівчині хустку „витирати дівочі сльози" [3]. Це єдине, що мати вишивала для весільного обряду своєї дочки. Після весілля молода зберігала цю хустку до смерті, бо нею їй закривали очі в домовині. У молодого при боці була припоясана хустинка, обов'язкового червона. Хустка, якою мати водила молодих до хати і виводила із хати під час весілля, мусила бути світлою і ясною – таким буде і життя молодих. Коли молодий приходить до молодої він приносить весільну хустку (турпан). Нею (ним) молодий пов'язував молоду через плече. З турпаном молода не повинна розлучатися протягом весілля, а коли наступав обряд покривання молодий віддавав турпан братові молодої, або старшому дружбі, яким покривають молоду. Потім мати знімає з молодої вельон (фату) і хусткою її підв'язує. Це означало, що вона на вечорниці, до дівчат, не піде, бо вона стає заміжньою жінкою, господинею в домі. Під час весілля молоді руки покривали хустинками, не маючи права вітатися відкритими руками, щоб ніяке зло не торкалося сім'ї. На кінець весілля хустини зав'язувалися одна з одною і з весільним одягом клалося в скриню і зберігалися як оберіг родини.

Поїзд молодого, наблизившись до воріт нареченої, зустрічає групу парубків, які вимагають викуп за дівчину. На порозі хати свати обмінювалися подарунками, а подекуди мати молодої в'язала рушниками сватів і бояр, а хустками – свах» [1, с.119]. Звичай водити молодих за хустку разом з темою рухової неповноцінності імплікує семантику сліпоти фіксують етнологи «на Слобожанщині, прибувши до хати нареченої, «молоді сідають на покуті; свекор бере “шаблю” і приміряється нею виколоти невістці очі; потім скидує з її голови хустку». Обряд називався «виколювання очей», який зафіксовано в описі Г. Калиновського: «Всі весільні гості йдуть до батька молодого в дім, де саджають молодих за стіл, куди приходить свекор або батько молодого з палицею і тиче нею невістку в очі, запитуючи, чи не сліпа вона?» [4]. «Коли молодий приходить по молоду до її оселі, вона сидить з опущеною й накритою головою, хлопець підходить, знімає хустку й цілує її. Молода, піднявши голову зі столу, дивиться на молодого крізь дивень. За звичаєм під час випікання короваю «Тісто виробляють на столі, застеленому вівсяною соломою, а зверху на соломі стелють велику полотняну хустину, а на хустину кладуть тісто». Тут задіяні реліктові речі, як

стебло і полотно, що мали значення оберегу», – стверджує В.Борисенко [1, с. 208].

За народним звичаєм одруженим жінкам не дозволялося ходити з непокритим волоссям. За народними уявленнями, наречена, переходячи в сім'ю нареченого, могла завдати шкоди своїм волоссям, його магічною силою. Цей обряд називався «покривання молодої», – стверджує Г.Стельмашук [8, с.186]. Відмінності проведення обряду виявлялися в способах пов'язування головних уборів, в тому, коли і як їх одягали. Обряд покривання молодої побутує у трансформованому вигляді до 60-х рр. ХХ ст. на Східному Поділлі. «Мати молодого саджала молоду на стілець, скидала з неї квітчасту хустку, потім вінок з вельюном, зачісувала і заплітала їй косу, виймала із скрині косинку і пов'язувала на голову молодій. У Вінницькому районі покривали молоду дві свахи. Вони брали велику тернову хустку за чотири кінці, ставши на ослін, на якому сиділи молоді, співали весільні пісні, опускаючи і піднімаючи хустку над головами молодих. Після того як пісня закінчилась, дві свахи скидали з голови молодої вельюн і вінок, зав'язували їй на голову хустку» [8, с.197]. В ХІХ ст. молоду покривали у коморі: наречений сідав на скриню, клав собі на коліна ярмо, на яке сідала наречена, а він одягав їй на голову очіпок. Наречена тричі скидала його з голови, що означало протест одягати жіночий убір і переходити під владу чоловіка. Закінчувався обряд тим, що сестра або інша жінка пов'язували наречений на голову білу хустку (рантух). У селах Гуцульщини священник покривав голову молодої хусткою, а гості зверху на цю хустку кляли свої хустки, але так, щоб над чолом нижню завжди було видно» [8, с. 187-189]. П. Чубинський описав покривання молодої в Лубенському повіті Полтавської губернії: «Сваха, дружка, дві приданки йдуть у комору і заводять туди молодих. Дружка, сваха, приданки накладали на молоду кибалку і хустку, перемітку. Дружкам дарували стрічки із вінка молодої, щоб швидше вийшли заміж» [8, с. 194]. Потім знімали з молодої вінок, одягали його на голову старшій дружці, у молодого знімали букет, віддавали старшому бояринові. Молодій розплітали косу, підбирали волосся під очіпок і запинали наміткою, хусткою, після чого молода не ходила з відкритим волоссям» [8, с. 199].

Хустка виконувала функцію «єднання молодих» у весільному обряді. Обряд єднання наречених здійснюється через зв'язування рук рушником, хусткою, покривання молодих наміткою, одягання

шапки молодого молодою» [8, с.205]. У с. Липове (Глобинський район,Полтавщина) молодій на скроні чіпляли «віночок» із стрічок у вигляді невеликої розетки. Віночок» мав вигляд невеликого кружечка з кольорових дрібненьких квіточок, вкритих воском і воскових білих крапельок. Знявши «віночок» із скроні нареченої, його пришивали нареченому до сорочки на грудях» [8, с. 201]. Молоду й молодого, як виводили з-за столу, або вводили за стіл, чи як обводили їх навкруги стола чи діжі, то тримали їх не рукою, а за хустку [2, с. 230]. Поки молодий зі своїм «поїздом» збирається їхати за молодою, в її батьківському домі ведуть її на посад, як форми благословення шлюбу, на який вона сідає з дружками та братами. На посад сестру заводив брат, тримаючи за руки хустинкою. На Катеринославщині княгиню на посад з дозволу старости заводив дружко молоді, махаючи в повітрі хусткою [1, с.116]. У центральних регіонах України, Слобожанщині молодий займав місце біля молоді після ритуалу пришивання квітки. Наречена сидить за столом, накрита наміткою чи хусткою. Її сестра, пританцьовуючи біля нареченого, пришиває червону квітку до його шапки. Віддячивши сестрі молоді грішми, староста просить благословення завести молодого за стіл. Брат не пускає, а дружки співають. Після подарунка шуринові молодий заходить за стіл, підймає хустину, якою накрита молода, цілує її і сідає біля неї» [1, с.120].

В церкву молодих вводять способом – один кінець хустки тримає брат, другий – молодая(-ий). Перед вінцем дружко або свашка ростелюють рушник, украшений листям барвінка, Пару вінків з рути священник кладе їм на голову разом з церковними вінцями. Після вінчання молоді виходять з церкви, тримаючись за кінці хустки. [1, с. 164]. «На Поділлі, коли молоді приходили повинчані до воріт батьківського дому, мати нареченого подавала їм один кінець білої хустки, вводила в хату і обводила тричі навколо стола», – зазначає Г.Стельмашук [13, с. 203]. Біла намітка, кольорова хустка є ритуальними; вони становлять головний убір одруженої жінки, які закривають коротке волосся, що його обрізано за весільним обрядом. Цим вкриттям покривають голову молоді після шлюбної одправи в церкві, після dokonання шлюбного еднання, і молола ніколи його не скидає [2, с.299].

Жіночі головні убори хустка та очіпок були відповідними символічними знаками. Вдова, що бажала одружитись, одягала як

знак червоний очіпок в будень й свято. На Київщині в понеділок біля хати молодого на дереві вивішували «маяка» — червону хустку, що символізувала цнотливість нареченої. На Гуцульщині до даху кріпили жердину з червоною хусткою, як весільний атрибут чіпляли до одягу на груди нареченому, яку молодий пов'язував на голову нареченій.

Отже, головний убір хустка в комплексі жіночого вбрання широко використовувалась у весільних обрядах: сватанні, заручинах, посаді, покриванні, єднанні, бганні короваю. Вона виконувала функції: знакову, магічну, оберегову й отримала поважне місце у народному побуті українців.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Сімейна обрядовість українців ХХ – ХХІ століття. Київ, 2016. 256 с.
2. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології : нова редакція. Харків : Вид. Савчук О.О., 2015. 464 с.
3. Жіноча хустка: містичний оберіг. Режим доступу: prolviv.com/blog/2017/08/02/zhinocha-khustka-mistychnyi-oberih/
4. Калиновский Г. Описание свадебных простонародных обрядов. СПб., 1917. 130 с.
5. Косміна О.Ю. Українське традиційне жіноче вбрання Київщини. Кінець ХІХ – поч. ХХ ст.: Навч. посібник. Київ: Хрещатик, 1994. 52 с.
6. Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. К.: Либідь, 1996. 176 с.
7. Про хустки. Режим доступу: http://odyag.ukrsov.kiev.ua/6/-/asset_publisher/Y8ny/content/
8. Стельмашук Г.Г. Традиційні головні убори українців. К.: Наук. думка, 1993. 240 с.

* * *

Косов Александр Петрович,

кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории и мировой культуры
Витебского государственного университета имени П.М. Машерова
(Витебск, Беларусь)

Эволюция белорусско-российских отношений во втором десятилетии XXI века: взгляд с Запада

Перевод Москвой российско-белорусских отношений на прагматическую основу, что повлекло за собой углубление конфликтов и разногласий между двумя государствами, а также принятие Минском европейского приглашения к участию в программе «Восточного партнерства» и серьезное ухудшение российско-западных отношений после 2014 г., привели к возрастанию интереса политико-академических и экспертных кругов Запада к проблемам двустороннего взаимодействия Беларуси и России. Поэтому целесообразным представляется проанализировать имеющиеся западные оценки эволюции современных белорусско-российских отношений.

Наибольшее внимание их развитию уделяется в США, Канаде, Великобритании, Германии, Швеции и Польше. Следует отметить, что на протяжении двадцати лет подавляющее число экспертов воспринимало Беларусь как некую аномалию, «последнюю диктатуру Европы», «советский анахронизм». Многие из них были убеждены, что независимость на республику «свалилась» неожиданно и она оказалась к ней не готова. Исходя из этого, интеграционное сближение, начавшееся между Минском и Москвой во второй половине 1990-х гг., стало рассматриваться как первый шаг к объединению двух стран, что вызвало определенную настороженность в Польше и Прибалтике. Однако «пробуксовки» в союзном строительстве в 2000-х гг. привели западных политиков и экспертов к скептическому восприятию Союзного государства как реального геополитического конструкта. Выясняя причины трудностей белорусско-российской интеграции, С.Шпан из Германии акцентировала внимание на том, что в политике Москвы ведущую роль играла идея объединения вокруг России Беларуси и Украины, тогда как для Минска главным в интеграции были экономические интересы [18, s. 173].

Во втором десятилетии XXI в. представители западного политико-академического сообщества стали рассматривать

белорусско-российские отношения с учетом новых геополитических реалий, сложившихся в регионе и мире. Так, согласно Е. Мироновичу из Белостока, приход к власти В. Путина и пересмотр им философии интеграции привели к охлаждению политических отношений и многочисленным кризисам, вызванным, главным образом, разницей во взглядах на цены, уплачиваемые Белорусью за энергоресурсы. Тем не менее, Россия была по-прежнему нужна А. Лукашенко в качестве главного партнера по всем направлениям, а также из-за западных санкций. В результате, несмотря на многочисленные кризисы, двусторонние отношения продолжали интенсивно развиваться [17]. В свою очередь, польские исследователи К. Клысиньский и В. Кононьчук охарактеризовали позицию России на белорусском направлении с точки зрения рационализма Москвы. По их мнению, позиция РФ заключалась в том, чтобы «подвешивать Лукашенко» и усиливать свое господство в республике, из года в год, выдавая финансовую помощь, получая за это контроль над ключевыми экономическими активами Беларуси [15]. Оценивая белорусско-российские отношения, Р. Чахор из Вроцлавского университета был уверен, что в создаваемых Москвой и Минском структурах в процессе интеграции преобладали политические цели, поэтому в долгосрочной перспективе это и привело к фиаско инициативы [9, с. 48]. Литовский исследователь А. Каспаравичюс также склонен полагать, что реального Союзного государства не существует и никогда не будет, поскольку у него нет ни логики, ни геополитического, ни культурного смысла. По его мнению, оно невозможно даже чисто технически, поскольку государственности России и Беларуси и их нынешнее развитие слишком ассиметричны [7]. С точки зрения немецкого политолога А. Рапа, участвовавшие конфликты в белорусско-российских отношениях объясняются тем, что в Москве в отношении Беларуси проявились две противоборствующие линии. С одной стороны, линия финансово-экономического блока, стремившегося перевести отношения РФ со всеми постсоветскими государствами на рыночные механизмы с целью быстрее вхождения России в ВТО, одно из основных требований которой заключалось в осуществлении поставок энергоносителей для внутреннего потребления и на экспорт по мировым ценам. С другой стороны, геополитическая линия тех, кто стремился удержать постсоветское пространство во внешнеполитической орбите РФ [6, с. 182]. Со

своей стороны, как отмечал А. Пар, белорусское руководство попыталось разыграть Запад против России, получив для себя бонусы здесь и там. Запад, по словам исследователя, стал на сторону Минска и обвинил Москву в том, что она «инструментализирует конфликт в своих политических интересах для того, чтобы контролировать энергетическую экономику Европы». На самом деле, по мнению эксперта, Москва просто хотела изменить ситуацию, когда Минск закупал российскую нефть по дешевой цене, а перепродавал на Запад по мировым ценам [6, с. 182–183]. При этом, согласно А. Пару: «Беларусь до сих пор не решила, хочет ли она выйти из Союзного государства с Россией. Фактически она в нем еще существует, по меньшей мере в военном плане Беларусь рассматривается всеми как самый близкий, а может даже единственный союзник РФ. Пока эти связи не разрушены. Беларусь пока не вышла из СНГ и ОДКБ, не отказалась от Союзного государства» [4].

М. Доманьская обратила внимание на то, что, несмотря на различные интересы и видение сторонами интеграции, в рамках Союзного государства регулярно разрабатываются совместные программы в различных областях, финансируемых из общего бюджета. При этом, польский эксперт уверена, что дальнейшее углубление интеграции зависит от решения вопроса делегирования части суверенитета на наднациональный уровень, к чему, по всей видимости, на данный момент Минск и Москва не готовы [12, s.258]. Как писала польский эксперт А. Дудек, в периоды потепления взаимоотношений с ЕС белорусский президент даже выражал в присущей ему форме свое неприязненное отношение к российской концепции интеграции [5, с.78]. Согласно ей, экономически зависимая от России Беларусь, не имеющая других союзников в ближайшем международном окружении, не сможет противостоять экспансионистскому продвижению Российской Федерацией своей концепции экономической интеграции региона [5, с. 92].

После начала украинского кризиса в глазах Запада Беларусь стала выглядеть уязвимой перед лицом российской экспансии. С 2014 г. многие западные эксперты стали смотреть на А. Лукашенко не как на «последнего диктатора» Европы, а как на гаранта белорусской независимости, поскольку с легкой руки разного рода прогнозистов Беларусь была делегирована на роль следующей жертвы российской экспансии. Так, литовский политик М.Адоменас

увидел в украинских событиях пример возможных действий России в отношении Беларуси в том случае, если поведение Минска перестанет устраивать Кремль [1].

По словам американского журналиста Р. Стэндиша, Беларусь начала постепенно отходить от России. Между Минском и Москвой участились разногласия по целому ряду направлений двусторонней повестки отношений. А. Лукашенко усилил меры по защите своей страны от «ползучего» влияния Кремля. При этом полностью отвернуться от России Беларусь не может [19]. С другой стороны, как отмечал чешский эксперт П. Данек, украинский конфликт и конфронтация с Западом резко повысили геополитическое значение Беларуси для России. Республика стала важным стратегическим партнером Кремля в его евразийских интеграционных проектах. При этом П. Данек предположил, что белорусское руководство будет использовать украинский кризис и свою роль в нем в качестве рычага давления в переговорах с Кремлем и будет ожидать уступок от Москвы [11].

Очередной всплеск разговоров о российской угрозе белорусской независимости произошел на Западе накануне военных учений «Запад-2017». Так, Э. Вильсон усмотрел в них сценарий, который якобы РФ планировала осуществить в 2014 г. в Украине. По его мнению, под теми или иными предложениями российские войска могли легко оккупировать республику [21].

В последующие годы подобные разговоры относительно российской угрозы не исчезли. Так, 21 февраля 2019 г. экс-генсек НАТО А. Фог Расмуссен в одном из своих интервью заявил, что Беларусь ждет «война и аннексия». По его словам, РФ якобы хочет присоединить к себе нашу страну и за счет этого приблизиться к Европе. Политик убежден, что Беларусь «ожидает такой сценарий, если она не начнет реформироваться». В этой связи экс-генсек НАТО посоветовал белорусскому народу и руководству начать реформы, «ведущие к демократии и свободе» [2].

С точки зрения ряда экспертов, сегодня политический истеблишмент Беларуси уже не согласится с утратой белорусского суверенитета. Такой взгляд на ситуацию в отношениях между Минском и Москвой основывается на внешнеполитическом поведении белорусского руководства, в том числе в контексте развития украинского кризиса. Так, в Польше с восторгом восприняли демарш белорусского МИД в отношении бывшего посла

РФ М. Бабица. Правда, это не удивительно, ведь известно, что Варшава традиционно поддерживает деятельность всех, кто настроен антироссийски [20]. Э. Маккиннон из издания «Внешняя политика», указывая на возрастающую в последние годы напряженность между Москвой и Минском, также проявляет «беспокойство» по поводу новой возможной российской аннексии, на этот раз – Беларуси. Однако, согласно ей, А. Лукашенко не сдастся без боя [16].

С 2018 г. на Западе усилилось внимание к проблемам построения Союзного государства. Многие стали комментировать проявившийся интерес Москвы к «перезапуску» проекта СГ как вариант продления В. Путиным своих полномочий после 2024 г. без нарушения российской конституции [10; 13].

В ноябре 2019 г. в Хельсинкской комиссии Конгресса США прошли слушания о российском влиянии в Беларуси. По мнению присутствующих, Россия несет потенциальную угрозу белорусскому суверенитету. Так, с точки зрения старшего менеджера евразийских программ американской неправительственной организации «Freedom House» С. Орлоки, Беларусь является политическим и экономическим заложником РФ. В силу этого страна является весьма уязвимой. Поэтому директор российских программ вашингтонского Центра анализа европейской политики Б. Уитмор советовал Западу наращивать поддержку Беларуси в целях ослабления влияния Кремля, который якобы готов удерживать республику любыми способами [3]. Несколько ранее, комментируя начавшийся процесс улучшения белорусско-западных отношений, бывший посол Соединенных Штатов в Украине Дж.Хербст указал на готовность Вашингтона разговаривать с Минском и даже поддерживать А. Лукашенко, «который пытается справиться с российской угрозой» [14].

Со своей стороны, депутат Европейского парламента от Партии европейских левых Г. Шольц считает, что Беларусь и Россия, являясь независимыми государствами, имеют полное право участвовать в любых интеграционных проектах. Не отрицая наличие определенного давления со стороны Российской Федерации как мощной державы на своих соседей, в том числе и Республику Беларусь, политик далек от мысли о существовании реальной опасности аншлюса нашей страны [8].

В целом представители западных политико-академических кругов с весьма критических позиций оценивают белорусско-российские отношения, в том числе и в сфере интеграции двух государств. При этом для многих на Западе характерна политическая ангажированность и конфронтационность в интерпретациях данной проблемы. В белорусско-российской интеграции западные политики и эксперты усматривают стремление Кремля «поглотить» Беларусь. Они уверены, что объединительный процесс наших стран не является необратимым, поэтому Западу нельзя игнорировать данную проблему, а нужно попытаться переориентировать Минск на себя. Подтверждение своей правоты представители западного политико-академического сообщества видят в периодически возникающих между Россией и Беларусью разногласиях относительно построения Союзного государства, а также в торгово-экономической и энергетической сферах.

Список использованных источников

1. Адоменас: своими действиями на Украине Путин дает четкий сигнал Лукашенко. *Народная воля*. 11.03.2014. Режим доступа: <https://www.nv-online.info/2014/03/11/adomenas-svoimi-dejstviyami-na-ukraine-putin-daet-chetkij-signal-lukashenko.html>. Дата доступа: 25.09.2018.
2. Беларусь ответила на угрозы экс-генсека НАТО и советника Порошенко. *Евразия Эксперт*. 2019. 22 февраля. Режим доступа: <https://eurasia.expert/belarus-otvetila-na-ugrozy-eks-genseka-nato-i-sovetnika-poroshenko/>. Дата доступа: 02.08.2019.
3. В Конгрессе США говорили об угрозе поглощения Беларуси Россией. *БДГ. Деловая газета*. 21.11.2019. Режим доступа: <http://bdg.by/news/society/v-kongresse-ssha-govorili-ob-ugroze-pogloshcheniya-belarusi-rossiey>. Дата доступа: 22.11.2019.
4. Дракохруст Ю. Евросоюз перед вызовом белорусско-российского конфликта. *ИноСМИ.ру*. 24.08.2010. Режим доступа: <https://inosmi.ru/belorussia/20100824/162401943.html>. Дата доступа: 14.07.2019.
5. Дудек А. Экономические предпосылки интеграции Республики Беларусь и Российской Федерации. *Республика Беларусь между Востоком и Западом* / науч. ред.: Ю.Тымановски, С.Мусенко, М.Влодаркевич; Варшавский университет. Варшава, 2012.
6. Рар А. Россия – Запад. Кто кого?. М.: Изд-во «Э», 2016.

7. «Союзное государство – геополитическая химера». *Военные новости*. 09.11.2015. Режим доступа: <https://voennews.ru/soyuznoe-gosudarstvo-geopoliticheskaya-himera/>. Дата доступа: 01.04.2018.
8. Существует ли реальная угроза аншлюса? Отвечает евродепутат. *БелСАТ.TV*. 25.12.2019. Режим доступа: <https://belsat.eu/ru/news/sushhestvuet-li-realnaya-ugroza-anshlyusa-otvechaet-evrodeputat/>. Дата доступа: 25.12.2019.
9. Чахор Р. Внешняя политика Республики Беларусь: основные итоги двадцатилетия. *Актуальныя пытанні беларуска-польскіх адносін: да 20-годдзя Дагавора паміж Рэспублікай Беларусь і Рэспублікай Польшча аб добрасуседстве, сяброўстве і супрацоўніцтве ад 23 чэрвеня 1992 г.* : матэрыялы беларус.-пол. круглага стала / рэдкал.: В.Г.Шадурскі (наук. рэд.). Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2012.
10. Boyes R. Last dictator can be our ally against Putin. Russia's ambition to annex Belarus might be stopped if the West is wiser than it was over Ukraine. *The Times*. 2019. 22 May. Mode of access: <https://www.thetimes.co.uk/article/last-dictator-can-be-our-ally-against-putin-7nwhvcqs3>. Date of access: 23.08.2019.
11. Danek P. Belarusian Politics toward Ukraine and its relations with the EU on the back of pressure from Moscow. *4liberty.eu Review*. 2014. №1. P. 92–102. Mode of access: http://4liberty.eu/wp-content/uploads/2014/10/4liberty_eu_Review_Issue_01.pdf. Date of access: 08.07.2019.
12. Domańska M. Polityka Republiki Białorusi wobec państw obszaru poradzieckiego. *Politeja*. 2011. №1 (15).
13. Eberhardt A. Czy Rosja wchłonie Białoruś. *Rzeczpospolita*. 22.04.2018. Tryb dostępu: <https://www.rp.pl/Plus-Minus/304199896-Czy-Rosja-wchlonie-Bialorus.html?preview=&remainingPreview=&grantedBy=preview&>. Data dostępu: 30.08.2019.
14. Gramer R. Trump's National Security Advisor to Visit Belarus. *Foreign Policy*. 2019. 26 August. Mode of access: <https://foreignpolicy.com/2019/08/26/trumps-national-security-advisor-to-visit-belarus-bolton/>. Date of access: 29.08.2019.
15. Kłysiński K. The Belarusian Crisis is an Opportunity for Russia. *Centre for Eastern Studies (OSW)*. 08.06.2011. Mode of access: <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/eastweek/2011-06-08/belarusian-crisis-opportunity-russia>. Date of access: 17.06.2017.

16. Mackinnon A. The Belarusian President Won't Go Down Without a Fight. *Foreign Policy*. 2019. 11 January. Mode of access: <https://foreignpolicy.com/2019/01/11/belarus-president-wont-go-without-a-fight-lukashenko-putin/>. Date of access: 27.08.2019.
17. Mironowicz E. Sojusz interesów. Stosunki białorusko-rosyjskie 1991–2014. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2015. T. 50, Z. 2. S. 119–143.
18. Spahn S. Staatliche Unabhängigkeit – das Ende der ostslawischen Gemeinschaft? Die Außenpolitik Russlands gegenüber der Ukraine und Belarus seit 1991. Hamburg : Kovac, 2011. S. 173.
19. Standish R. Russia May Need to Say ‘Do Svidaniya’ to Belarus. *Foreign Policy*. 2015. 30 January. Mode of access: <https://foreignpolicy.com/2015/01/30/russia-may-need-to-say-do-svidaniya-to-belarus/>. Date of access: 27.08.2019.
20. Szoszyn R. MSZ Białorusi: Ambasador Rosji musi “okazać trochę szacunku”. *Rzeczpospolita*. 15.03.2019. Tryb dostępu: <https://www.rp.pl/Polityka/303159905-MSZ-Bialorusi-Ambasador-Rosji-musi-okazac-troche-szacunku.html#>. Data dostępu: 30.08.2019.
21. Wilson A. Is Russia Practicing a Dry Run for an Invasion of Belarus?. *Foreign Policy*. 2017. 18 September. Mode of access: <https://foreignpolicy.com/2017/09/18/is-russia-practicing-a-dry-run-for-an-invasion-of-belarus/>. Date of access: 27.08.2019.

* * *

Лакно Олександр Петрович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

**Самвидав Спілки Церков Євангельських
християн-баптистів на теренах Радянського Союзу**

Видавнича справа в СРСР була державною монополією. Засоби масової інформації виконували роль рупорів партійної ідеології та пропаганди. Спеціалізовані видання у будь-якій сфері людського буття повинні були бути обов'язково зареєстровані у відповідних органах з постійним цензурним контролем. Навіть офіційне конфесійне видання Євангельських християн-баптистів (далі ЄХБ)

журнал „Братський вісник” містив на своїх сторінках прокомуністичні ідеологічні матеріали.

Дехто може стверджувати, що іншого шляху й бути не могло: або періодичне видання підтримує політику партію та прославляє радянський уряд і, відповідно, виходить у світ офіційно, або ж не існує взагалі. Однак частина невдоволених віруючих знайшла вихід із такої ситуації. Це — підпільний друк, нелегальні редакції та приховані друкарні. Ті віруючі євангельсько-баптистського спрямування, які не погоджувалися на співпрацю церкви з атеїстичною державою, відкрили явище релігійного самвидаву, котре добряче дошкуляло радянським органам влади. Шляхом постійної самоосвіти, невтомної праці та неоціненної допомоги з-за кордону віруючим-прибічникам Ради Церков ЄХБ (далі РЦ ЄХБ) удалося створити власне нелегальне видавництво „Християнин”. З його допомогою так звані нелегальні громади віруючих євангельсько-баптистського віровчення мали можливість отримувати актуальну інформацію про стан справ у катакомбній церкві (мається на увазі Спілка Церков ЄХБ) (далі СЦ ЄХБ), щодо діяльності державних органів, спрямованої супроти релігійних організацій і про долю окремих осіб, вірних своїм переконанням. Цьому безпосередньо сприяли випуски своєрідної конфесійної газети „Братський листок”, духовно-настановчого журналу „Вісник спасіння (істини)”, часопису „Бюлетень Ради родичів в’язнів ЄХБ”, інших періодичних видань і релігійної літератури культового призначення.

Оскільки основними джерелами до вивчення будь-якої підпільної діяльності є друковані та рукописні матеріали нелегального походження, то робимо висновок про потребу аналізу видавничої діяльності СЦ ЄХБ як прояву її опозиційності до Всесоюзної Ради ЄХБ (далі ВР ЄХБ) й атеїстичної держави. Актуальністю такого дослідження обумовлені завдання даної публікації. Вони зводяться до аналізу передумов і причин виникнення релігійного самвидаву, його організаційного становлення, свого розвитку та поширення, реакції державних органів влади у відповідь. Необхідно встановити взаємозв’язок між активізацією діяльності підпільників і посиленням репресивних заходів радянської держави щодо віруючих СЦ ЄХБ.

Проблема підпільного релігійного друку в Радянському Союзі аналізувалася ще радянськими дослідниками. Звісно, що їх праці

гостро критикують і засуджують будь-які прояви „злочинної” антирадянської діяльності у формі нелегального книго- та брошуродрукування незареєстрованими громадами віруючих ЄХБ. Такий ідеологічний стереотип (звісно, не без долі правди) відображений у доробках О.Антонова та О.Соломки [1], В.Арестова [2], котрі націлені на „розвінчання антигромадської діяльності баптистів-розкольників”. На жаль, окрім оцінки нелегального друку та окремо взятих фактів вилучення матеріалів для технічного друкування у віруючих цілісної картини наукового розгляду явища релігійного самвидаву радянська історіографія нам не пропонує.

У пострадянський період з’явилися лише окремі спроби проаналізувати значення підпільного тиражування опозиційних релігійних видань. Це напрацювання Л.Алексеевої [3], Ю.Вільхового [4; 5], Ю.Данилюка та О.Бажана [6], конфесійних дослідників В.Заватського та Ю.Крючкова [7-9]. Але їх публікації, як правило, не мають на меті показ підпільної видавничої діяльності СЦ ЄХБ.

Тому у великій нагоді авторіві стали архівні матеріали, які в основному знаходяться за межами України. Значна кількість таких документів зберігається в науковому Архіві „Відкритого суспільства” Європейського університету (Будапешт, Угорщина) та архіві Міжнародного науково-просвітницького центру „Меморіал” (Москва, РФ). Частина матеріалів, пов’язаних із нелегальним видавництвом СЦ ЄХБ „Християнин”, була запозичена з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. До них, як правило, належать інформаційні матеріали РЦ ЄХБ і Ради родичів в’язнів ЄХБ (далі РРВ ЄХБ), пов’язані з описом обшуків і арештів віруючих, запідозрених у причетності до підпільного видавництва „Християнин”.

Початок самвидаву релігійних общин ЄХБ відноситься ще до 1960 року, коли „Ініціативна група зі скликання надзвичайного з’їзду ЄХБ” почала поширювати серед релігійних громад свої звернення шляхом використання друкарської машинки чи гектографа. Ініціативна група розпочала видавати „Братський листок” з інформацією про свою діяльність і зі зверненнями до одновірців на релігійні і суспільні теми. Уже з 1964 року листок почав виходити регулярно (один раз на місяць) як інформаційний орган РЦ ЄХБ. А на рік раніше (у 1963 році) почав виходити духовно-настановчий журнал опозиційних віруючих ЄХБ „Вісник

спасіння” (з 1976 року його назву змінено на „Вісник істини”) [8, с.72].

З 1964 року також почали виходити „Надзвичайні повідомлення” Ради родичів в’язнів ЄХБ (далі — РРВ ЄХБ), які з 1971 року були реформовані у щомісячник „Бюлетень Ради родичів в’язнів ЄХБ” [3, с. 147-148].

З 1974 року Бюлетень почав з’являтися не частіше одного випуску на два місяці. У перші роки видання він налічував від 25 до 80 сторінок інформаційних матеріалів, причому спочатку текст був рукописним, а потім оригінал розмножувався на гектографі (у вигляді так званої „синьки”). Крім того, кожен номер неодноразово переписувався віруючими від руки. Дещо пізніше більшість матеріалів друкувалася на друкованій машинці, але копіювання (розмноження) залишалося серйозною проблемою.

Майже всі випуски Бюлетеня, Вісника та Листка вдалося передати на Захід з метою інформування світової громадськості зі становищем віруючих ЄХБ у Радянському Союзі. Вони стали безцінним і майже єдиним джерелом інформації з історії реформаційного руху серед віруючих євангельсько-баптистського спрямування, оскільки на теренах СРСР уся вилучена релігійна література підлягала знищенню [7, с. 284].

Але незважаючи на переслідування каральними органами рукописна та нелегально надрукована чи ввезена до СРСР релігійна література мала неабиякий попит і, відповідно, значний обіг серед віруючих.

Про кількість та поширення нелегальної літератури серед віруючих-прибічників РЦ ЄХБ говорить приклад Львівської області. Тут 10 січня 1968 року владними органами була проведена низка обшуків на квартирах керівників ЄХБ М.Дацька, П.Олійника, Л.Пепловської, В.Петляхи, І.Януш з вилученням великої кількості релігійної літератури [4, с. 144]. Так, у будинку В.Петляхи та І.Януш вилучено понад 20 кг видрукованих на склографі упродовж 1960-1968 років видань РЦ ЄХБ „Братський листок” та „Вісник спасіння”, багато різних заяв, відозв, протестів, відкритих листів. Серед останніх: „Звернення Всесоюзної наради родичів в’язнів ЄХБ”, „Генеральному секретареві ООН від Ради родичів в’язнів ЄХБ”, „Надзвичайне звернення Ради родичів в’язнів ЄХБ”, „Заява Київської громади ЄХБ” та інші документи. Крім того, були вилучені брошури зі звітами про судові процеси над керівниками РЦ

ЄХБ, література для місіонерської роботи з жінками й дітьми [10, арк. 66].

Також на квартирі І.Януш і В.Петляхи було конфісковано друкарську машинку, копіювальний папір, чистий типографський папір, вісківку, чорнильну хімічну пасту та картон. Згодом було встановлено, що це був підпільний видавничий центр РЦ ЄХБ на Львівщині [10, арк. 67].

Керівники РЦ ЄХБ із 1966 року неодноразово зверталися до різних інстанцій з проханням дозволити надрукувати у державній типографії 10 тисяч примірників Біблій, 5 тисяч збірок духовних гімнів та іншу літературу, але постійно отримували категоричну відмову. Після кількох таких спроб РЦ ЄХБ почала самостійно розробляти власну видавничу програму. Утворене таємно (в умовах заборони недержавного друку) видавництво отримало назву „Християнин” [11, с. 4].

Починаючи з 1971 року у видавництві друкувалася більша частина накладу „Братського листка”. З часом тут було розпочато двосторонній друк, що стало значним досягненням підпільних друкарів, які були вимушені всіляко приховувати свою діяльність, самостійно конструювати та виготовляти друкарські станки, оскільки в Радянському Союзі будь-яка копіювальна та розмножувальна техніка підлягала реєстрації, а за постачанням паперу постійно спостерігали.

Як зазначає відомий зарубіжний дослідник В.Заватські, видавництво „Християнин” було наполовину незалежним. Воно мало більше спільного з РЦ ЄХБ, ніж із РРВ ЄХБ. Також видавничий центр виконував замовлення й інших євангельських організацій [7, с. 290].

Влада помітила, що не встигнуть конфіскувати один друкарський станок, як робота продовжується на іншому. Так, наприклад, у 1974 році після тривалих пошуків каральним органам удалося знайти друкарську машину в Латвії [12, с. 3].

Уже 24 жовтня 1974 року тут було викрито підпільну типографію видавництва „Християнин”. Заарештовано 7 чоловік, конфісковані власноруч виготовлена друкарська машина, понад 9 т паперу, придбаного на добровільні пожертви віруючих ЄХБ, а також біля 15 тисяч екземплярів віддрукованих Євангелій та інші матеріали [13, с. 1-2]. У відповідь РЦ ЄХБ 25 листопада того ж року направила відкриту заяву на ім'я керівництва СРСР М.Підгорного

та О.Косигіна, оприлюднену у „Братському листку” за №5, „Хроніці поточних подій” за №34 від 1974 року та у журналі „Хроніка захисту переслідуваних у Радянському Союзі” за №13 від 1975 року [14].

У згаданій заяві РЦ ЄХБ наводить перелік причин того, що дії органів влади по ліквідації типографії, конфіскації її майна та арешту всіх її працівників були, на їх думку, незаконними та несправедливими. Зокрема, говориться, що:

„1. Папір для друку релігійної літератури придбаний на добровільні грошові пожертви віруючих ЄХБ.

2. Право на конфіскацію літератури у кожному конкретному випадку визначається фактом її змісту. Конфіскації може підлягати лише література, яка має наклепницький, антигромадський або антидержавний характер. Віддруковані Євангелія жодним чином не можуть бути віднесені до такої і тому конфіскації не підлягають.

3. Уся діяльність типографії здійснювалася заарештованими її співробітниками не з метою наживи або отримання доходів і тому не може вважатися незаконним промислом. Література видавалася за рахунок добровільних пожертвувань віруючих і серед них же безоплатно поширювалася.

4. Друкарська машина виготовлена власноруч віруючими і не є державною або іншою власністю.

5. Зважаючи на існуючі в нашій країні закони про відокремлення церкви від держави, церква має право видавати свою літературу незалежно від держави. А передбачене законом право громадян на відправлення культу, природно, включає і право видавати та поширювати культову літературу” [15].

Цією ж заявою РЦ ЄХБ прохала звільнити всіх співробітників типографії, повернути друкарську машину з іншими вилученими матеріалами та інструментами [14, с. 2].

Достатньо інформативними є віршовані рядки, опубліковані видавництвом „Християнин” одразу після арешту друкарні в Латвії 24 жовтня 1974 року [13, с. 2]:

«Воинствует безбожья рать
От Приамурья и до Риги,
И продолжает отнимать
Духовно-нравственные книги.
Мы их сберечь хотим, но как?
Придут, — нам это все знакомо:
Сарай и погреб, и чердак

Обыщут именем закона.
И Гусли, Библии, стихи —
Все заберут, составил списки,
А сердцу больно: так враги
на эшафот увозят близких...».

У цих рядках відображена, як нам здається, гірка правда щодо „свободи совісті” у радянській державі.

Уже наступного 1975 року „Бюлетень Ради родичів в’язнів ЄХБ” за №26, повідомляючи про розкриття радянськими каральними органами видавництва „Християнин”, перераховував вилучене: друкарська офсетна машина з допоміжними запчастинами та інструментом, фарба, хімікати, 12 т паперу та 5 140 крб. 77 коп. [16, с. 5].

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років минулого століття в умовах незмінної державної стратегії на викорінення так званої „нелегальної діяльності” общин СЦ ЄХБ каральні органи продовжували свою перевірену часом репресивну тактику.

Уже в 1977 році було конфісковано ще один друкарський станок, але робота видавництва продовжувалася. Пізніше також були неодноразові випадки вилучення друкарської техніки у віруючих [17, с. 31]. Зокрема, 19 січня 1980 року у селі Старі Кодаци неподалік Дніпропетровська без санкції прокурора на обшук було викрито одну з існуючих на той час підпільних друкарень видавництва „Християнин”. Співробітників Г.Юдінцеву, Т.Бистрову, Л.Косачевич, С.Бублика було заарештовано. Також вилучено друкарський станок, інструменти для друкування, усі екземпляри незакінченого випуску журналу „Вісник істини” та близько 1 тонни паперу [18, арк. 1].

Зрання того ж дня було проведено цілий ряд обшуків на квартирах віруючих ЄХБ у місті Дніпропетровську та селі Старі Кодаци. Зокрема, у П.Білоконя було вилучено духовну літературу, фотографії, 70 пачок паперу, ножі для обрізування паперу, 1 400 грам гліцерину, підготовлене скло для „синього друку” гектографом тощо. У Я.Заплати конфісковано духовну літературу, типографську фарбу чорного кольору. Проти обох віруючих було порушено кримінальну справу [19, с. 1-2].

У червні 1980 року ще одна друкарська машина була вилучена в селі Гливеньки у Краснодарському краї. Четверо чоловік було

заарештовано [7, с. 299, 516]. Але такі заходи державних органів не зліквідували підпільне видавництво „Християнин”.

З середини 70-х років минулого століття, як зазначає В.Арестов, протиріччя й боротьба РЦ ЄХБ з ВР ЄХБ відступають на другий план. Найбільшого значення для опозиційної церкви ЄХБ набуває діяльність підпільного видавництва „Християнин”, на конспіративність якого спрямовувалися великі кошти та матеріальні засоби [2, с. 24].

Організацією роботи видавництва „Християнин” займалися Г.Вінс (до арешту в 1974 році) та Г.Крючков. Поряд із ними багато провідних діячів ініціативного руху віруючих ЄХБ віддали своє життя видавничій роботі, але їх імена, як правило, ставали відомими лише після їхнього арешту. Місцеві общини ВР ЄХБ також часто і таємно підтримували цю діяльність та брали участь у поширенні нелегальної релігійної літератури, видрукуваної видавництвом „Християнин”.

Ініціатори підпільного релігійного друку постійно мали справу з ризиком для власної волі та різними природними й штучними перепонами. У пошуках способу друку віруючим довелося випробувати різноманітні способи друкування: трафаретний, склографічний, фототипічний, гектографічний (так звана „синька”) і, нарешті, офсетний [8, с. 63-71].

Ініціаторам власного видавництва потрібно було місяцями вивчати спеціалізовану літературу в бібліотеках, проводити різні хімічні досліди та експерименти, проектувати та створювати саморобні друкарські машини з підручних матеріалів. І все це таємно, у цілковитій конспірації від контролюючих органів і сторонніх очей.

Одного літнього дня 1963 року Г.Крючков, Ю.Крючков і І.Афонін (лідери Оргкомітету ЄХБ) випадково потрапили на експозицію японської виставки малогабаритного друкарського обладнання, котра проводилася у будівлі Політехнічного музею в Москві. Тут вони й побачили невелику друкарську машину, за типом якої пізніше сконструювали власні друкарські машини. Вони довго роздивлялися японську офсетну машину, щоб мати надалі зразок для наслідування [9, с. 2-3].

Ще на згаданій виставці розробники підпільного релігійного друку зрозуміли, що секрет офсетного друку полягає не лише в друкарській машині, а й у особливостях фотопроцесу.

Найважливішим завданням стала необхідність освоїти фотолабораторний процес виготовлення друкарських форм. Кожного дня, після кропіткого пошуку необхідної літератури в Центральній науковій бібліотеці імені В.І.Леніна, члени Оргкомітету ЄХБ в одному з підмосковних будинків проводили різні експериментальні досліді. Згідно з рецептами, указаними у довідниках, варили фарбу з утворенням сажі, власноруч шліфували алюмінієві пластини, поливали їх світлочутливим розчином власного приготування та висушували на програвачі грампластинок, який виконував роль центрифуги. Потім експонували текст та проявляли. Намагалися навіть робити знімки: замість растру використовували тонку капронову чорну хустину та фотографували. Ю.Крючков працював по 17-18 годин на добу, допоки не домігся якісних відбитків. Але друкувати з таких форм уручну було дуже складно: фізично працювати по 18 годин на добу з виходом готової продукції біля 1 тисячі екземплярів за 6 годин безперервної роботи, постійно контактуючи з хімікатами було неможливо. Постає необхідність у створенні друкарської машини. Ю.Крючков зібрав першу напівдерев'яну машину, але постійно тривали роботи по її удосконаленню та перетворенню у справжній друкарський верстат.

На середину 60-х років ХХ століття робота над створенням металеві друкарської машини та вдосконаленням лабораторних методів перемістилася з Москви в Україну. Саме тут була створена друкарська машина з можливістю одночасного двостороннього друку на аркушах А4 формату [8, с. 95-123].

Сімдесяті роки дали можливість виготовити ще кілька варіантів саморобних друкарських машин. Тепер уже вони були розбірними, з можливістю їх швидкого перенесення в інше місце, повністю металеві та з двостороннім одночасним друком на папері. Вони дозволяли робити високоякісні відбитки з великою швидкістю друку. До того ж, їх було кілька на теренах СРСР, що давало можливість перестраховатися на випадок розкриття однієї чи навіть кількох підпільних типографій із конфіскацією друкарських машин [8, с. 140-152].

Цікавий спосіб переходу з гектографічного друку на типографський винайшов Г.Крючков. Шляхом аплікацій фраз і слів із вже віддрукованих звичайних книг і газет він виготовляв форми для їх подальшого розмноження друкарськими машинами. Для полегшення процесу виготовлення аплікацій було сконструйовано

кілька спеціальних пристосувань. Після того, як новим методом аплікації був оформлений „Братський листок” до 10-річного ювілею духовного пробудження євангельсько-баптистського братства та „Спеціальне повідомлення” про організацію незалежного видавництва „Християнин” слідчі органи звинуватили РЦ СХБ у крадіжці шрифту з типографії, оскільки шапка листка та повідомлення була видрукувана шрифтом, який був у розпорядженні лише видавництва газети „Правда”. Насправді ж, шрифт ніхто не викрадав — просто вирізаними з газети „Правда” заголовними літерами було апліковано форми для друку згаданих релігійних видань [9, с. 4].

На підтвердження тези радянської пропаганди про розпочату з кінця 1970-х років „диверсію зарубіжних релігійних центрів проти радянської політики та держави” ряд авторів ідеолого-пропагандистської літератури радянського періоду наводили приклад з арештом одного з лідерів РЦ СХБ. У серпні 1980 року адміністративними органами було затримано активного діяча релігійної опозиції П.Румачика. У його автомобілі було знайдено 20 пачок алюмінієвих фоточутливих пластин виробництва ФРН, більше 100 банок ротаторної чорної фарби і кілька десятків пачок копіювального паперу, виготовлених фірмами „Корес” і „Конторкслі” (Данія), близько 200 екземплярів різноманітної друкарської продукції, більше 24 тисяч листівок релігійного змісту канадського та західнонімецького виробництва. Окрім того, була знайдена стрічка від ротаторного станка, яка, згідно висновків судово-технічної експертизи, могла бути використана на найпростіших пристосуваннях для друкування літератури [1, с. 26].

Запорукою тривалої підпільної видавничої діяльності був не лише значний попит на релігійну літературу, а й взаємодопомога християн у найскладніших умовах атеїстичного тиску на права віруючих громадян. Друкарський станок приводився в дію невеликим двигуном, для якого не треба було багато електроенергії, щоб великі рахунки за неї не наводили спецоргани на слід підпільної типографії. Як правило, це були ручні друкарські станки: руками машині надавалася початкова інерція, яку потім підтримував електродвигун. Такі машини конструювалися на основі двох валиків пральної машини, велосипедних педалей та ланцюгу й інших побутових матеріалів. Цей станок можна було зберігати у розібраному вигляді в п’яти невеликих чемоданах і без зайвої уваги

спокійно переносити з одного місця в інше. Але для того, щоб можна було користуватися цим станком віруючі здирали кору з дерев, палили гумові колеса та збирали металеву стружку аби потім, змішавши всі необхідні інгредієнти, отримати типографську фарбу. У цих типографіях не було набірщиків, але окремі працівники-підпільники непогано виконували цю роботу, підбираючи необхідний шрифт у різних виданнях та перефотографуючи його. Оскільки одна людина не могла непомітно придбати більше однієї пачки паперу, то купівлею та транспортуванням паперу займалися сотні людей.

У цілому важко знайти статистичні дані, які свідчили б про справжній масштаб діяльності видавництва „Християнин”. Воно видало кілька книг, включаючи „Мандрівка Пілігрима”, Новий Заповіт, збірки гімнів та кілька творів Ч.Сперджене. У 1968 році було видруковано перший наклад Євангелія від Іоанна (кожна община віруючих отримала по 15 екземплярів). А навесні 1978 року нарешті вийшло перше видання Біблії [7, с. 291].

Про масштабність і продуктивність видавництва „Християнин” говорить хоча б статистика, яку, посилаючись на „Бюлетень Ради родичів в’язнів ЄХБ” за №111 від 1983 року, наводить відома російська дослідниця дисидентського руху в СРСР Л.Алексеева. Зокрема, вона зазначає, що станом на 1983 рік видавництво віддрукувало біля 0,5 млн. Євангелій і духовних збірок російською, українською, молдавською, грузинською, осетинською, німецькою та іншими мовами [3, с. 148].

У подальші роки, насамперед, із початком так званих „перебудовчих процесів” у Радянському Союзі, накладі друкованої релігійної літератури видавництва „Християнин” постійно зростали. І в якісному, і в кількісному відношенні.

Таким чином, підпільна видавнича діяльність общин СЦ ЄХБ була найважливішою ланкою опозиційної боротьби РЦ ЄХБ з державною атеїстичною машиною та її окремим гвинтиком — ВР ЄХБ. Громади віруючих реформованого євангельсько-баптистського віровчення стали творцями унікального явища радянського суспільства — релігійного самвидаву. Підпільний друк СЦ ЄХБ дав поштовх політичному самвидаву „шістдесятників”, по суті ставши складовою опозиційного руху радянського дисидентства. Тому визначення місця діяльності общин СЦ ЄХБ і автономних церков євангельсько-баптистського культу в опозиції

радянській державі післявоєнного періоду ще потребує окремих досліджень.

Список використаних джерел

1. Антонов А.П., Соломка А.П. Под прикрытием веры: В книге развенчивается антиобщественная деятельность баптистов-раскольников / Под ред. Э.Г.Филимонова. Донецк: Донбас, 1985. 56 с.
2. Арестов В.Н. Религиозный экстремизм. Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления. Харьков: Вища школа, 1987. 148 с.
3. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР: Новейший период. Вильнюс-М.: Весть, 1992. 352 с.
4. Вільховий Ю. Розкол Спільки Євангельських християн-баптистів та діяльність прибічників Ради Церков на Львівщині (60-ті роки ХХ ст.). Історія релігій в Україні. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Книга I. Львів: Логос, 2001. С. 139-145.
5. Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.): Дис... к. іст. н. Полтава, 2002. 298 с.
6. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
7. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны. М.: ИИЦ-Гарант, 1995. 560 с.
8. Крючков Ю.К. Создание подпольной печати СЦ ЕХБ в Советском Союзе начала 60-х годов. Сакраменто (США), 2001. 162 с.
9. Чудо наших дней. Вестник истины. 1990. №2. С. 1-4.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 117.
11. Юбилейное послание всем Евангельским христианам-баптистам. Братский листок. 1971. №7-8. С. 4.
12. АС №2049: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР. 1974. №18. 38 с. Материалы Самиздата. 1975. №16.
13. АС №1970: Всем христианам мира, всем кому дороги принципы свободы (Чрезвычайное сообщение издательства «Христианин»). Материалы Самиздата. 1975. №16.
14. АС №2021: Братский листок. 1974. №5 (не раньше 25 ноября). Материалы Самиздата. 1975. №16.

15. Архив Международного научно-просветительского центра «Мемориал» (Москва, РФ). Ф. 158 «ЕХБ». «Материалы Самиздата» (16/1975).
16. Hungary University Open Society Archive (HU OSA) (Budapest, Hungary). Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (RFE/RL RI). Subfonds 85: Samizdat Archives. Series 9: Published Samizdat. Archival boxes 75. AS #2334: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР. 1975. №26.
17. Заявление Киевской общины Союза Церквей ЕХБ от 15 января 1978 г. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР. 1978. №50.
18. Hungary University Open Society Archive (HU OSA) (Budapest, Hungary). Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (RFE/RL RI). Subfonds 85: Samizdat Archives. Series 9: Published Samizdat. Archival boxes 124. AS #4008: Совет родственников узников ЕХБ. «Срочное сообщение» об обысках и арестах баптистов в Днепропетровской области и городах Черновцы и Хотин.
19. Срочное сообщение Совета родственников узников ЕХБ от 31.01.1980 года. Материалы Самиздата. 1980. №25. С. 1-2.

* * *

Лобода Дмитрий Александрович,

ассистент кафедры всемирной истории и методики преподавания истории
Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленко
(Полтава, Украина)

**«Неидеальное» правление женщин в эпоху
европейского Возрождения в историческом дискурсе**

Историки, исследующие влиятельных женщин в эпоху Возрождения в последние годы, как правило, были сосредоточены на женщинах из правящих семей или княжеских дворов. Элеонора Арагонская, герцогиня Феррары и ее две дочери Изабеллы, маркизы Мантуи и Беатриче, герцогини Миланские; Бьянка Мария Висконти Сфорца; Лукреция Борджиа; Катерина Сфорца; Батиста да Монтефельтро; Иполита Мария Сфорца, герцогиня Калабрийская; Барбара Бранденбургская, маркиза Мантуя. Это лишь некоторые из имен, которые сразу приходят на ум. Учёная-историк Натали Дэвис

утверждает: «Два вида ранних современных политических режимов – республика и монархия – дали различные постановления роли женщин во власти. Олигархические республики, такие как Флоренция времени раннего Ренессанса, предоставили наименьшее количество возможностей, в которых женщины могли бы публично пользоваться политической властью. Однако политическое влияние женщин могло быть использовано неформально, например, через их мужей, сыновей и более широкие родственные связи. Напротив, в государствах, организованных как монархии, например, Неаполитанское королевство позднего Возрождения, имела место официально зарезервированная для женщины арена для полупубличных и публичных женских активностей» [8, с. 169-170].

Эта точка зрения объясняет, почему женщины во Флоренции, были по закону лишены возможности осуществлять формальную политическую власть. Но природа власти женщин или проблема феномена женщин-правителей в эпоху Ренессанса долгое время остаются малоизученными, независимо от формы правления. Большинство женщин-правителей должны были приложить значительные усилия, чтобы узаконить своё положение в обществе. Как итог, женщины пытались добиться права выносить решения о дальнейшей своей и окружающих судьбе, подчеркивать собственное целомудрие, материнскую природу и заступнические возможности в политике, которые даёт природа женщины [5, с. 71].

Это было необходимо, потому что мужское правление считалось упорядоченным, законным и правоверным. Женское правление же считалось противоположным: беспорядочным, незаконным и опасным. Подчеркивалось, что правящие женщины нарушали и угрожали как естественному, так и социальному порядку. Они воспринимались как угроза, потому что их положение было вне преобладающей социальной структуры и, следовательно, не подлежало социальному контролю. Пока мужские упражнения в политике приносили им честь и престиж, «публичной женщине» нужно было быть готовой получить обвинение влегкомыслии и ветрености [7, с. 46].

Вступление женщины в должность правителя – неформально при республиканском или официально при монархическом строе – всегда происходило из-за отсутствия законного наследника мужского пола. Это могло произойти, потому что предыдущий правитель не имел наследника мужского пола, или законный

наследник был слишком молод управлять, временно отсутствовал или был недееспособен. Иногда женщина могла править вместе с мужем или сыном в неофициальном качестве. Женщине предоставляли возможность управлять, будучи дочерью, сестрой, женой или матерью законного правителя-мужчины. То есть, вероятность обретения властных полномочий женщиной зависела от: отсутствия законного преемника – взрослого мужчины, поддержки и терпимости влиятельных (мужских) сторонников или родственников [7, с. 47].

Бьянка Мария Висконти Сфорца, например, стала регентом сына, молодого герцога Галеаццо Мария Сфорца из Милана в 1466 году послесмерти его отца. На тот момент ему уже было 22 года. Однако к концу 1467 года герцогу удалось изолировать его мать от большинства процессов принятия решений несмотря на то, что еще не достиг своего юридического совершеннолетия для престолонаследия (25 лет). Он заявил в письме к ней в конце декабря 1467 года, что с нового года вся герцогская переписка будет вестись «исключительно от нашего (Галеаццо – автор) имени» [9, с. 71].

Приемлемые модели женской власти, или «правления королевы», как это называет исследовательница Ольга Фраденбург – разворачивались именно в направлении неофициального характера этой власти. Женщины, которые взошли на престол из-за отсутствия подходящего (и предпочтительного) наследника мужского пола – как это произошло в Англии и Франции в более позднем шестнадцатом веке – должны были приспособить приемлемые модели поведения и обосновать свое правление. Королева Франции Екатерина Медичи, например, пока дважды находилась на вершине власти в качестве регента для своих маленьких сыновей, построила собственный образ на основе античной фигуры Артемизии, целомудренной, но могущественной вдовы [2, с. 147].

Напротив, королева Англии Елизавета I, которая стремилась изобразить себя андрогенной и маскулинной, говорила о себе: «Я могу иметь тело слабой и незащищенной женщины, но у меня есть сердце и желудок короля». Окружающие современники описали королеву как такую, которая имеет исключительный статус среди женщин и одновременно среди представителей мужского пола. Уильям Кэмден описал Елизавету как «Деву с мужественной смелостью», и она была посмертно описана как «больше, чем

мужчина, ина самом деле меньше, чем женщина». Этот акцент на исключительном, не женственном, характере Елизаветы гарантировал, что положение других женщин не было изменено. Подрывая общественный порядок путем принятия на себя прав суверена, женщины-правители объединяли гендерные образы для оправдания, сохранения и стабилизации своего правления [11, с. 257, 258].

Властные женщины, которые имели доступ к истеблишменту того времени изображались так же, по словам Сьюзан Диксон, как «властные вдовы или интриги-наложницы». Страх перед могущественными женщинами давно был эндемичным в политической риторике осуществления законной политической власти Ренессанса. Жены королей в раннем средневековье – часто были описаны в отрицательном ключе, и, вероятно, персонифицированы как «злые гении» [1, с. 209, 210].

Мы знаем о двух примерах из истории исследуемого периода. Речь идет о Маргарите Анжуйской (1429-82), жене короля Англии Генриха VI, и Екатерине де Медичи во Франции, их истории иллюстрируют распространенность этого страха. Обе женщины были идентифицированы как злые иностранцы их хулителями. Муж Маргариты считался слабым и неумелым, и ее подвергли резкой критике за участие в политических интригах вместо того, чтобы взять на себя роль благотворительной и скромной королевы – супруги, которая не вмешивалась бы в политические дела. Екатерину охарактеризовали «злой королевой», «опасной иностранкой, злой женщиной», «манипулятором и чудовищной матерью». Активное участие женщин в общественной сфере предполагало, что женщины-правители были изначально злыми [13, с. 20, 21].

В моде, похожей на почти все другие города раннего модерна Европы, политическая и духовная жизнь были переплетены во Флоренции. Синьория, главный правящий орган города, был описан в 1429 году так: «эта почетная, почти божественная магистратура, высшая над лордом-защитником и правителем республики, в то время как оные сравни с апостолами Христа». Флоренция была крайне гендерным государством. Женщины были не только исключены из любой политической номенклатуры, им также запретили входить в правительство – дворец (Палаццо Веккьо). В 1322 статуты дель Пополо специально запретили женщинам входить

в этот публичный дворец и ночевать там». В 1445 году двум женщинам угрожали суровым наказанием, если они когда-либо снова войдут в Палаццо Веккьо после того, как было обнаружено, что они имели интимную связь с Гонфалоньером (главой республики) и еще одним чиновником правительства прямо в этом здании. При этом, не упоминалось, были ли вовлеченные мужчины, со своей стороны, наказаны за их действия. Женщины, а не мужчины, соблазнившие их, должны были быть удалены из «священного» дворца. В глазах современников само присутствие женщин создавало напряжение и сексуальные риски для мужчин внутри, которые должны были оставаться во дворце в течение всего двухмесячного периода их службы и вести аскетический образ жизни [6, с. 144, 145, 146].

Женщины же семьи Медичи, такие как Лукреция Торнабуони (1427-82), жена Пьеро де Медичи и Клариче Орсини (ок. 1450-88), жена Лоренцо Великолепного (1449-92) ранее часто занимались написанием рекомендательных писем для друзей, родственников и клиентов во время периода фактического контроля Медичи во Флоренции в период между 1434 и 1494 годами. Однако положение Альфонсины Орсини де Медичи (1472-1520) было уникальным для истории Флоренции до того, как она стала герцогством в 1532 году. Она была женой старшего сына Лоренцо Великолепного, Пьеро (1471-1503), и матерью будущего главы режима Медичи, Лоренцо Медичи (1492-1519) [10, с. 357, 359].

Эффективное правление Альфонсины Флоренцией летом 1515 года – с момента, когда Лоренцо в Ломбардии сражался с французами – и до смерти ее сына в 1519 году даёт возможность изучить трансформацию государства из республики в принципат, а также проследить изменение объема влияния женщин на власть [4, с. 180, 181].

Альфонсина Орсини родилась в Неаполе в 1472 году и была дочерью Роберто Орсини, графа Гальякаццо и Альбы, его второй жены. Брак старшего сына Медичи Пьеро с Альфонсиной Орсини вначале 1488 года подтвердил и расширил связи Лоренцо Великолепного с Орсини, был частью его стратегии по поддержанию мира с Неаполем и укреплению власти Медичи на более широкой итальянской политической сцене. Шестнадцатилетняя девочка принесла с собой огромное приданое в

12 000 дукатов, что подчеркивало богатство и благородство Орсини [5, с. 76].

Ее мать, вероятно, воспитала юную Альфонсину в духе жизни женщин высокого общества, информация о ее образовании также сохранилась. Уже в 1490 году Альфонсину назвали «великолепной первой леди Тосканы». Эта форма обращения далеко выходила за рамки любого используемого в доме Медичи относительно женщин и была ранним указателем на власть и влияние этой молодой женщины [5, с. 76].

Выборы шурина Альфонсины, кардинала Джованни Медичи (1475-1521) на папский престол под именем Льва X в марте 1513 года включил Альфонсину и других членов семьи Медичи в процесс расширения сферы своей власти и влияния за пределы Флоренции до папского двора в Риме [5, с. 76].

В 1515 году она, как женщина из семьи Медичи, закрепила исключительное личное влияние формальной властью – то есть, впервые женщина получила возможность управлять – это свидетельствовало о уже княжеском характере режима Медичи, даже если он и соответствовал и работал в рамках республики [4, с. 184, 185].

Правление Альфонсины столкнулось с недовольством и сопротивлением тех, кто был против усиления власти дома Медичи. Для республиканцев, правление женщины было особенно раздражительным, и вместе с критикой всей семьи характеризовался как наносящий ущерб общественному благу. Они были частью критики жадности и злоупотреблений Медичи. Флорентийцы, как и другие западные европейцы расценили женское правление как узурпацию естественного порядка, «природного права», считали его незаконным, и, следовательно, источником возможной катастрофы [5, с. 77].

Однако она так и не была официально назначена на любую должность поскольку, будучи женщиной, Альфонсина не могла официально занимать государственные должности. Её зять, Филиппо Строчи, описал ее управление в письме к Лоренцо от августа 1515 года, следующим образом: «Мадонна Альфонсина всегда занята написанием писем в Рим или к Вам, или гражданам; следовательно, дом всегда полон и такое количество посетителей вызывает уважение, поощряется друзьями, заставляет врагов бояться. Она хорошо справляется со своими обязанностями, что

было бы невозможно для другой женщины и легко для нескольких мужчин» [5, с. 78].

На самом деле Филиппо воспринимал Альфонсину как Вираго – женщину, энергичной и по-мужски одухотворенной – термин, который в глазах современника Возрождения подразумевал высокую похвалу женщине. Филиппо подчеркивал ее исключительную, «мужественную» природу и обстоятельства, тем самым узаконив «правление» Альфонсины без радикального изменения статус-кво. Это было единственным способом, которым он мог объяснить современникам Альфонсины очевидную способность человека управлять успешно, несмотря на гендерные различия [5, с. 79].

Описание Филиппо также дает ключ к пониманию природы правления Медичи в это время. Частная резиденция Медичи стала центром правительства, вытесняя правительственный дворец. Это означало, что женское управление государством Альфонсиной как приватной особой, находясь у себя дома, во дворце, начало вытеснять со сферы публичной политики мужчин, создавая ситуацию, которая давала Альфонсине необходимый инструментарий для успеха [5, с. 78].

Это слияние публичной сферы с частной жизнью Медичи не было открытием. Такая практика длилась начиная с 1460-х годов с Пьеро Медичи, когда государственные дела обсуждались дома с другими флорентийцами. Такой стиль государственного регулирования был институционализирован во второй период правления Медичи.

Готовность Альфонсины осуществлять власть и влияние во Флоренции была основана на её способности анализировать и учиться на личном опыте, а также на ее политической проницательности.

Переписка Альфонсины с ее сыном иллюстрирует ее способность оценивать последствия для Лоренцо, Флоренции, режима Медичи и папства. Лоренцо первоначально командовал флорентийскими войсками, чтобы защитить Милан и подконтрольные ему города от французов, в союзе с испанцами. Альфонсина писала Лоренцо, огорчаясь тем, что никто не пытался остановить продвижение французов несколькими месяцами ранее, говоря: «Лоренцо, я краснею от стыда каждый раз, когда об этом думаю». Это были сильные слова, иллюстрирующие здоровое

понимание Альфонсиной политических последствий текущей ситуации. Она знала, что кампания была неумело отработана, и что честь фамилии и будущие Медичи в качестве правителей Флоренции зависят от успешного исхода войны. Она понимала, что неспособность заключить договор с французами будет иметь катастрофические последствия для семьи Медичи, особенно с учетом французского отношения ко многим флорентийцам, в том числе и их противникам. Интерес и забота Альфонсины обеспечили ее непосредственное участие в процессе принятия решений вместе с комитетом по иностранным делам и послами относительно подписания соглашения с французами. Фактически, эта женщина была центральным звеном в процессе управления ходом войны. Ее управление этим кризисом вышло далеко за пределы того, что любая другая женщина во Флоренции могла осуществлять. Она всячески пыталась подтвердить статус Вираго – готовой выполнить любую задачу, пользуясь особым положением матери главы дома, способностью действовать в мужской сфере с полной самоотдачей. Благодаря собственной силе характера и способностям, исходя из общественной нужды, она смогла действовать без радикального изменения существующего гендерного порядка [4, с. 192].

Папа Римский Лев X также признал данную Богом исключительную природу Альфонсины, её способности в собственной записке, выпущенной в начале ноября 1515 года. В ней Папа объяснил: «Мы знаем Ваше благоразумие и способности, которыми Всевышний украсил Вас, несмотря на ваш пол. Господь призывает использовать свою силу духа и тела, что велики, чтобы гарантировать, что он и его Царствие земное будет обеспечено и защищено» – как и Филиппо Строцци ранее, Папа высоко оценил способности Альфонсины, подчеркнув ее «мужественные» качества [5, с. 81].

Если Альфонсина получила свою власть благодаря статусу матери правителя, то после смерти Лоренцо в мае 1519 года ее роль в правительстве значительно уменьшилась. В конце июля того же года ходили слухи, что «планируется отчуждение этой власти от Мадонны (Альфонсины) и передача её кардиналу (Джулио де Медичи)». Этот слух был признанием могущественного положения Альфонсины как правителя, но он также указывал на зависимость от роли матери правителя [5, с. 82].

Исходя из того, что современники не любили эту женщину, обвиняли в скупости, воровстве, в обладании безграничными амбициями, полном игнорировании флорентийского республиканского института и в попытке присвоить княжеский титул сыну, папский историк XVI века Паоло Джовио создал обобщенный образ Альфонсины: «Женщина, действительно (обладающая) мужественной осторожностью, но (была) скупа и всегда сварлива, она со слепыми амбициями очень хотела сделать ее сына великим, чтобы накопить богатство для него, и, прежде всего, приобрести титул для него. Устремления Альфонсины обычно направлены на овладение деньгами и имуществом» [5, с. 82].

В сентябре 1518 года летописец Бартоломео Черретани обвинил в сокращении свадебных торжеств «великую алчность Мадонны (Альфонсины)». Поэтому неудивительно, что Альфонсина, как мы увидим позже, также была посмертно осуждена Бартоломео Маси и Франческо Веттори за свою алчность [4, с. 196].

Почему критика Альфонсины конкретно сосредоточена на ее предполагаемой жадности и амбициозности? Та же критика могла бы в равной степени быть направленной на самого Лоренцо, который постоянно искал деньги у его матери. Но Лоренцо не подвергся критике за свою алчность. Альфонсина была единственным членом семьи Медичи, которого уличили в скупости современники. Важно отметить, что подобный финансовый успех и воля приобретать богатство и тратить его свободно – воспринималось как данность у мужчин-правителей, но у женщин-правителей те же качества осуждались. Женщины-правители подвергались особой критике за своё поведение тогда, когда мужчины-правители за подобное не критиковались.

Полин Стаффорд утверждает о том, что для раннего средневековья характерным было низложение мужских добродетелей в женские пороки. Рачительность и щедрость, месть изащита – это различные сильные стороны личности короля, но они автоматически превращаются в пристрастность, интриганство и мстительность в случаях с королевами. Некоторые пороки регулярно приписывают королевам, наиболее распространенным из которых является алчность [3, с. 24].

Королев в позднем средневековье также обвиняли во множестве грехов, включая алчность Королевы Франции Изабеллы Баварской (1385-1422). Она была примером королевы, обвиняемой в скупости,

прелюбодеянии, инцесте и измене. Она также была осуждена за бездуховность, политические амбиции и то, что она была «плохой» матерью. Недавние исследования, однако, поставили под серьезный вопрос эти характеристики Изабеллы. Сегодня оказывается, что всё это было частью продолжающейся традиции унижения женщин во власти, которые стремились выйти за пределы приемлемой модели благотворительной, скромной королевы [12].

Реакция на смерть Альфонсины в феврале 1520 года, пожалуй, лучший показатель того, как ее рассматривали современные наблюдатели. Филиппо Строщи предложил в шутку следующую эпитафию: «Альфонсина Орсини, чья смерть никем неоплакиваема, жизнь которой все оплакивали, и чье захоронение больше всего приятно и полезно для человечества». Даже в шутку этот комментарий был зловонным, особенно потому, что Альфонсина долго и усердно обеспечивала его самого. Он также, снова в шутку, указал наобщую печаль от ее смерти: «Здесь (в Риме) она умерла без слез, потому что, короче говоря, безумно умирать не вовремя. Папа тоже не выразил скорби и не хотел нарушать карнавальные гуляния, чтобы оплакать ее воспевание. Опять же слухи относительно фактической степени богатства Альфонсины не утихали. Джованни Кемби писал, что «было сказано, что после себя она оставила хорошую сумму». Венецианский дневник был более конкретным, заявив, что она ушла вместе с 70 000 дукатов» [5, с. 85, 86].

Однако, несмотря на неприязнь флорентийцев к Альфонсине, ее позиция как матери покойного правителя города и её влиятельное положение в доме Медичи требовали соответствующих грандиозных и великолепных похорон.

Но не стоит забывать о том, что личность этой женщины сама по себе была достаточно грандиозной и великолепной. Альфонсина «могла делать так, как ей нравится», говорили о ней позже хронисты. Режимы, которые выступали против семьи Медичи, в правлении Флоренцией боялись образа Альфонсины, который владел авторитетом и властью, достаточной для эффективного управления городом сродни монархии, а не в республике [4, с. 197, 198].

Подобно Изабелле Баварской или Джиневре Бентивольо до нее, Альфонсина была описана как скупая, но, в отличие от своих предшественников, её не смогли обвинить в сексуальном проступке бесчестия. Вместо этого она описывалась как жаждущая

власти, желающая добиться титула для Лоренцо. Деловая хватка Альфонсины и ее материнская преданность была мишенью, потому что критика этих атрибутов отражала в целом негативное отношение флорентийцев к финансовым злоупотреблениям всего дома Медичи, а также их монархическим амбициям [5, с. 89].

Учитывая значительный авторитет и навыки Альфонсины никто, даже её открытые противники не подняли мятежа против её власти, имея при этом обширный инструментарий легитимного и незаконного характера. Внутренние распри в политической жизни Флоренции отошли на второй план перед проблемой женщины, которой была дана власть управлять. Выделение иной, нехарактерной гендерной принадлежности Альфонсины ее немногими сторонниками (Вираго) было единственным методом, доступным для решения противоречий управления государством женщиной.

Власть Альфонсины стала для критиков символом всего негативного, что олицетворяли Медичи. Однако для сторонников режима – пособием, как следует управлять Флоренцией: с таким авторитетом и способностями, которые могут позволить править даже женщине.

Список использованных источников

1. Allen Pauline, Dixon Suzanne, Garlick Barbara. Stereotypes of Women in Power: Historical Perspectives and Revisionist Views (Contributions in Women's Studies). Westport: Praeger, 1992. 244 p.
2. Fradenburg Louise Olga. Women and sovereignty. Edinburgh: University Press, 1992. 334 p.
3. Stafford Pauline. The King's Wife in the Early Middle Ages (Women, Power & Politics S.). Leicester: University Press, 1998. 256 p.
4. Tomas N. The Medici Women: Gender and Power in Renaissance Florence, Farnham: Ashgate, 2003. 229 p.
5. Tomas Natalie. Alfonsina Orsini de'Medici and the 'problem' of a female ruler in early sixteenth-century Florence. Renaissance Studies. V. 14. 2000. P. 70-90.
6. Баренбойм П.Д. Флорентийская утопия: государство как произведение искусства. Москва: ЛУМ, 2012. 286 с.
7. Джоан Келлі. Чи існував Ренесанс для жінок? Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Львів: ВНТЛ-Класика. 2003. С. 46-62.

8. Земон Дэвис Н. Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. История женщин в 5 томах. Том 3. СПб.: Алетейя, 2008. 560 с.
9. Леси Коллинсон-Морлей. История династии Сфорца. СПб.: Евразия, 2005. 352 с.
10. Стратерн П. Медичи. Крестные отцы Ренессанса. М.: АСТ, Астрель, 2010. 510 с.
11. Сюами А. Елизаветинская Англия. М.: Вече, 2016. 384 с.
12. Французская королева Изабелла Баварская – распутница и монстр или жертва интриг. URL: <https://kulturologia.ru/blogs/211118/41365/> (дата звернения: 18.03.2020).
13. Хёйзинга Й. Осень Средневековья. М.: Наука, 1988. С. 19-65.

* * *

Мацулевич Евгения Васильевна,

студентка 4 курса исторического факультета Витебского государственного университета имени П.М. Машерова (Витебск, Беларусь);

Николаева Ирина Владимировна,

кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой всеобщей истории и мировой культуры Витебского госуниверситета имени П.М. Машерова (Витебск, Беларусь)

**Центральная советская женская периодика
как источник по истории семьи в СССР
сер. 1940 – сер. 1960-х гг.**

Антропологический поворот в науке обусловил повышение внимания исследователей к социальной истории, в частности к истории семьи. Традиционные источники не позволяют исследовать многие аспекты, связанные с семейной сферой жизни общества. Поэтому в настоящее время актуально стремление историков расширить источниковую базу работ по социальной истории. Одним из новых и ценных источников являются материалы печатных СМИ. Для реконструкции семейных отношений в СССР ценную информацию содержат женские периодические издания. Целью нашего исследования стало изучение центральных периодических изданий для женщин «Работница» и «Крестьянка» в истории советской семьи второй половины 1940-х – середине 1960-х гг.

Главной чертой повседневности после войны стало подчинение сферы быта и семьи первоочередной задаче по восстановлению

экономического благополучия страны. Кризис семейно-бытовой сферы – то негативное последствие, которое принесло подчинение повседневной нормы производственным потребностям. Согласно материалам «Работницы» и «Крестьянки», от матерей поступали жалобы на «занятость работой», которая «мешает им как следует воспитывать детей» [1]. Как следствие, нормой стало перекладывание ответственности родителей по воспитанию своих детей полностью на учителей. Многие родители начали руководствоваться принципом «Вы учителя, вам виднее, как воспитывать, как учить» [2, с. 22].

После войны вопросы семьи попадают под одно из направлений заботы государства, а воспитание детей становится «делом первостепенной государственной важности» [3, с. 4]. Это было связано с тем, что демографическая ситуация требовала стимулирования рождаемости, для чего и были учреждены звание «Мать-героиня» и орден «Материнская слава». Тем самым советское руководство фактически признало условия для рождения и воспитания детей в СССР тяжелыми, а многодетность приравнило к самоотверженности. Подтверждение данному тезису находится на страницах женского журнала «Работница», в котором показателен диалог, опубликованный с целью пропаганды многодетной семьи, однако отражающий сложности, о которых думала семья перед рождением уже не первого ребенка: «Бывало забеременеешь и пригорюнишься. «Что делать будем, – думаешь, <...> Трудно будет» [4].

«Наследием» войны в сфере семьи и детства стали дети-сироты, которые становились проблемой для общества, связанной с бродяжничеством и воровством, бескультурьем и безграмотностью. В заботе о них помощь принимали активистки-краснокрестовки и женщины, потерявшие своих детей во время войны. Однако такое милосердие не могло решить проблему полностью в виду большого числа сирот. О значительных масштабах данной проблемы свидетельствует частое обращение в «Работнице» к теме детских домов, которые по мере роста очевидности проблемы сиротства провозглашаются средством борьбы с «беспризорностью и безнадзорностью» [5]. Учитывая ярко выраженную пропагандистскую функцию центральных женских изданий, тексты о счастливой жизни детдомовцев в реальных послевоенных

условиях разрухи и нищеты фантастичны и говорит о том, насколько на самом деле действительность была страшной [6].

После смерти И. В. Сталина произошли изменения в семейно-бытовых элементах повседневности. В 1950-е гг. на страницах журналов начинает освещаться такая проблема, как бракоразводные процессы, которые перестали считаться явлением аномальным для широких слоев населения. Если ранее семьи распадались по причине войны и ее последствий, то теперь – по причинам внутрисемейного характера.

Следствием бракоразводных процессов стало увеличение числа матерей-одиночек, которые пытались устроить свою личную жизнь, что в ряде случаев пагубно сказывалось на воспитании детей. Известны примеры, когда за плохой успеваемостью детей стояли амбиции матери по устройству своей личной жизни, в связи с чем детей отправляли гулять, вместо выполнения ими домашнего задания, если «к маме пришел «дядя»». Случалось и так, что детям приходилось ночевать на вокзалах [7, с. 23]. Таким образом, если раньше остро стояла общественная проблема послевоенной беспризорности детей, то теперь она сменилась бродяжничеством по причине родительского безразличия и невнимательности к детям, на фоне чего развился феномен детей-«заблудышей» (потерявшихся на улице детей, которые не могли найти дорогу до магазина или иного места, куда их посылали родители по семейно-бытовым поручениям) [8, с. 26].

Причина подобных семейных проблем заключалась в том, что молодые родители 1950-х – 1960-х гг. являлись недавними «детьми войны», которые не знали, как детство должно протекать в мирное время. К тому же из-за войны малообразованные родители слабо представляли как следует подготовить ребенка к школе: «Всю подготовку к школе они свели к покупке формы, учебников, портфеля и тетрадей» [9, с. 21]. Доходило даже до того, что «часто первым огорчением ребенка в школе бывает то, что он не знает своей фамилии, полного имени, не может сказать, сколько ему лет, как зовут отца, мать, где они работают» [9, с. 22].

После окончания Великой Отечественной войны и до сер. 1960-х гг. перед обществом и государством стала задача обучения родителей решению вопросов, связанных с семьей и детством. Совмещение трудовых практик с семейно-бытовыми предполагало необходимость выработки способов адаптации «трудовой

повседневности» к новым реалиям. В связи с наметившимися проблемами семейной сферы к 1960-му г. таким механизмом стало открытие школ матерей и активизация деятельности женсоветов, которые большое внимание уделяли воспитательным мероприятиям по вопросам семьи и детства [8].

Таким образом, советская женская периодика как источник по истории семьи в СССР сер. 1940 – сер. 1960-х гг. открывает перед исследователем новые возможности в деле реконструкции социальных черт семейной сферы. Однако использование данного источника по истории семьи не может быть самостоятельным в виду его пропагандистской функции и требует комплексного анализа с опорой на другие источники.

Список использованных источников

1. Пнгелина П. Долг родителей. *Крестьянка*. 1950. №7. С. 9.
2. Добронравина П. Долг семьи (Беседа о воспитании детей). *Крестьянка*. 1949. №2. С. 3–4.
3. Постановление ЦК ВКП(б) «О Международном женском дне – 8 марта». *Работница*. 1946. №3. С. 3–4.
4. Вишнякова Е. Радость семьи Никуленых. *Работница*. 1945. №5. С. 13.
5. Шавкун Б. Сердечная забота об инвалидах и сиротах. *Работница*. 1946. №3. С. 3.
6. Ромашова М.В. Журнал “Работница” как источник по истории советского детства (1945-1953 гг.). «*Российский государственный гуманитарный университет*». Режим доступа: <http://childcult.rsuh.ru/article.html?id=73856>. Дата доступа: 21.03.2020.
7. Морозова Н. Почему пустует парта. *Работница*. 1961. №12. С. 22–23.
8. Коваленко С. Родные руки. *Работница*. 1958. №1. С. 25–26.
9. Строк А. В первый класс!. *Крестьянка*. 1956. №9. С. 21–22.

* * *

Півавар Мікалай Васільевіч,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт, настаўнік гісторыі Віцебскага кадэцкага вучылішча (Віцебск, Беларусь)

Магчымыя шляхі аптымізацыі публікацыі выданняў, прысвечаных партызанскай барацьбе на Віцебшчыне 1941–1944 гг.

Чым далей ад нас падзеі Другой сусветнай вайны, тым складаней успрымаюцца і асэнсоўваюцца іх рэаліі. Удзельнікі сыходзяць з жыцця, а значнасць падзей закрываюць новыя. Аднак для нашай краіны, якая страціла кожнага трэцяга жыхара, вынікі тых падзей яшчэ доўга будуць адбывацца на будучых пакаленнях. Забываць іх недаравальна, бо занадта дарагую цану заплаціў наш народ за Перамогу.

Апісанне партызанскай барацьбы ў БССР і на Віцебшчыне ў прыватнасці ў гады Вялікай Айчыннай вайны знайшло адлюстраванне на старонках навуковага друку [1,4,7]. Аднак, у асноўным матэрыял падаецца абагульнена. У 1960-я – 1980-я гг. дзейнасць асобных партызанскіх злучэнняў знайшла свай адлюстраванне ў мемуарнай літаратуры партызанскіх камандзіраў і ўдзельнікаў ваенных дзеянняў [2,5,8]. Досыць шмат публікацый маецца, напрыклад пра 1-ю Беларускаю партызанскую брыгаду, якой камандаваў на Суражчыне М.П.Шмыроў – легендарны “Бацька Мінай”, было апублікавана досыць шмат успамінаў, мемуараў, напісаны кнігі.

Найлепшым прыкладам навуковай публікацыі дакументаў, падрыхтаваных сучаснікамі падзей з’яўляецца выданне Дзяржаўным архівам Віцебскай вобласці кнігі “История 4-й Белорусской партизанской бригады” [3]. Матэрыял быў аформлены ў 1944 г., аднак знаходзіўся на захаванні ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь і выдадзены толькі ў 2010 г. высілкамі віцебскіх і мінскіх архівістаў. На жаль, у архіўным фондзе БШПД маюцца гісторыі васьмі партызанскіх брыгад, якія дзейнічалі на тэрыторыі Віцебскай вобласці. Усяго на тэрыторыі вобласці дзейнічала 39 партызанскіх брыгад, 325 атрадаў, 34 асобных атрады [4. – С. 226].

Аднак, пра дзейнасць шэрагу партызанскіх злучэнняў, якая дзейнічалі на тэрыторыі Віцебшчыны, звесткі эпизадныя, разрозненыя. Практычна, інфармацыя абмяжоўваецца артыкуламі даведачнага характару ў спецыяльных выданнях і згадкамі ў

некаторых мемуарах і ўспамінах партызанскіх кіраўнікоў. Некаторыя звесткі на старонках мясцовага перыядычнага друку і амаль забытыя цяперашнімі жыхарамі раёна.

На аснове такіх звестак, а таксама сведчанняў вусных крыніц, яшчэ ў сваецкія часы былі падрыхтаваны выданні рознага ўзроўню і якасці. Некаторыя з іх вартыя публікацыі ў форме кніг, часопісаў, газет, на старонках электронных сродкаў масавай інфармацыі

У якасці прыкладу спынімся на кнізе былога настаўніка гісторыі Вярхоўскай СШ Віцебскага раёна Анатоля Аляксандравіча Ганчарова “Первая Витебская партизанская бригада (1941–1943 гг.)”. Адзначым, што аўтар ветэранам не быў. Ён нарадзіўся ў 1935 г. Але ягоны бацька быў партызанам 1-й Віцебскай партызанскай брыгады і загінуў у 27.02. 1943 г. Кніга на нашу думку – даніна павагі сына. Сваёасаблівая рэфлексія бацькі праз сына. Анатоць зрабіў тое, што мог і павінны быў зрабіць бацька Аляксандр Восіпавіч, калі б застаўся жывы.

Кніга напісана ў 1980-я гг. і заснавана на дакументах і матэрыялах, прадстаўленых камандзірам атрада – М.Ф.Біруліным, падрыхтаваных і аформленых пасля вайны, найбольш верагодна ў першай палове 1960-х гг. Былі выкарыстаны і матэрыялы, атрыманыя аўтарам пры апытаннях удзельнікаў партызанскай барацьбы – байцоў 1-й Віцебскай партызанскай брыгады, інфармацыя з выданняў, у якіх адлюстроўваецца развіццё партызанскай барацьбы на Віцебшчыне. На працягу 2010–2011 г. навучэнцамі Лужаснянскай школы-інтэрната-гімназіі, а цяпер Віцебскага кадэцкага вучылішча, быў зроблены пераклад папяровага варыянта, які меўся ў аўтара, у электронны, адсканаваны ілюстрацыі, праведзена папярэдняя вычытка, рэцэнзаванне.

1-я Віцебская партызанская брыгада ўнесла важкі ўклад у перамогу. Па аўтарскіх дадзеных за час дзейнасці партызанскага атрада, а потым брыгады, партызанамі было знішчана больш 2,5 тысяч салдат і афіцэраў ворага, больш 2 тысяч паранена. У палон захоплены 3 афіцэра і 3 салдата. Падарваны 5 чыгуначных, 40 шашэйных мастоў. Выведзена са строю больш 30 км. чыгуначнага палатна, 24 км. ліній сувязі. У баявых дзеяннях і дыверсіях знішчаны 3 танка, 125 грузаў і 3 легкавыя аўтамабілі, 22 трактары, 2 матацыклы. Захоплены значныя трафеі. На аснове атрада, потым брыгады ажыццяўлялася сувязь з падпольшчыкамі Віцебска.

Адзначым, што кніга напісана ў часы панавання сацыялістычнай ідэалогіі (якая ўжо мала зразумела сучаснаму пакаленню), а гэта значыць, што яна адлюстроўвае падзеі вайны праз прызму прынцыпу партыйнасці. Кніга з'яўляецца помнікам свайго часу. Жанр, нягледзячы на тое, што аўтар не з'яўляўся ўдзельнікам вайны, можна было б вызначыць як “ветэранская проза”, у якой напісаны мемуары большасці былых удзельнікаў вайны. Як і ўсе мемуары, успаміны, матэрыялы, выкарыстаныя аўтарам, маюць суб'ектыўны характар. Напрыклад, з мэтай найлепш прадставіць вынікі дзейнасці атрада, сустракаюцца перабольшанні. Так на С. 27 чытаем: “в течение августа-октября [1941] партизаны между Витебском-Суражем и Лужесном, Лужесном и Мазоловым, Витебском и Городком ... сожгли около 20 мостов.”. На С. 32 прыводзіцца больш сціпная справаздача: “С августа 1941 года по январь 1942 года ... взорвано 17 мостов”.

Ёсць і іншыя перабольшванні. “22 февраля 1942 года вместе с подразделениями 249-ой стрелковой дивизии партизаны группы М.Ф.Бирюлина разгромили немецкий гарнизон в поселке Лужесно и Мазолово...”. Боевыми действиями в поселке Лужесно руководил командир отряда М.Ф.Бирюлин. Потеряв более сотни солдат и офицеров, побросав все имущество и транспорт (в том числе около 150 лошадей), противник бежал в сторону Витебска”. Гэта ўсё з улікам таго, што партызанскі атрад налічваў толькі 20 чалавек! [С.32]. Да і боем наўрад ці кіраваў М.Ф. Бірулін, з улікам таго, што партызаны дзейнічалі разам з кадравымі салдатамі 925 стралковага палка 16 гвардзейскай стралковай дывізіі 4-й Ударнай Арміі. Да таго, атрад быў падзелены на дзве роўныя часткі – 10 чалавек паказвалі дарогу на в. Лужасна, а 10 на в. Мазалава.

Аб'ектыўнае напісанне кнігі пра гісторыю Віцебскай партызанскай брыгады наперадзе. Яно павінна грунтавацца на дакументах часоў вайны, якія захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь [Фонд 1450 (БШПР).], пажадана было б выкарыстаць і дакументы нямецкіх архіваў, якія пры перакрываўным падыходзе маглі б садзейнічаць напісанню аб'ектыўнай гісторыі партызанскага руху, адказу на важныя пытанні часоў акупацыі – супрацоўніцтве часткі беларускага народа з гітлераўцамі, кошце перамогі, укладзе партызанаў і падпольшчыкаў у Перамогу над фашызмам. Істотную ролю маглі б аказаць успаміны

мясцовых жыхароў, інтэраёю удзельнікаў, але гэта ўжо на жаль немагчыма.

На маю думку, кніга прысвечана не толькі барацьбе. Матэрыял у ёй падаецца шырэй. Дзякуючы эмацыянальнасці аўтарскай падачы матэрыялу, яна дазваляе адчуць атмасферу таго цяпер ужо далёкага часу. Кніга трансліруе напамін для пакалення, якое не зведала жахаў вайны, што можа быць вынікам вайны.

Адным з найбольш каштоўных дасягненняў кнігі з’яўляецца тое, што тут змяшчаюцца сотні імёнаў удзельнікаў падзей сямідзесяцігадовай даўніны: партызан, падпольшчыкаў, мірных грамадзян, асоб, якія супрацоўнічалі з акупантамі. Гісторыя – перш за ўсё, гэта людзі.

Вызначым некаторыя праблемы, якія паўстаюць перад рэдактарамі поставаенных мемуараў і выданняў, прысвечаных Вялікай Айчыннай вайне. Па-першае, стыль выкладання, па-другое, ідэалагічная заангажаванасць, па-трэцяе, факталагічныя перабольшанні, жаданне выставіць свае дзеянні ў лепшым свеце.

Улічваючы, што вельмі цяжка правесці стылістычную праўку матэрыяла, напісанага некалькі дзесяткаў гадоў таму, варта пакінуць тэкст мінімальна рэдагаваным, як помнік часу. Але з мэтай паляпшэння узроўня выдання неабходна, на нашу думку зрабіць наступныя дзеянні. У выданне абавязкова павінны быць уключаны навуковы каментар тэксту, у якім будзе максімальна аб’ектыўна, на навукавай, а не эмацыянальнай аснове разгледжаны матэрыял, які падаецца ў кнізе. Правесці якасную вычитку тэкста не толькі на прадмет арфаграфічных памылак, але і дакладнасці прозвішчаў і геаграфічных паняццяў, якія сустракаюцца ў выданні. Абавязкова зрабіць геаграфічны і персанальны паказальнікі. Напрыканцы выдання зрабіць кароткія вывады. Па магчымасці, правесці працу ў архіве з аўтэнтчнымі дакументамі, якія б маглі пацвердзіць (ці абвергнуць) інфармацыю вусных крыніц.

Падрыхтаваная кніга, нягледзячы на пэўную суб’ектыўнасць падачы матэрыялу, з’яўляецца каштоўнай крыніцай па гісторыі пэўнага краю. Тыя звесткі, якія падаюцца ў ёй, той каштоўны факталагічны матэрыял, які не знайшоў адлюстраванне ў акадэмічных выданнях, прыклады самаадданай любові да Радзімы аднаўляе памяць пра сотні асоб і робіць найважнейшую справу ў фарміраванні грамадзянскіх якасцяў, выхаванні патрыятызму, любові да роднага краю.

Матэрыялы такіх выданняў могуць дапамагаць ва ўдакладненні спісу загінуўшых мірных жыхароў у гады вайны і мемарыялізацыі памяці пра іх. У Віцебскім раёне такіх толькі 4 (в. Гарькава, Гарадняны, Котава, Малыжына). Даследаваннямі віцебскіх кадэт у 2018–2019 гг. выўлены яшчэ 19. Пахаванні ахвяр вайны ў Беларусі вельмі неахвотна бяруцца на ўлік дзяржаўнымі органамі. Чыноўнікі спасылаюцца на адсутнасць дакументаў, якія пацвярджаюць факт гібелі людзей. Звесткі, якія прыводзяцца ў выданнях могуць стаць асновам для мемарыялізацыі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. Мн.: Беларусь, 1967–1983. Т. 1–3.
2. Захаров И. Война в краю озер. Мн.: Беларусь, 1973. 318 с.
3. История 4-й Белорусской партизанской бригады / сост. Н.В.Воронова. Мн: НАРБ, 2010. 162 с.
4. Коваленя А.А. и др. Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны) / Под ред. А.А.Ковалени, Н.С.Шашкевича, пер. с бел. яз. А.В.Скоророда. Мн.: Изд. центр БГУ, 2004. 231 с.
5. Лобанок В.Е. Партизаны принимают бой. М.: Государственное издательство политической пропаганды, 1972. 306 с.
6. Партызанскі рух і падполле Віцебскай вобласці ў гады Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.): Бібліяграфічны паказальнік / склад.: Л.Т.Бяззубік, Н.С.Кітовіч. Віцебск: ВАБ, 1975. 67 с.
7. Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944): Краткие сведения об орг. структуре партиз. соединений, бригад (полков), отрядов (батальонов) и их личном составе. Мн.: Беларусь, 1983. 765 с.
8. Титков И.Ф. Бригада «Железняк». Мн.: Беларусь, 1982. 268 с.

* * *

Семергей Наталія Володимирівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук
Української медичної стоматологічної академії (Полтава, Україна)

Сучасні історики про ідею соборності як етос українського національного руху імперської доби

Початок третього тисячоліття позначився піднесенням українського національно-етнічного, суспільно-політичного, громадянського та духовно-культурного життя, яке із здобуттям Україною соборності та державної незалежності набуло нових імпульсів та започаткувало потрійну трансформацію українського суспільства. На думку істориків (Я. Ісаєвич, Г. Касьянов, В. Сарбей) сучасний етап національного руху є свідченням безперервності, поетапності та наступності реалізації ідеї соборності українства та національно-культурного відродження, яке українські землі переживають із кінця XVIII століття. Широкий масштаб і національний характер українського відродження відіграв виняткову державотворчу роль, адже його зміст забезпечив формування та «соціалізацію» національної ідеї, «масовізацію» національної свідомості, а відтак розвиток націєтворчих процесів.

Ідеї соборності, без сумніву, належить статус цементуючого ферменту нації, адже її ціннісне обґрунтування, суспільна легітимація та інституційне оформлення є ключовим індикатором завершеності націєтворчих процесів всередині етносу. Українська соборність має тривалу історію, а постмодерні трансформації, які сьогодні переживає країна, раз у раз стають верифікацією міцності її політичних, духовно-культурних, соціальних, правових та інших підвалин. В осмисленні логіки, закономірностей та особливостей українського історичного процесу поняття соборності належать до кола пріоритетних. Зміст категорії досить масштабний, а її застосування є правомірним не лише у висвітленні української історії імперського XIX століття, але й щодо аналізу інших, насамперед етатичних періодів вітчизняного історичного поступу – Київська Русь, Військо Запорозьке, УНР, Українська Держава, новітній етап незалежності України.

Так, у новітньому дослідженні О. Реєнта та І. Жиленкової підкреслено, що саме XIX століття стало періодом найвищого піднесення українського національно-визвольного руху та утвердження української державно-соборницької ідеї. Вчені

констатували: «... суспільно-політичні й етносоціальні процеси ХІХ століття поступово готували підґрунтя для сприйняття «української ідеї» все більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні, політичні права. Зростання економічних суперечностей і соціальної напруги у кінці ХІХ – напочатку ХХ століття, масові виступи селян та робітників, опозиційний рух інтелігенції прискорили утворення українських національних політичних партій та організацій. У їхніх програмних положеннях (хоча й різною мірою) відбивалося прагнення українців жити в єдиній національній суверенній державі. Цей факт засвідчував їхнє перетворення на політичну націю, виводив національно-визвольний рух на якісно новий рівень» [4, с. 6; 9]. Сучасні історики розглядають українське національно-культурне відродження як період активного формування ідеї та інституційного оформлення української соборності не лише у територіальному, але й у ментальному вимірах.

Методологічно цінним для історичного розуміння розвитку феномену соборності в імперську добу є виокремлення Я.Калакурою семи її складників: природно-географічний ландшафт (території формування та самоствердження українського етносу, самодостатність української етнічної території для організації життя соціуму); людський чинник, український етнос (етнічна єдність східних і західних українців, спільність побуту, звичаїв, обрядів, соборна ідентичність за етнічними та громадянськими критеріями); соціокультурний, ідейний, духовно-культурний та ментальний чинники (спільність мови, історичної пам'яті, релігії, менталітету, культурно-історичних травм тощо); фінансово-господарська соборність та економічний суверенітет (збалансований економічний та фінансовий комплекси, цілісність економічної системи, консолідація ресурсів, економічне вирівнювання та поглиблення співпраці); державно-політичний чинник (неперервність хронології українського суспільно-політичного життя, легітимація у суспільстві ідеї соборної державності); захист соборності (військово-оборонний та інформаційний сегмент соборності України, захист її території та цінностей); геополітичний фактор (міжнародні чинники, які по-різному впливали на процеси утвердження української ідентичності, етнічної консолідації, ворожість сусідів та їхнє прагнення ослабити, розділити та

колонізувати Україну, боротьба проти антиукраїнських, сепаратистських, деструктивних та відцентрових сил) [2, с. 117-119].

Аналізуючи особливості становлення ідеї соборності України у другій половині XIX століття історики наголошують та її динамічному розвитку. Так І.Гошуляк виокремлює такі аспекти репрезентації соборності: 1) поява максими П.Чубинського «Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону»; соборна діяльність Наддніпрянської України та Галичини у межах Наукового Товариства імені Шевченка; інтелектуальна та просвітницька діяльність М. Драгоманова, його висновки про мовну та етнічну гомогенність українського народу від Кубані до Закарпаття, а також обґрунтування етнічного (етнографічного) принципу визначення національної території українців; літературно-творча спадщина І.Франка, який найголовнішою проблемою уважав «... розчвертування нашої землі і нашого народу і цілковиту відірваність нашу від величезної маси братів наших за кордоном»; діяльність Братства тарасівців, завданням яких була побудова соборної, цілої та неподільної України від Сяну до Кубані, від Карпат до Кавказу; наукові доробки Ю.Бачинського, М.Міхновського; політизація суспільного життя та соборницькі вимоги перших українських політичних партій; поява проекту Конституції соборної України 1905 року; маніфестація та наукове обґрунтування ідеї соборності України М. Грушевським [1, с. 44-61].

Сучасний історик В.Масненко розглядав ідею соборності українства як домінанту його національної консолідації. Він зазначав, що основою для неї стало виявлення обрисів спільної етнічної території та віднайдення етноісторичної єдності українців. Саме громадськість, зокрема громадівський рух у другій половині XIX століття забезпечили поширення ідеї соборності як духовної культурно-національної єдності українців. Згодом у процесі політизації національного руху ідея соборності стає критерієм успішності українського державотворення, що зрештою знаходить свій вияв в Акті Злуки, який символізував одвічне прагнення українців Сходу та Заходу до ментальної, духовно-культурної та територіальної єдності [3, с. 286-287].

Новітня історіографія розглядає розвиток ідеї соборності українства у XIX століття крізь призму духовно-культурного, ментального, територіального й нарешті державного вимів. Історики вважають, що саме соборність була домінантою як ціннісних

орієнтацій тогочасного українства, так й політичних вимог новоутворених партій та суспільних рухів. Українське національно-культурне відродження забезпечило культурницьке та історичне обґрунтування єдності українців, підготувало необхідні інтелектуальні ресурси для політизації боротьби за державну та територіальну єдність українців.

Список використаних джерел

1. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2009. 467 с.
2. Калакура Я.С. Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 116–125.
3. Масненко В. Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 439 с.
4. Реєнт О., Жилєнкова І. Українське національне відродження в XIX-XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. 2019. №1. С. 5–22.

* * *

Тронько Тетяна Володимирівна,

кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна)

Мотиваційні засади благодійної діяльності (історіографічний аспект)

Благодійна діяльність в житті людства має глибокі коріння, а в нинішніх умовах епідемії коронавірусу вона набуває небувалого значення. Великий і малий бізнес закуповує засоби індивідуального захисту та медобладнання, надає пальне для автомобілів екстреної допомоги; виникають громадські об'єднання, щоб опікуватися в цей непростий час людьми похилого віку, малозабезпеченими. Що спонукає людей до цього? Якими мотивами керуються добровільці? Спробуємо дати відповіді на ці питання, спираючись на роботи науковців, які досліджували проблему благодійності на різних історичних етапах.

Наявну літературу з точки зору предмету нашого вивчення умовно можна поділити на дві групи. До першої відносимо загалом усі праці з проблем благодійності, оскільки автори кожної з них вважали за необхідне згадати про ті чинники, які спонукали людей

до благодійної діяльності. Другу групу становлять дослідження, які безпосередньо присвячені мотиваційним аспектам благодійності.

Найбільш глибоко й повно істориками досліджена діяльність благодійників Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Це був період активного зростання приватного виробництва й банківського капіталу, розвитку приватного підприємництва і суттєвого піднесення благодійництва. Російський науковець В.Прохоров визначає його як «період громадського, приватного призріння» [10, с. 161], підкреслюючи, що «стрижень російської моделі благодійності на межі XIX-XX ст. становила приватна благодійність» [10, с. 163]. Це актуалізує необхідність з'ясувати персональну, індивідуальну зацікавленість підприємців у здійсненні благодійності, щоб спрогнозувати її можливості для вирішення проблем сучасності.

Нині доволі складно знайти публікацію з проблеми благодійництва, в якій би не згадувалося про релігійність як один з провідних, визначальних чинників добродійності. Навіть саму появу благодійності часто пов'язують виключно із запровадженням християнства, а тому розглядають її як духовно-релігійний феномен [4]. Про релігійність і релігійне виховання традиційно згадують при аналізі благодійної діяльності купців-старообрядців. Прагненням до праведного життя, уявленнями про спокутування гріхів пояснюють спрямування пожертв на церкви, на жебраків, допомога яким розглядалася як доказ життя за християнськими заповідями, як турбота про порятунок власної душі.

Утім, якщо взяти до уваги твердження, що релігія не є явищем споконвічним і в історії людства першопочатково був безрелігійний період, то витоки благодійності варто шукати глибше й раніше за прийняття християнства. На нашу думку, сама поява представника роду *Homo sapiens*, Людини у справжньому розумінні, може уже говорити про зародження людської взаємодопомоги. Недарма ж американська антропологиня Маргарет Мід пов'язує витоки людської цивілізації саме з першими ознаками людської взаємодопомоги, яка й може бути одним з перших чинників благодійності.

Моральні якості, які властиві саме Людині і розкривають нашу сутність – людяність і гуманізм, співпереживання і чуйність, великодушність і милосердя, готовність до самопожертви тощо, визначають емоційно-чуттєву реакцію на певну проблему, прагнення допомогти ближньому. Всі вони можуть визначатися як поштовх, як морально-етичні мотиви до благодійності, на що вказують окремі науковці. Наприклад, В. Прохоров зазначає, що для першого, додержавного, етапу розвитку благодійності були характерні чинники, пов'язані з потребою взаємовиручки, захисту,

общинно-родової форми підтримки [10, с. 158]. Про ідеї гуманізму, які знаходили відгук серед ліберально налаштованих і прогресивно мислячих громадян, згадує він і стосовно ХІХ ст. [10, с. 162]. Ю.Годунський, вивчаючи коріння благодійності, зазначає, що спочатку благодійність «носила найпростіший характер родинної або сусідської взаємовиручки», і апелює до слів В. Ключевського про «людинолюбство», як умову особистого морального здоров'я [3, с. 33].

Для російської дослідниці соціальної роботи О.Костіної чинниками, які примушують людину жертвувати своїм часом, своїми коштами, своїм життям заради допомоги іншій людині є жалість і альтруїзм. Наявність останнього вона взагалі вважає «універсальною формулою безкорисливих діянь», а його обґрунтування здійснює через призму аналізу філософських поглядів О. Конта, П. Кропоткіна, В. Соловйова. Дослідниця зауважує, що домінуючі мотиви благодійної діяльності визначаються системою ціннісних орієнтацій суспільства, особливостями соціально-культурних умов, провідних суспільних ідей [5, с. 10-11].

Частина науковців, які з'ясовують філософські, морально-етичні аспекти благодійної діяльності, логічно звертають увагу на саму семантику поняття «благодійність», підкреслюючи ключове значення слова «благо» і близького до нього – «добро», аналізують погляди на них ще античних авторів [4; 7; 9; 11]. За словами А.Лядневої, «європейська цивілізація і багато інших християнських країн досі використовують цю величну спадщину античного світу» [7, с. 21]. «Питання про благо, – зауважує К.Петрова, – ставилося у філософії у зв'язку з розумінням сенсу буття і людського існування» [9, с. 543]. «Незалежно від того, як філософи визначають поняття «благо», всі вони трактували його як те життєво необхідне, без чого людина не може нормально існувати (виділення наше – Т.Т.)» [9, с. 544].

З часом сутність поняття «благо» змінювалася і була ототожнена з Богом [7, с. 21]. Християнська традиція такі базові людські чесноти як милосердя, жалість, альтруїзм, служіння ближньому проголосила християнськими цінностями, надала їм нового релігійного звучання, неначе монополізуючи їх. Проте, ті ж ключові постулати Заповідей Божих – «Не вкради», «Не вбий» є нормою поведінки людини, не обов'язково віруючої в Бога. Склалося так, що на певному історичному етапі ключові морально-етичні характеристики людини, її поведінки знайшли своє нове обґрунтування, потрапивши до засад християнської моралі. «Сама благодійність стає однією з базових духовних і практичних цінностей і набуває сакрального характеру» [4, с. 36]. А така її

початкова форма як «жебраколюбство» (у формі подачі милостині потребуєчим) подається як вияв християнської турботи про ближнього. Хоч це може бути й цілком адекватна реакція морально здорової людини, прагнення допомогти тим, хто потрапив в скрутне становище.

XIX століття з його пришвидшеною модернізацією привнесло нові тенденції у розвиток благодійності і у мотиви, які спонукали до неї. Науковці не відкидали традиційну релігійність добродійців, проте піднесення благодійної діяльності пояснювали й іншими чинниками, в першу чергу, соціального характеру. Наприклад, Т.Водотика розглядає благодійництво як спосіб виправдання підприємцями свого багатства, успішності, оскільки «православна мораль... не робила з економічної успішності та підприємливості чесноту» [2]. Поміж іншого вона виділяє такі мотиви, як демонстрація вірнопідданості, самоствердження, корпоративізм підприємців-благодійників. Водночас згадує й про «цінності найвищого рівня, в основі яких усвідомлення суспільного значення своєї діяльності, відчуття обов'язку перед суспільством», оскільки після реформ середини XIX ст. «модним стало думати про долю ближнього, усвідомлювати відповідальність перед суспільством» [2].

Дослідник Ю.Тазьмін, говорячи про релігійно-етичні і соціальні мотиви добродійності, зазначає, що переважали останні [12, с. 96]. До них він відніс прагнення товстосумів увічнити себе в пам'яті нащадків [12, с. 93], демонстративне споживання (спираючись на теорію Адама Сміта, Т.Веблена, автор доводив, що багатію треба своє багатство показати, продемонструвати його оточуючим, а не просто ним володіти) [12, с. 94]. Для російських купців-підприємців, за його словами, це ще був і засіб домогтися визнання шляхом наслідування способу життя дворянства (колекціонування, меценатство).

Дослідниця К. Петрова зробила спробу систематизувати мотиви благодійництва підприємців Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. і виділили три, як вона підкреслює, умовні групи. Це – «мотиви, спрямовані на примноження власного прибутку (державне заохочення, бажання мати кваліфікований персонал, прагнення купців-підприємців статусно наблизитися до привілейованого дворянства); мотиви, зумовлені вихованням (релігійність, благодійні сімейні традиції, гарна освіта), та мотиви, зумовлені особистісними характеристиками. Останню групу дослідниця не деталізує, обмежуючись зауваженням про те, що підприємці-благодійники «гостро сприймали проблеми сьогодення і жертвували свої кошти, розум та енергію на вирішення цих проблем» [8, с. 293]. На нашу думку, саме ці останні мотиви і є найважливішими ознаками справжньої щирої благодійності.

О.Лейберов ставить під сумнів мотив «державного заохочення», який згадує К.Петрова [8, с. 293]. Спираючись на приклад благодійної діяльності дворян Ніжинського повіту Чернігівської губернії, він доводив, що це був швидше «державний примус», а їхнє «благодійництво... «лакмусовим папірцем», показником лояльності начальству, владі та особисто імператору» [6, с. 182]. За його висновком, в другій половині XIX ст. «фактори «державного примусу», «тиску згори», авторитету начальства, беззастережного виконання наказів керівництва були ще однією рушійною силою у сфері добродійності», що є не випадковим в умовах централізованих, повністю бюрократизованих суспільств на зразок Російської імперії [6, с. 188].

Російська дослідниця Л. Бикасова перш ніж звернутися до аналізу ціннісно-мотиваційної структури благодійності мешканців Західного Сибіру XIX – початку XX ст. дала коротку історіографічну довідку про основні підходи до проблеми в російській (дожовтневій та сучасній), радянській та зарубіжній історіографії.

Авторка не робила узагальнюючих висновків щодо наведених нею дослідницьких підходів до оцінки чинників, які спонукали людей до благодійності. Проте очевидно є відсутність єдності у поглядах науковців, у повноті переліку мотивів, визначені їхньої пріоритетності. При цьому яскраво простежується залежність від часу і соціально-історичних обставин, умов, в яких жив і працював дослідник. Так, Л. Бикасова згадує сім мотивів філантропії, які виділила ще у 1920-ті роки американська громадська діячка Ліліан Брандт: 1) співчуття, як «інстинктивний» елемент; 2) як «засіб уникнути пекла, ... щоб потрапити на небеса»; 3) з метою виправдати очікування колег, як «філантропічний шик»; 4) обізнаність про наявні проблеми потребуючих осіб чи організацій; 5) почуття обов'язку і відповідальності перед суспільством; 6) відчуття радості від того, що ти твориш добро; 7) почуття справедливості і благопристойності [1, с. 91]. Важко у цьому перелікові побачити певну класифікацію. Це швидше узагальнений виклад тих чинників, які були актуальними для тогочасного американського суспільства. Вони поєднують як суто людські психолого-емоційні, так і соціальні обставини. Інші зарубіжні дослідники, до яких апелює Л. Бикасова, також називають релігійний, моральний мотиви, але при цьому ще й згадують про податкове законодавство і рівень життя, який би дозволяв населенню робити пожертви [1, с. 91].

Сама Л.Бикасова при вивченні благодійності у Західному Сибіру XIX – початку XX ст. спиралася на сучасного дослідника західносибірського купецтва В.Бойка, який виділив такі причини благодійності: 1) народна релігійна традиція; 2) марнославство;

3) місцевий патріотизм; 4) тиск з боку місцевої адміністрації; 5) особисті якості благодійників, їхній сімейний стан [1, с. 92-93]. На конкретних прикладах діяльності купців, підприємців авторка показала реалізацію таких мотивів, взаємозв'язок між ними і конкретною сферою прикладання зусиль благодійників (наприклад, релігійний мотив спонукав до пожертв на користь церкви, статусний – до таких благодіянь, за які можна було отримати певні відзнаки тощо). За її висновком, «у більшості випадків благодійної діяльності в Західному Сибіру ХІХ – початку ХХ ст. діяли одночасно як егоїстичні, так і альтруїстичні мотиви благодійності» [1, с. 95].

А що ж нині? Якими мотивами керуються сучасні доброчинці? За соціологічними даними, наведеними дослідником В.Руских, «у більшості випадків мотивами благодійності визначені такі рушійні чинники як: співчуття (38,6%), розуміння, що допомога йде на корисну справу (31%), «так мене виховали» (26,1%), релігійні міркування (19%)» [11, с. 185]. Отже, наведені результати свідчать про значення гуманістичних моральних цінностей в благодійності. Не заперечуючи існування й корисливих мотивів (політичних, бізнесових), нині бачимо повернення до справжньої добродійності, яка ґрунтується на засадах добровільності й безкорисливості і здійснюється через внутрішні потреби Людини допомагати собі подібним.

Таким чином, при аналізі мотиваційних засад благодійної діяльності варто усвідомлювати, що вони не були сталими у процесі історичного розвитку людства, а змінювалися разом із суспільством і з самими формами благодійності. На кожному історичному етапі до вже існуючих додавалися нові чинники (як реакція на реалії соціально-економічного життя), переплітаючись із попередніми і накладаючись при цьому на особистісні характеристики доброчинців.

Список використаних джерел

1. Быкасова Л.В. Ценностно-мотивационная структура благотворительной деятельности в Западной Сибири ХІХ – начала ХХ в. *Вестник Томского государственного университета*. 2007. №298. С.91-95. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennostno-motivatsionnaya-struktura-blagotvoritelnoy-deyatelnosti-v-zapadnoy-sibiri-xix-nachala-xx-v/viewer>
2. Водотика Т. Израїль Бродський: «Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати». А от кому треба? URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2424-tetyana-vodotika-izrajil-brodskiy-ya-dayu-ne-tomu-shcho-meni->

khochetsya-davati-a-tomu-shcho-ya-rozumiyu-shcho-treba-j-neobkhidno-davati-a-ot-komu-treba

3. Годунський Ю. Откуда есть пошла благотворительность на Руси? *Наука и жизнь*. 2006. №10. С. 32-37.
4. Запорожченко О. Благодійність як духовно-релігійний феномен. *Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи*. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2019. С. 34-37.
5. Костина Е.Ю. История социальной работы. Владивосток, 2004. 110 с.
6. Лейберов О.О. «Приглашая усердных соотечественников к участию в сем патриотическом предприятии...» – благодійна діяльність дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії у справі будівництва пам'ятників у ХІХ столітті. *Література та культура Полісся*. №90. Серія «Історичні науки» № 9 / відп. ред. і упоряд. Г.В.Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2018. С. 178-193.
7. Ляднева А.В. Благодійність і проблема моральності у контексті філософських традицій. *Науковий вісник НУБІП України*. Серія: гуманітарні студії. Національний університет біоресурсів та природокористування України. Київ, 2015. Вип. 21. С. 18-25.
8. Петрова К.А. Проблема мотивації благодійності в Російській імперії в сучасній історіографії. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХІХ. С. 290-294.
9. Петрова К. Термінологія у сфері благодійності в сучасній історіографії. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 542-553.
10. Прохоров В.Л. Этапы развития благотворительности в России. *Вопросы истории*. 2005. №3. С. 158-164.
11. Руских В.О. Поняття, сутність та види благодійної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2014. Вип. 29(2.3). С. 184-187. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29\(2\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29(2))
12. Тазьмин Ю.Н. Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивации. *СОЦИС*. 2002. №2. С.92-97.

* * *

Цебрій Ірина Василівна,

докторка педагогічних наук, професорка кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна);

Прагер Людмила Олександрівна,

менеджер мюнхенського приватного музичного закладу «Musikunterricht ohne Altersbeschränkung» (Мюнхен, ФРН)

Рання Реформація в Чехії в сучасному європейському дискурсі

Питання ранньої Реформації в Чехії займає одне з провідних місць у сучасній слов'янській історіографії. В маленькому курфюрстві Священної Римської імперії на початку XV століття відбулися такі події, що змусили Рим терміново скликати новий собор, присвячений відстоюванню засад чистоти католицької церкви ті віри, а боротьба з „жахливими“ еретиками, що обернулася для папської курії та імперії п'ятьма хрестовими походами, так сколихнула життя всієї Центральної і західної Європи, що два наступних століття пройшли для неї під гаслами Реформації.

Коло питань, що стосується причин ранньої Реформації в Чехії, також є одним із дискусійних питань слов'янської історії. Чому реформаційні процеси в Чехії починаються на півтора століття раніше, ніж у Німеччині, які були об'єктивні передумови боротьби за демократичну церкву, як могла народитися держава з республіканським управлінням у центрі Європи в першій чверті XV століття та які б могли бути наслідки реформаційного руху, якби народження лютеранства за часом співпало з гуситськими війнами? Ці питання й сьогодні нас ведуть до епіцентру полеміки.

Свого часу російські історики-слов'янофіли намагалися довести, що гуситський рух у своєму кінцевому результаті був боротьбою соціальних елементів православія, що збереглося в Чехії від часів Кирила та Мефодія й посилюлося завдяки виступу Гуса проти католицької церкви [9]. Останнім часом чеські історики висвітлюють нам інший бік гуситських війн. Вони вбачають їхній негатив у тому, що ці війни порушували зв'язки Чехії з іншими країнами Центральної Європи та призвели в остаточному результаті до її ізоляції в 1620 році [8].

Інші дослідники вважають, що відокремлення Чехії від Священної Римської імперії та ствердження і ній республіканського устрою в першій половині XV століття могло стати історичною реальністю, якби таборити зайшли собі достойного гетьмана після смерті Яна Жижки, або, якби останньому судилося прожити ще хоча б років десять [3].

Низка наукових робіт з історії Чехії окресленого періоду присвячені історичним портретам видатних діячів гуситського руху, розкривають роль особи в середньовічній історії та можливим варіантам форм державного правління, що могли б варіюватися, відступаючи від звичних для Центральної Європи канонів. До цього напрямку належать роботи О. Цитека та Я. Захватовича [11; 5]. Великий інтерес представляє робота Ф. Палацького, яка на думку чеських науковців і сьогодні не втратила своєї актуальності [4].

Причини економічного піднесення Чехії розкриваються в колективній праці істориків радянського періоду, де також детально аналізуються особливості статусу чеського курфюрства у складі Священної Римської імперії [10].

Ми ставимо мету розкрити передумови ранньої Реформації в Чехії, її особливий характер, а також ті причинно-наслідкові зв'язки, що суттєво відрізняють боротьбу чеського народу за демократичну дешеву церкву від пізнішої за часом Реформації в Європі.

Перші ереси, зазвичай, виникали в Європі тоді, коли священнослужителі не вищого рангу, або вихідці з народу намагалися по своєму трактувати Біблію. Мабуть тому магістри й доктори теології активно бралися за написання „Сум“ — тлумачень і коментувань Святого Писання, започаткованих ще отцями церкви в IV столітті. Далі цю традицію продовжують учені мужі вищого рангу. „Суми“ були найбільшою бідою університетсько-шкільної науки. Від школярів і студентів не вимагалось читати першоджерело (Біблію), а лише знати коментарі, пояснення та уточнення до нього. Та, зазвичай, масові визвольні рухи під релігійними гаслами за демократичну й дешеву церкву починалися тоді, коли більшість парафіян все-таки дочитувалася до суті Святого Писання. Саме це й стало першою передумовою Реформації в Чехії.

Друга передумова полягала в тому, що завжди необхідно вчасно кинути зерно на підготовлений ґрунт. Народу завжди потрібний лідер-проповідник, озброєний ученням, зміст якого є доступним широким масам населення.

Обидва чинники мали місце в Чехії на початку XV століття. Економічний розквіт країни, захищеність і могутність чеських міст, перенесення столиці Імперії в Прагу, відкриття нових церковно-монастирських і кафедрально-єпископальних шкіл, шкіл при гільдіях та цехах, Калового університету, вступити до якого мали можливість навіть діти із заможних сільських родин, призвело до того, що на 1402 рік 80 відсотків чеського населення було грамотним. Кожна друга чеська родина мала власний спрощений варіант Біблії та можливість переконатися, що церква в своїх діях не завжди спирається на Святе Писання [8, с. 17].

Третьою передумовою чеської Реформації були привілеї німецьких колоністів на богемських землях. Вони були закріплені ще в XII столітті „Грамотою“ чеського князя з роду Пржемысловичів Собеслава II. Особливо від привілейованого становища німців страждало слов'янське населення Праги, де так звані „імперські люди“ займали найбільше головних посад у міських магістратах, у складі патриціату цехів і гільдій, а також в освіті.

Та була ще й четверта передумова ранньої Реформації, характерна лише для Чехії: поривання до демократичного управління країною ще від часів раннього Середньовіччя та вперта й послідовна боротьба з монархічною владою від часів правління останніх Пржемысловичів та до доби виборності королів-іноземців на чеський престол. Ці процеси простежуються від тридцятирхлітнього періоду Двовладдя в Чехії (962-995 роки), коли Чеське курфюрство в Римській імперії було представлено двома княжими родами — Славниками та Пржемысловичами і до свідомого небажання чеських магнатів від 1306 року обирати над собою таких володарів, які б могли активно втручатися у внутрішні справи Чехії. Тому найбільше чеські магнати були задоволені правлінням Яна Люксембурзького, бо він практично в їхній країні не бував.

У кінці XIV століття серед освічених демократичних кіл Європи стало популярним учення англійського священика, доктора Оксфордського університету, прибічника церковної реформи, Джона Уїкліфа (1320-1384). Стоячи на позиціях сильної королівської влади, Дж. Уїкліф виступав за повну незалежність Англійської церкви від Риму, за часткову секуляризацію церковного майна, заперечував культ святих і вчення про право духовенства відпускати гріхи. Людина повинна жити відповідно до Святого Писання, стверджував Уїкліф, таким чином мотивуючи вимоги перекладу Біблії на національні мови. Надзвичайно освічений для свого часу, він здійснив перший адекватний переклад Святого Писання на англійську мову, відкидаючи всі попередні переклади та спираючись тільки на першоджерело.

Учення Джона Уїкліфа, що широко розповсюдилося серед простого народу та лицарства, було засуджене папою Григорієм XI 1377 року, а в 1382 році — собором англійських єпископів. Проте, оскільки Оксфорд знаходився далеко від Риму, а Уїкліф був доктором теології, його не переслідували, а лише в усній зформі асудили[11, с. 321].

Вченням Уїкліфа дуже захопився видатний діяч чеської культури Ян Гус. Ян Гус (1371-1415 роки) походив із заможної селянської родини, освіту отримав у Празькому університеті, в 1393 році отримав ступінь магістра „вільних мистецтв“, 1401 року став

деканом факультету мистецтв, а в 1402 — був обраний на посаду ректора Карлового університету. Саме за ініціативою Яна Гуса король Чехії Вацлав IV підписав Кутногорський едикт (1409 рік), що визначив пріоритет чеських підданих в університеті.

До знайомства з працями Джона Уїкліфа Ян Гус дотримувався догматики римо-католицької церкви. Та під впливом англійського реформатора Я. Гус заглибився у вчення святого Августина про передвизначеність долі кожної людини, про Святе Писання як найвище істину для папи і Соборів. З 1402 року, ставши проповідником Вифліємської каплиці, він палко починає викривати хабарництво та купівлю посад серед духовенства, засуджує церковні багатства, продаж індульгенцій. Подальша доля Яна Гуса нам відома: на диспуті 1410 року в Карловому університеті були засуджені та спалені праці Дж. Уїкліфа, Я. Гус апелював до папи, аргументуючи, що лише невігласи могли знищити подібні філософські та математичні праці. Його відлучили від церкви, відіслали до фортеці „Козій градек“, де він написав відомий трактат „Про церкву“.

1414 року імператор Сигізмунд, брат бездітного короля Вацлава IV, переконує понтифіка Євгена IV скликати собор у Констанці, який повинен був вирішити три наболілих проблеми: знищити ересі, покінчити з розколом у папстві та виправити церковну мораль. Порушуючи попередню домовленість з імператором і не дивлячись на протест і невдоволення шляхти, яка супроводжувала Гуса, 28 листопада 1414 року його змусили з'явитися для допиту кардиналами і папою, визнали винним, заарештували і, протримавши більше семи місяців в ув'язненні, стратили.

Ми маємо джерело, що розкриває нам події Констанського процесу над Гусом. Це „Протоколи“ 1414 року папського секретаря Поджо Брачоліні. Дуже довго було традиційним як у чеській, так і в усій слов'янській історіографії з питань гуситських війн, цитувати лише ті місця з „Протоколів“, які свідчать про підступну поведінку імператора Сигізмунда, або безжалісні звинувачення з боку кардиналів, зокрема, кардинала Лондонського. „Протоколи“ цитували й тоді, коли необхідно було показати шляхетну поведінку Гуса на соборі, його вірність власним переконанням і небажання просто втекти з процесу, хоча він і мав таку нагоду двічі [9, с. 38].

Проте, слід надати належне Констанському собору, де, практично до останньої хвилини, було достатньо прихильників Гуса, які заперечували можливість смертного вироку. І лише 6 липня на 15-му засіданні Гусу зачитали вирок: окрім гріхів еретика його звинуватили, що він вважав себе четвертою іпостассю Святої Трійці.

Його позбавили сану священника і як засудженого еретика видали світській владі. Остання вже давно приготувала все

необхідне до страти. Та люди бургомістра по дорозі на вогнище намагалися вмовити Гуса зректися своїх переконань. І навіть на той момент, коли повинні були запалити вогнище, імперський маршал востаннє повторив пропозицію: публічно відмовитися від еретичних тверджень в ім'я збереження власного життя. На декілька секунд запанувала тиша, потім Ян Гус не голосно, але так чітко, що його почули всі, хто був на площі, сказав: „Закликаю Господа нашого у свідки, що не вчив тому і не проповідував того, в чому мене звинуватили. Головною метою всіх моїх проповідей і творів було відвернути людей від гріха. І в цій істині, яку я проповідував відповідно до Євангелія Ісуса Христа і тлумаченням святих вчителів, я сьогодні радісно хочу померти!“ переконаність у власній правоті ті сила духа великого чеського реформатора і сьогодні вражають [8, с. 165].

Особливої уваги заслуговують листи, що Ян Гус писав додому, страждаючи в заточенні від різних хвороб. Вони яскраво відтворюють його портрет, розкриваючи багатогранність природи: добросовісність, принциповість, чистоту душі, суворість до себе та ніжність до рідних і друзів, шляхетне та незлобиве ставлення до ворогів, палкий патріотизм і безмежна повага до істини.

Таким чином, зерно було кинуте в благодатний ґрунт. Страта Яна Гуса та попереднє вбивство кількох його соратників призвело до багатолітньої боротьби проти римо-католицької церкви й німецького засилля, вилилося в затяжні імперські війни. Супроводжуючі Гуса чеські магнати та шляхта підкреслювали зрадницьку роль імператора Сигізмунда. Після смерті Вацлава IV вони оголосили його детронізованим у Богемії. У Празі відразу відбулася ремонстрація: з вікон ратуші міського магістрату повикидали німців-радників; у Пльзні, де ідеї Гуса проповідував Вацлав Коранд, повстанці рушили до гори Фавор і там утворили свій табір. Хвилювання охопили всю Богемію, а в Празі було сформовано республіканський уряд із тридцяти владарів.

Логічно постає питання: чому інші шість курфюрств з імператором Сигізмундом на чолі, з величезною об'єднаною армією лицарів, які йшли в бій за заклик папи Мартіна V не змогли перемогти повсталих невеличкої Богемії і лише 1436 року (16 років потому) Сигізмунд відновився в правах чеського короля? Чому п'ять хрестових походів проти Чехії (1430, 1421, 1426, 1427, 1431 роки) закінчилися провалом?

Безумовно, економічно розвинута Чехія (де кожен селянин мав достатньо інвентарю, що водночас міг послужити і зброєю, був освіченим, знав Біблію та вчення Гуса), була готова до громадянської війни в межах Імперії та національно-визвольної війни з позицій чехів. Але цього було недостатньо з точки зору

наступальних і оборонних військових дій, сили чеської та імперської армій були занадто нерівними. Зате чехи мали талановитих полководців — Яна Жижку та Прокопа Великого і, насамперед, Яна Жижку. Ситуація, що склалася в Чехії на 1420 рік, яскраво нам демонструє те, наскільки роль особи в історії є визначальною в порівнянні з об'єктивними передумовами подій, чи стихійною силою народних мас.

Ян Жижка (Ян Троцповський, 1360-1424 роки), легендарний національний герой чеського народу, за походженням поміщик-шляхтич, у кінці XIV століття брав участь у боротьбі проти великих магнатів південної Чехії, панів із Ромжеберка, потім у військових діях на території Польщі з Тевтонським орденом у складі другої хоругви маршала Збигнева із Бржезя. Після того, як він відзначився в битві при Грюнвальді (1410 рік), його запросили на королівську службу. Ян Жижка був особисто знайомим з Яном Гусом, його також згадують у числі повсталих 1419 року проти панів у Празі. Про себе він писав: „...почав боротьбу не тільки за свободу проповіді Слова Божого, а й за славу богемського народу“. У своїх солдатів Жижка викликав відчуття сліпої довіри, а на своїх ворогів наводив забобонний жах. Недарма німецькі лицарі стверджували, що взяти Табор неможливо тому, що еретиками Чехії командує не Жижка, а сам Дияволу його личині. І тут навіть папа Римський безсилий! [3, с. 95].

Після Грюнвальду він став однооком, а в 1421 році зовсім осліп, та це не заважало йому вести свої війська на битву і навіть збільшувало його авторитет, роблячи перемогу зовсім фантастичною. Великий досвід, хоробрість, нестримний фанатизм і палка відданість слов'янським інтересам знайшли відгук у серцях солдат, яких він зумів організувати відповідно вимог і правил залізної військової дисципліни. Гуситська армія користувалась військовим статутом, розробленим Жижкою, що містив чіткі правила поведінки воїнів у бою, під час маршу та на відпочинку.

Ми не будемо зупинятися на військових уміннях і стратегії Яна Жижки, на виграних ним битвах – це хрестоматійно відомі істини. Зазначимо лише, що німецькі лицарі страшенно його боялися та стверджували, що чеським селянам так щастить тому, що ними керує не полководець, а диявол.

Під час оборони міста Прішибислава, яке знаходилося біля кордону з Моравією, він помер від чуми. Після смерті полководця його солдати стали називати себе „сиротами“. Командування військами взяв на себе Прокоп Великий. Тим часом розкол у чеському протестантському таборі посилювався, сягнувши пограничної межі. Чашники з'єдналися з військами імператора Сигізмунда. 30 травня 1434 року в битві під Липанами союзні

війська розбили солдатів Прокопа Великого. Сам він загинув у бою [3, с. 147].

Отже, рання реформація в Чехії була наслідком високого економічного розвитку країни, а також освіченості простого населення, споконвічного тяжіння всіх станів та прошарків населення до республіканського устрою, боротьби проти німецької монополії на розвиток економіки та освіти, за власні політичні пріоритети. Чехи відчували себе основними виробниками імперії, тому зверхнє ставлення до них „паразитуючих кіл“, як називали вони імперських людей, на початок XV століття, стало просто нестерпним.

Таким чином, виступ чеського народу першої половини XV століття проти засилля німців та привілей католицької церкви став передумовою до початку західноєвропейської Реформації. Пам'ять про гуситські війни завжди служила джерелом натхнення для пробудження нових і нових патріотичних почуттів у чехів. Історик Ф.Галацький називав добу гуситських війн славною епохою, „...коли чеський народ стояв на чолі всесвітньої історії“. Дана проблема дуже багатограна і цікава та заслуговує на подальше вивчення.

Список використаних джерел

1. Болтечек З. Немецкая колонизация Чехии во времена раннего Средневековья. Прага: Старый град, 1997. 212 с.
2. Гербенова О., Кибалова Л., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. Прага: Артия, 1987. 564 с.
3. Гуцейтак И. Стратегия а тактика Яна Жижекки. Оламоуц, 1996. 181 с.
4. Добровольский Т. Францишек Палацкий и чешская историография. Прага: Старый град, 2005. 133 с.
5. Захватович Я. Старый город в Праге. Прага: Артия, 1996. 362 с.
6. Карлович Р. Памятники греческой церкви в Богемии и Моравии. Проблемы чешского градостроительства. *Архитектура в СССР*. 1989. №7. С. 18-25.
7. Красовач Д. История Богемии в VI-X веках. Прага: Старый град, 2006. 474 с.
8. Матейчек А. Ранняя Реформация в Чехии: От Яна Гуса до событий 1620 года. Прага: Артия, 1997. 215 с.
9. Пандич В. Крестовые походы на Чехию. Прага: Артия, 2001. 52 с.
10. Прага. Аннотированный каталог искусств. Прага, 2005. 164 с.
11. Цитек О. Пражский кодекс Liberviacicus 1360 года и его значение для развития пражской юриспруденции. М.: Наука, 1989. 512 с.

* * *

Цимбалюк Олег Михайлович,

пастор церкви ХВЄ «Альфа і Омега» (Чикаго, США);

Вільховий Юрій Віталійович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії

та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (Полтава, Україна)

Історичні аспекти розвитку церкви меннонітів в Україні

Церква меннонітів займає особливе місце у структурі українського протестантизму. Незважаючи на малу чисельність вона віддзеркалює повноту і розгалуженість теологічної системи протестантизму в Україні. Після своєї появи на теренах України у XVIII столітті церква меннонітів менш як за століття змогла розбудувати свою організаційну структуру. На початку XX століття меннонітський рух в Україні набув усталених характеристик.

В екстраполативній перспективі сучасності церква меннонітів мала б посідати належне місце в етноконфесійній структурі України. Проте трагічні реалії 1930-х років, коли радянська влада завдала нищівного удару церкві, перекреслили перспективи подальшого нормального розвитку конфесії. Меннонітський рух фактично втратив свої організовані форми.

Радянська історіографія практично не вивчала меннонітство у контексті історичного розвитку протестантизму в Україні. Дослідники наголошували на малочисельності і розпорошеності руху. Оскільки історія меннонітів у XX столітті була тісно пов'язана з баптизмом і євангелізмом, розвиток першого побіжно розглядався такими дослідниками як О.Клібанов [10], Л.Мітрохін [12], В.Єленський [5]. Більш детально історію меннонітства в Україні досліджували Г. Чернер, Х. Дідріх, Г. Штріккер [4], В. Любащенко [11], О. Іпатов [7]. Звужене коло публікацій пояснюється тим, що у XX столітті меннонітство втратило свою колишню роль, перетворилось на маленьку конфесію, яка після злиття у 1963 році з церквою євангельських християн-баптистів фактично припинила самостійне існування. Завданням нашого дослідження є компіляція і аналіз розрізаних матеріалів з історії меннонітського руху в Україні і визначення перспектив його розвитку у наш час. Враховуючи малодослідженість проблеми, обрана тема є актуальною.

Меннонітство — рання протестантська течія, що виникла у XVI столітті у Нідерландах під впливом ідей анабаптизму. Назва походить від імені засновника течії Менно Сіменса (1492 — 1559), який порвав із католицизмом і переглянув погляди анабаптистів, не

поділяючи їхнього соціального радикалізму та революційних гасел [8, с. 263]. Свої громади менноніти розглядають як спільноти святих, відроджених, поділяють догмат богообраності, водяне хрещення розуміють як усвідомлений вибір особи.

Внаслідок репресій у Нідерландах у середині XVI століття вони іммігрують до Німеччини, Польщі, згодом з'являються у Росії та Україні. Перша хвиля іммігрантів-меннонітів з'явилась в Україні вже у 70-х роках XVIII століття внаслідок маніфестів Катерини II, які дозволяли всім іноземцям, що в'їжджають у Росію, поселитися у будь-яких губерніях. Крім того, майбутнім колоністам було обіцяно нечувані пільги. Перевага надавалась тому, у кого був досвід господарювання, оскільки царський маніфест мав на меті передусім економічні інтереси [7, с. 112].

Найважливіша меннонітська імміграція почалася у XIX столітті. Це відбувалося у період, коли царський уряд починав обмежувати іноземну колонізацію. У 1819 році Олександр I припинив дію попередніх маніфестів. Однак, щодо меннонітів він зберіг привілеї, надані їм раніше, тому переселення в Україну продовжувалося до 40-х років XIX століття. Така прихильність до меннонітів зрозуміла, оскільки серед них було вже чимало заможних господарів, осіб, які привозили з собою худобу, сільськогосподарські знаряддя, чимало мануфактури і готівки [6, с.89].

Після скасування кріпосного права менноніти досягають значних успіхів у господарюванні. Згодом вони починають широко використовувати найману працю єдиновірців, а потім і місцевого українського населення.

Економічне зростання меннонітів пояснюється широкою моральною та фінансовою підтримкою царського уряду, який провів своєрідний експеримент інтенсивного опанування нових земель [6, с. 114].

Починаючи з 20-х років XIX століття менноніти утворюють господарські об'єднання: Товариство для удосконалення і розповсюдження сільського господарства, Товариство для поширення лісництва, шовківництва і гуральництва. Поступово економічний добробут меннонітів почав виділятися на фоні незаможного українського селянства. Певну роль у розпалюванні ворожнечі відігравала православна церква, для якої протестанти знову стали конкурентами. Попри царську заборону на ведення пропаганди серед місцевого населення, менноніти посилювали на нього релігійний вплив. Спочатку він був опосередкованим: поступово зміцнювались контакти з українцями, яких включали до побуту меннонітів. Згодом цей вплив став безпосереднішим —

втілювався через систему навчально-освітніх закладів, благодійних товариств і релігійну пропаганду [11, с. 254].

Меннонітству в Україні до революційних подій 1905 року вдалося зберегти усталений побут і духовно релігійну спадщину. Будучи однією із гілок кальвінізму, меннонітство дотримувалось догматів про провіденціалізм та мирське призначення віруючого, цвінгліанського розуміння євхаристії. Однак, на відміну від кальвіністів, вони визнавали хрещення тільки дорослих (у формі обливання водою чи цілковитого занурення у воду) [12, с. 343].

Для потреб братства в Україні були систематизовані символи віри, які існували тоді у Голландії, Німеччині, Польщі, надруковані німецькою мовою під назвами "Віросповідання меннонітів у Росії" та "Віросповідання об'єднаних християн хрещених братських меннонітів у Росії" [4, с. 169].

Упродовж XIX століття в Україні у середовищі меннонітів виникли різні угруповання (мала і велика громади), партії (прихильників Корнелія Регера, Геппнера і Бартца, Гейнера та інших), а також течії (ієрусалимські друзі, фламінгійці, сепаратисти), які по-різному тлумачили ті чи інші культові дії, правила церковного життя.

Більшовицький переворот і Громадянська війна завдали тяжкого удару по меннонітам. Поселення меннонітів в Україні опинились між молотом і наковальнею: між більшовиками і білою гвардією. Після масових пограбувань, вбивств у селах та поселеннях протестантів, справа дійшла до створення меннонітських загонів самозахисту. Після Громадянської війни, у період нової економічної політики (1921 — 1928 років) у меннонітських селах знову почалося господарське піднесення. У 1928 році розпочалася насильницька колективізація, що супроводжувалася розкуркулюванням. Значну кількість меннонітів віднесли до розряду так званих "куркулів", тому заможні селяни і селяни-середняки одразу ж зазнали експропріації, багатьох заарештували, заслали [9, с. 197].

За репресіями проти селянства почалися репресії щодо релігії. Нова Постанова ВЦВК про релігійні об'єднання, прийнята 8 квітня 1929 року, мала на меті суттєве обмеження релігійного життя [4, с.170].

У 1944 році, як і інші російські німці, менноніти втікали з вермахтом на Захід. Після тяжких маршів (так званих "Великий Трек біженців") російським німцям був визначений для поселення район долини річки Вартипритока нижнього Озера (в околицях Познані в Західній Польщі). Проте в кінці 1944 року туди вступила Радянська Армія і вони були депортовані у місця заслання російських німців — у Сибір і Середню Азію. Лише близько 50 тисяч німців Причорномор'я змогли схватись у Західній Німеччині і не

потрапити до рук радянських спецгруп, які після завершення війни навіть у західних зонах розшукували колишніх радянських громадян (власівців і російських німців), що зазнавали потім "репатріації". Перші паростки релігійного життя з'явилися у спеціальних поселеннях депортованих ; у таборах же "Трудової армії" вести його було практично неможливо [4, с.171]. В умовах режиму спецпоселень (депортовані німці називали їх "комендатурою") з'явилися молитовні гуртки, в яких таємно збирались на спільні зібрання баптисти, лютерани, брати-менноніти, адвентисти і християни-п'ятидесятники. Часто гуртками керували жінки, бо окрім старців у німецьких спецпоселеннях, де діяв жорсткий режим "комендатур", не було жодного чоловіка. Спільні духовні традиції, спільна для всіх скринька пісень і особлива культура, притаманна християнам, які відроджувалися, зумовлювали такий братський екуменізм.

У часи переслідувань і депортації "церковні менноніти" переховувались точно так, як і "церковні" лютерани. Якщо хто-небудь із належних до офіційної Лютеранської Церкви чи до спільнот "церковних" меннонітів зберігав свою віру, то він змушений був приєднуватися до орієнтованих на загальні цінності братських гуртків. Подібно до того, як у такій ситуації помітно згасали традиції лютеранської Церкви "пасторів", явно зникали і традиції "церковних меннонітів". Після Другої Світової війни "церковні" меннонітські громади відігравали незначну роль [10, с.176].

Починаючи з 1944 року у Радянському Союзі знову з'явилась можливість реєстрації євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Після закінчення війни і ліквідації "Трудової армії" багато братів-меннонітів, депортованих до міст, де були зареєстровані громади ЄХБ, відвідували баптистські богослужіння. Спочатку таким громадам ЄХБ доводилось зіштовхуватися із заборонами, так, як радянські заклади намагалися перешкоджати виникненню будь-якої організації "радянських німців" [12, с. 357].

Братські гуртки всіх протестантських конфесій, які при жорсткому режимі спецпоселень збиралися із дотриманням суворої таємниці, у середині 1950-х років знову розпалися на конфесійні групи [11, с. 254]. У часи свого візиту в 1955 році до Москви федеральний канцлер ФРН доктор Конрад Аденауер поряд із вирішенням багатьох проблем зміг досягти того, щоб німці Радянського Союзу були звільнені від режиму спецпоселень. У результаті сотні тисяч людей вирушили до північних областей, Західного Сибіру, Середньої Азії, де вони знаходилися у депортації. У нових місцях їхнього проживання змішані братські молитовні гуртки розрослися до таких розмірів, що вже не можна було

зберігати таємницю їхнього існування. "Пробудження" серед депортованих німців у 1950-х роках заохочувало до молитовних гуртків багатьох "братів та сестер". Крім того, чоловіки, які поверталися з півночі, незабаром перебирали від жінок керівництво громадами. Вони порушували принципові питання: наприклад, про хрещення. Коли брати-лютерани, щоб зберегти хрещення дітей, відокремилися від тих, у кого хрещення дорослих було наріжним каменем віри, спільні братські гуртки розділилися. Знову утворилися багатоконфесійні групи: лютеранські братські гуртки, з одного боку, і баптистські, меннонітські, адвентистські, п'ятидесятницькі утворення із іншого [7, с. 143].

За виключенням тих братських меннонітів, які влилися до зареєстрованих громад ЄХБ, більшість таких гуртків залишилися у підпіллі [12, с. 312]. Ситуація змінилася у 1963 році, коли президія Всесоюдної Ради ЄХБ (ВР ЄХБ) оголосила про те, що "братські громади меннонітів можуть бути визнані державою (зареєстровані), якщо вони підкоряться цій Раді". Це потім і сталось у порівняно великих розмірах [3, арк. 24; 12, с. 312].

У 1985 році до ВР ЄХБ належало близько 60 суто німецьких (частково русифікованих) меннонітських братських громад, а також 300 меннонітських груп (німецькомовних), які входили до громад ЄХБ. Від тоді менноніти були постійно представлені у керівних органах ВР ЄХБ. Найвідомішими з цих представників були: Якоб Фаст, Трауготт Квіріна, Петер Енне, Фрідріх Вірте, Вальтер Шульц.

У 1961 році у середовищі євангельських християн баптистів стався розкол. Від зареєстрованої ВР ЄХБ відійшли і стали в опозицію так звані "ініціативники" (пізніше — "Спілка Церков") [1, арк. 26]. Вони звинуватили Всесоюзну Раду в тому, що вона занадто спрямовує громади за радянським курсом. Розкол у ВС ЄХБ вплинув і на меннонітів: половина залишилася у зареєстрованих громадах, інші - обрали духовне життя без державної опіки [2, арк. 14-16]. Духовний вождь опозиції Г.П. Вінс (1928 — 1998), незважаючи на своє "меннонітське" прізвище, за своїми переконаннями залишився баптистом. Проте, в будь-якому випадку, меннонітський елемент відіграв у "підпільному баптизмі" суттєву роль. Характерно, що, у 1990-х роках заступником керівника незареєстрованих євангельських християн-баптистів Г.Крючкова був менноніт П.Петерс.

Така інтеграція значної кількості числа братських меннонітів до ЄХБ зумовила спротив перших. Менноніти не хотіли бути лише "баптистами, що розмовляють на нижньонімецькому діалекті". Вони прагнули залишитися автономною конфесією. Для них спільний шлях із ЄХБ (чи із зареєстрованою, чи з незареєстрованою церквами) означав зречення власного віровчення. Вони

усвідомлювали, що будь-який спільний шлях із баптистами та євангелістами, навіть при усій доброзичливості останніх, зрештою призведе до нівелювання меннонітського вчення, втрати мови і самотності.

У 1970-х роках почали утворювати громади і церковні менноніти. На час розпаду Радянського Союзу таких громад налічувалося біля 25. Це складало трохи більше 5 відсотків меннонітів, об'єднаних у громади. Така кількість пояснюється тим, що у попередній період більшість церковних меннонітів приєдналася до братських громад [4, с. 172].

У новоутворених церковних меннонітських громадах домінує внутрішня сутність віри, спрямування на "пробудження" християнства. Ці принципи культивуються і в братських громадах. Загалом, "пробудження" і "відродження" є умовами хрещення і в "церковних" меннонітів (у розумінні "хрещення за вірою", як у братських меннонітів і баптистів).

У "церковних" громадах і далі практикувалося водяне хрещення. Вони мали від одного до двох проповідників (пасторів), а в "братських громадах" — 10-15. Загалом у "церковних" меннонітських общинах панував дух братської єдності [6, с. 324].

Поворот у релігійній політиці Радянського Союзу співпав із святкуванням тисячолітнього ювілею Руської Православної Церкви. Майже одночасно з цією подією були встановлені нові умови виїзду німців із Радянського Союзу, що викликало хвилю еміграції небаченого масштабу.

У подальшому менноніти Німеччини, США, Канади, що підтримували родинні зв'язки із віруючими німцями СРСР, надавали їм підтримку при виїзді за кордон [5, с. 342].

У сучасному розвитку українського протестантизму меннонітство практично не відіграє помітної ролі. Еміграційні процеси на початку 1990-х років були невідворотними. Проте нині церковна українська меннонітська діаспора за кордоном ставить питання про відродження своїх структур в Україні зважаючи на історичний досвід. Не лише релігієзнавці, але і широка громадськість мають сподівання що меннонітський рух в Україні не зникне і займатиме власну окрему нішу на етноконфесійній карті.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 302. 46 арк.
2. ЦДАВОВ України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 335. 54 арк.
3. ЦДАВОВ України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 352. 70 арк.
4. Гельмут Чёрнер и др. Хорошего держитесь: Церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском

Союзе и независимых государств, возникших после его распада / Под ред. Г. Чёрнера, Г.-Х. Дитриха, Г. Штриккера. Х.: Майдан, 1998. 488 с.

5. Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2002. 419 с.
6. Ильиных Н.И. О современном меннонитстве. М., 1968. 343 с.
7. Ипатов А.Н. Меннониты. М.: Мысль, 1978. 213 с.
8. Карнацевич В.Л. 50 знаменитых сект. Х.: Фолио, 2004. 509 с.
9. Клибанов А.И. Из мира религиозного сектантства. М., 1974. 217 с.
10. Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность. 1969. 312 с.
11. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів: Видавнича Спілька "Просвіта", 1995. 350 с.
12. Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность. СПб.: РХГИ, 1997. 408 с.

* * *

Шевкун Павел Викторович,

кандидат исторических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных наук Витебского государственного медицинского университета (Витебск, Беларусь)

**Политико-идеологический дискурс
межконфессиональных отношений на территории
Северо-Западного края Российской империи.
1825–1881 гг.**

XIX в. в истории Восточной Европы является временем, когда процессы социальной трансформации вышли на политический уровень. Модернизация затронула и такой ключевой элемент общества, как церковь. Религиозные системы традиционного общества – это структуры, которые отвечали за предоставление информации о социальном единстве. Благодаря им отдельные люди, общины воспринимали себя частью общества, понимали принципы взаимодействия, могли выдвигать справедливые требования к действиям других лиц, а власти добиваться легитимности своих решений. Поэтому общества средневековья – это монорелигиозные объединения. Не по факту того, что не было иных конфессий, а по факту принадлежности абсолютного большинства населения, аристократии и правящей династии. Соответственно и межконфессиональные контакты в таких традиционных обществах были сведены к минимуму, поддерживаясь фактом совместного

проживания и необходимостью минимального экономического взаимодействия.

Вместе с тем, с усложнением социальных отношений, что проявлялось в размывании сословно-корпоративных границ, росте экономических, политических контактов, ускорением процессов обмена информацией и увеличения её объёма, возросла и потребность в информации о жизни общества. Тех данных, которые транслировала церковь, было не достаточно для адекватного восприятия социальных процессов, всё более основывавшихся на конкуренции и рационализации связей. Постепенно шёл процесс формирования нового представления о социальном единстве, в форме современной нации, где взаимодействие основано на выстраивании индивидуальных парадигм, а не коллективных форм воспроизводства традиции. Соответственно и система межконфессиональных отношений претерпевает трансформацию.

Концептуальное политическое видение этих процессов не могло не затронуть его основных участников: духовенство и аристократию. Осмысление происходящих перемен, в виде идеологических доктрин, было необходимо для формирования долгосрочных стратегий поведения, определявших реакцию этих ключевых социальных групп на вызовы времени. Нужна была активистская позиция, которая позволила бы подкорректировать, дополнить консерватизм церкви, то есть нужна была политическая идеология или скорее её протовариант как способ актуализации традиционных институтов. Поскольку именно церковь формировала целостное видение общества, была ответственна за реакцию на происходящие перемены.

Формирование такой идеологии, как и изменение подходов к регулированию межконфессиональных отношений приходится на правление российских императоров Николая I и Александра II. Национально-модерный взгляд на социум подразумевает, что осуществляется взаимодействие и участие в самоорганизации данной общности всех её членов. В рамках традиционного, такая роль принадлежала только аристократии, а представления об обществе формировались церковью. В силу этого и первоначальный процесс становления современной общности проходил в религиозных границах, которые были видимы и понятны аристократии, при этом, не умаляя её монополии на власть.

На концептуальном уровне была выработана синкретичная смесь национальной идеи и традиционных основ религиозно-монархического общества в виде идеологической доктрины «официальной народности». Её формулировка принадлежит гр. С.Ф.Уварову, который в 1833 г., вступив в должность министра народного просвещения, писал: «Общая наша обязанность состоит в

том, чтобы народное образование, согласно с Высочайшим намерением Августейшего Монарха, совершалось в соединенном духе Православия, Самодержавия и народности» [1, с.366]. Ключевым критерием их истинности становилась историческая мифология, восходящая к началу XVII в. Пьеса «Жизнь за царя», государственный гимн, монументальное искусство (например, памятники Минину и Пожарскому 1818 и 1828 гг., Ивану Сусанину 1838 г.), элементы древних русско-византийские традиций в церковной архитектуре, символизировали консервативно-эгалитарстские черты идеологии. Как отмечал Р. Уортман: «целью николаевских демонстраций национального духа было не сближение самодержавной дворянской элиты с управляемым народом, а сохранение дистанции между ними, изображение подчинения как духовного свойства нации» [2, с. 524].

Однако, данный исторический нарратив, удобный в собственно русских землях не мог быть применён к западным окраинам, прошлое которых не знало самодержавия. В силу этого в среде православной интеллигенции появилась концепция западнорусизма. Она стала одновременно и способом адаптации идеологии «официальной народности» к особенностям региона и оригинальным интеллектуальным ответом на национальный вызов. Наибольший вклад в её разработку внёс М.О.Коялович. Его творчество оформило историческую мифологию западнорусизма, в которой ключевые события также приходились на конец XVI – начало XVII вв. Народная борьба за православие во главе с представителями духовенства против насаждаемой унии, предательство аристократии, удачно вписывались в политическую конъюнктуру времени. Впрочем, для прямолинейной и не слишком интеллектуально утончённой российской власти в регионе эти построения были далеко не во всём удобны. В отличие от теории официальной народности с её антилиберальным духом западнорусизм отличался антикатоличеством и антипольскостью с выразительным эгалитарным уклоном. Ведь для выживания западноруссов аристократия оказалась фактически излишней. Собственно российская монархия выступала лишь исторической силой, способствующей развитию православия и народа, а не некой абсолютной ценностью, как в теории официальной народности. Поэтому доктрина западнорусизма, политически востребованная в 1860-х гг., затем существовала в качестве не более чем удобного властям интеллектуального проекта.

Идеологические концепции, господствовавшие в умах политической элиты, непосредственно влияли на систему межконфессиональных отношений в регионе. В правление Николая I государство, рассматривая православную церковь как

важнейшее средство модернизации, сконцентрировало своё внимание на деятельности по максимальному расширению православия на белорусско-литовских землях. Утрата на концептуальном уровне аристократией своей уникальной роли политического сословия и использование духовенства как фактора интенсификации коммуникации, существенно обострили проблему межконфессиональных отношений. Восстание 1830–1831 гг. на территориях бывшей Речи Посполитой продемонстрировало, что существующее социальное единство в регионе исключает в нём присутствие российских властей и является потенциально опасным. В результате был взят курс на разрушение прежних представлений о социальном единстве через переформатирование межконфессиональных отношений, с целью установления численного доминирования православия. Достигнуть это можно было лишь усилив давление на самое массовое вероисповедание региона – католичество, представленное двумя направлениями: римо-католичеством и греко-католичеством (униатством).

В начале 1830-х гг. приняли дополнительные указы по защите православия [3]. 30 апреля 1833 г. была учреждена Полоцкая епархия в составе Виленской, Витебской и Курляндской губерний. Имперские власти в лице генерал-губернатора Н.Н.Хованского, Витебского военного губернатора Н.И.Шрёдера по указаниям центральных властей обязаны были оказать государственную поддержку православной миссии в отношении униатов, защитить позиции православной церкви. В результате общих усилий духовных и светских властей в 1833–1835 гг. в Полоцкой епархии было присоединено к православию около 79 тысяч униатов, в Минской и Могилёвской – около 17 и 21 тысячи соответственно [4].

Тем не менее, к 1836 г. стало понятно, что большинство приходов остаются верными унии. В высших кругах нашёл поддержку проект униатского епископа Иосифа (Семашко) о централизованном вхождении паствы, во главе со своей иерархией, в состав православной церкви. Реализация этого проекта завершилась в 1839–1840 гг., когда был оформлен переход униатской иерархии и прихожан в православие. Сложившаяся обстановка накалила общество, так как были нарушены представления о его единстве. С этого времени границы православного и католического видения социума были достаточно резко очерчены, и, будучи неполноценными, ибо не могли представлять всё общество, оказались идеологически зависимы от польских и российских проектов.

Вектор межконфессиональных отношений, заданный Николаем I и направленный на безоговорочную поддержку государством православной церкви (а ведь государство является

институциональным выражением социального единства), наряду с большим контролем над другими религиозными объединениями был продолжен в правление Александра II. Это происходило на фоне существенных перемен в обществе. Развитие новых средств и видов коммуникации: железные дороги, телеграф, СМИ; отмена крепостного права и реформы самоуправления актуализировали, как никогда ранее, проблему социального единства. Расширение и интенсификация коммуникации шли в рамках традиционного конфессионально очерченного социального пространства. Складывалась иллюзия, что формирование современной социальной общности может быть вписано в конфессиональные рамки. Концепция церкви-нации, выраженная доктриной православие-самодержавие-народность, нашла своё наиболее полное воплощение.

Взгляд на конфессионально очерченное социальное пространство, как на пространство, в рамках которого идёт допустимое и желательное социальное развитие, вновь обострил проблему межконфессиональных отношений. Перед государством возникла по новому обоснованной потребность расширения численности верующих, поскольку в их представлениях остальные выпадали из современного пространства. Кроме того, обострилась проблема формирования лояльной общности. Прежних взаимовыгодных отношений с католической аристократией было недостаточно, что и показало очередное восстание на землях бывшей Речи Посполитой в 1863–1864 гг., представленное, как польско-русское и, соответственно, католическо-православное противостояние. Поэтому церковно-государственные мероприятия носили двойной характер: перевод католиков в православие и закрытие храмов, действия по материальному укреплению православной церкви.

Наиболее активная миссионерская фаза длилась с 1864 по 1868 гг. В это время перешло из католицизма в православие около 80 тыс. человек [5, с. 72]. Одновременно проводились мероприятия по закрытию костёлов, каплиц и обращению многих из них в православные церкви. В частности, в мае 1865 г. генерал-губернатор К.П. Кауфман приказал 14 римско-католических каплиц и Хойникский костёл в Речицком и Пинском уездах передать православным, поскольку они «построены для весьма незначительного числа католиков» [6]. Государство в лице губернаторов брало на себя обязательства по контролю над соблюдением обрядности в новоправославных приходах. Инициаторами создания новых православных приходов зачастую также выступали гражданские власти. То есть государство

бесконфликтно воспринимало себя именно как выразителем определённой конфессиональной общности.

Если администрация способствовала расширению и укреплению конфессиональных границ, то у православной церкви важнейшим средством в этом считалось просвещение. Слуцкий благочинный отмечал, что для предотвращения переходов «старались обучить народ первым началам веры православной и внушить ему необходимость и душевную пользу от своевременного исполнения христианского долга исповеди, причастия и святого таинства» [7]. Как и ранее, усилившееся межконфессиональное противостояние, не стабильное положение в новообращённых приходах, вынудили правительство свернуть в 1870-х гг. государственное давление. С этого времени эволюция меконфессиональных отношений вступает в свою заключительную фазу, в рамках которой наблюдался отказ правительства от взгляда на церковь, как на форму национального единства.

Таким образом, начиная со второй четверти XIX ст. политическая элита империи Романовых была покорена национальной идеей, воспринимаемой ею через призму традиционалистских категорий: аристократической государственности и церкви. Выразилось это в рамках концепции «официальной народности». Эта доктрина оформила взгляд на православное духовенство, как средство допустимой модернизации общества посредством просвещения. Вместе с этим утвердился взгляд на церковь, как на форму национальной общности. Такой подход сказался во взгляде государства на конфессиональные отношения в регионе. В 1830-х гг. на фоне восстания в бывших землях Речи Посполитой усилилось давление на католичество. С целью превращения православия в социально образующую структуру региона были инициированы действия по более чёткому размежеванию православного и не православного населения, а также перевода униатов в православие. В результате существенно обострились межконфессиональные отношения. Достигнув численного доминирования православия в регионе, дальнейшие действия властей были ориентированы на стабилизацию ситуации в новоправославных приходах и установление на новом уровне мирного сосуществования общин.

Правление Александра II ознаменовались выходом модернизационных процессов в российском обществе на институциональный уровень. Вместе с тем, восстание 1863–1864 гг. показало неэффективность компромисса с католической аристократией империи. Взгляд на нацию как на конфессионально ограниченное сообщество актуализировал проблему межконфессиональных отношений в регионе. Вновь возник

социальный запрос на численный рост православия. Это привело к обострению межконфессиональных отношений: попыткам перевода католиков в православие, закрытию католических храмов. В этот процесс активно включилась и православная интеллигенция Северо-Западного края. Её участие было концептуально оформлено в виде доктрины западнорусизма. Однако возросшее сопротивление католической общины и противостояние в новоправославных приходах вынудили правительство вернуться к поддержанию конфессионального мира в регионе. Проект церкви-нации не удовлетворял возросших потребностей в коммуникации. Дальнейший этап формирования современных наций подразумевал перевод межконфессиональных отношений в разряд индивидуально определяемых и отказ государства от прямого покровительства православной церкви.

Список использованных источников

1. Зорин А.А. Кормя двуглавого орла. Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX в. М.: Новое лит. обозрение, 2001. 415 с.
2. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. Т.1: От Петра Великого до смерти Николая I. М.: ОГИ, 2002. 570 с.
3. ПСЗРИ: собр. 2-е с 12 декабря 1825 г. по 28 февраля 1881 г.: в 55 т. СПб.: Тип. Втор. отд. Соб. Е. И. В. канц., 1830–1884. Т. VII, 1833. С. 140; ПСЗРИ: собр. 2-е с 12 декабря 1825 г. по 28 февраля 1881 г.: в 55 т. СПб.: Тип. Втор. отд. Соб. Е. И. В. канц., 1830–1884. Т. VII, 1833. С. 201.
4. Национальный исторический архив Беларуси в г. Минске (НИАБ). Фонд 136. Оп. 1. Д. 11370. Л. 3 об.
5. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / пад. рэд. У.І.Навіцкага. Мінск: Экаперспектыва, 1998. 340 с.
6. НИАБ. Фонд 136. Оп. 1. Д. 12848. Л. 1, 1 об.
7. НИАБ. Фонд 136. Оп. 1. Д. 28917. Л. 3.

* * *

З М І С Т

Басенко Руслан Олександрович

(Полтава, Україна)

Людинотворча релевантність ранньомодерної молодіжної політики єзуїтів у європейському соціокультурному контексті... 13

Бесєдіна Наталія Василівна

(Полтава, Україна)

Автономні релігійно-політичні утворення іншівірців у складі Османської імперії: візантійський міллет 20

Вільховий Юрій Віталійович

(Полтава, Україна)

Особливості суспільно-політичного розвитку Польщі у другій половині 1980-х років: антитоталітарні перетворення та ідеологічні трансформації 29

Еленская Анастасия Андреевна

(Витебск, Беларусь);

Иванова Татьяна Петровна

(Витебск, Беларусь)

Теорії місцевого самоуправління 43

Задирієнко Дарина Сергіївна

(Полтава, Україна);

Бабенко Людмила Леонідівна

(Полтава, Україна)

Участь України у миротворчих місіях НАТО 47

Карт'яни Максим Олегович

(Полтава, Україна);

Бабенко Людмила Леонідівна

(Полтава, Україна)

Реформування збройних сил країн Східної Європи у контексті військових стандартів НАТО 59

- Коротка Анжела Вячеславівна*
(Полтава, Україна);
Бабенко Людмила Леонідівна
(Полтава, Україна)
Форми співпраці України і країн-членів НАТО
у сфері медичної реабілітації військовослужбовців 65
- Кузьменко Наталія Миколаївна*
(Суми, Україна)
Децентралізація та розвиток місцевих громад:
досвід Польщі та України 75
- Николаева Ирина Владимировна*
(Витебск, Беларусь)
Материнство в государственной идеологии и социальной
политике БССР в 1944 – начале 1950-х гг. 81
- Писарчук Андрій Вікторович*
(Полтава, Україна);
Тронько Тетяна Володимирівна
(Полтава, Україна)
Проблема німецької ідентичності після об'єднання
НДР та ФРН 88
- Пятрэнка Наталля Аляксандраўна*
(Віцебск, Беларусь);
Космач Венямін Аркадзьевіч
(Віцебск, Беларусь)
Асноўныя паказчыкі развіцця камунальнай гаспадаркі
і інжынернага абсталявання г. Віцебска ў 1941 і 1944 гг.:
параўнальная характарыстыка 93
- Самотуга Інна Сергіївна*
(Суми, Україна);
Снагоценко Валентина Володимирівна
(Суми, Україна)
Польське питання на Паризькій мирній конференції 96

<i>Самотуга Юлія Сергіївна</i> (Суми, Україна); <i>Снагоценко Валентина Володимирівна</i> (Суми, Україна) Утворення Чехословацької республіки у 1918 році	101
<i>Снагоценко Валентина Володимирівна</i> (Суми, Україна) Зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зв'язки Естонії на початку ХХІ століття	106
<i>Субоцін Аляксандр Аляксандравіч</i> (Віцебск, Беларусь) Стаханаўскі рух у сельскай гаспадарцы БССР падчас другой пяцігодкі (1935–1937 гг.)	111
<i>Тогалева Алена Дзмітрыеўна</i> (Віцебск, Беларусь) Пытанне беларускай дзяржаўнасці ў праграмных дакументах Беларускай сацыялістычнай грамады (сакавік – кастрычнік 1917 г.)	116
<i>Бубенько Тат'яна Станіславаўна</i> (Віцебск, Беларусь) Культурно-історыяцкія працэсы у Віцебскім Подвін'е у І тыс. н. э.	122
<i>Год Наталія Володимирівна</i> (Полтава, Україна) Ренесансний гуманізм і хрысціянська традиція у еўрапейському сацыякультурному прасторі	129
<i>Клименко Інесса Петрівна</i> (Кишинів, Молдова) Культурний розвиток Кишинева на початку ХХІ століття: тенденції і перспективи	139

- Котович Татьяна Викторовна*
(Витебск, Беларусь)
Педагогический метод Казимира Малевича как основа
Витебской художественной школы в XX и XXI вв. 143
- Крюковский Владимир Дмитриевич*
(Минск, Беларусь)
Военное обучение молодежи Витебска в январе 1919 года 153
- Лакно Александр Петрович*
(Полтава, Україна)
Особливості національно-культурного відродження
у Чорногорії та Сербії у XVIII-XIX ст. 160
- Лукьянова Валерия Андреевна*
(Витебск, Беларусь);
Дулов Анатолий Николаевич
(Витебск, Беларусь)
Молодежная культура в середине 1950-х –
начале 1980-х годов на примере города Витебска 176
- Медведєв Ігор Анатолійович*
(Тростянець, Україна)
Використання історичної спадщини часів
Великого князівства Литовського для розвитку туризму
(на прикладі Тростянецької ОТГ Сумської області) 183
- Мизярська Наталья Александровна*
(Витебск, Беларусь);
Лобач Владимир Александрович
(Полоцк, Беларусь)
Благотворительная деятельность дворянства Витебской
губернии в последней трети XIX – начале XX века 189
- Новикова Яна Владиславовна*
(Витебск, Беларусь);
Дулов Анатолий Николаевич
(Витебск, Беларусь)
Разработка туристического маршрута
«Бремен: дорогами сказок» 194

Одинець Олена Олександрівна
(Полтава, Україна);
Бабенко Людмила Леонідівна
(Полтава, Україна)
Особливості та специфіка навчального процесу
в земських навчальних закладах професійної освіти
Полтавщини в XIX – на початку XX століття 197

Пищулова Анастасія Павловна
(Витебск, Беларусь);
Дулов Анатолій Николаевич
(Витебск, Беларусь)
Зарождение футболу в Витебске в начале XX века 201

Рибачук Віктор Олексійович
(Полтава, Україна)
Відродження європейської культурної традиції
в творчості Т.С. Еліота 206

Рожкова Людмила Іванівна
(Суми, Україна)
Пам'ять про тоталітаризм у меморіально-
мистецькому просторі: європейський досвід 209

Рябокинъ Алина Александровна
(Полтава, Украина)
Переплетение римско-готской и римско-ирландской традиций
в музыкальной культуре Каролингского Возрождения 215

Сайбеков Максим Геннадійович
(Полтава, Україна)
Середньовічна європейська рецепція як сприйняття
й запозичення освітніх ідей Ісидора Севільського 223

Хромова Ольга Ігорівна
(Київ, Україна)
Конфлікти історичної пам'яті в контексті ставлення
до місць пам'яті: досвід пострадянських країн 230

Яценко Оксана Григорьевна
(Гомель, Беларусь)
Влияние технических достижений
на повседневную жизнь горожан Беларуси
(начало XX в.) 235

Беценко Тетяна Петрівна
(Суми, Україна)
Закономірності топонімічного назовництва
в системі топономастикону Сумського регіону 240

Беценко Тетяна Петрівна
(Суми, Україна)
Походження ойконіма Путивль (Сумська обл.) 243

Дарюга Едуард Васильович
(Полтава, Україна);
Рибачук Віктор Олексійович
(Полтава, Україна)
Характеристика Ісуса Христа та інтепретація
християнства у філософії Ф. Ніцше 248

Дулаў Анатоль Мікалаевіч
(Віцебск, Беларусь)
Дьярыгуш Самуіла Маскевіча як крыніца
ваеннай гісторыі XVII ст. 252

Єрмаков Вячеслав Володимирович
(Полтава, Україна)
Зміни природних ландшафтів в межах
Центральної та Південно-Східної Європи 259

Зленко Наталія Миколаївна
(Суми, Україна)
Демографічна ситуація в світі:
пошук балансу 263

- Іванова Валерія Валентинівна*
(Полтава, Україна);
Бабенко Людмила Леонідівна
(Полтава, Україна)
Провідні галузі народних промислів Полтавщини
XIX – початку XX століття 268
- Іванова Тат'яна Петровна*
(Вітебск, Беларусь)
Геополітичний підхід к изучению истории Беларуси 273
- Коломієць Анастасія Володимирівна*
(Полтава, Україна);
Шаповал Лариса Іванівна
(Полтава, Україна)
Обрядово-звичаєве призначення хустки
у весільній обрядовості українців 276
- Косов Александр Петрович*
(Вітебск, Беларусь)
Эволюция белорусско-российских отношений
во втором десятилетии XXI века: взгляд с Запада 283
- Лахно Олександр Петрович*
(Полтава, Україна)
Самвидав Спілки Церков Євангельських
християн-баптистів на теренах Радянського Союзу 290
- Лобода Дмитрий Александрович*
(Полтава, Украина)
«Неидеальное» правление женщин в эпоху
европейского Возрождения в историческом дискурсе 302
- Мацулевич Евгения Васильевна*
(Вітебск, Беларусь);
Николаева Ирина Владимировна
(Вітебск, Беларусь)
Центральная советская женская периодика
как источник по истории семьи в СССР
сер. 1940 – сер. 1960-х гг. 313

- Півавар Мікалай Васільевіч*
(Віцебск, Беларусь)
Магчымыя шляхі аптымізацыі публікацыі выданняў,
прысвечаных партызанскай барацьбе
на Віцебшчыне 1941–1944 гг. 317
- Семергей Наталія Володимирівна*
(Полтава, Україна)
Сучасні історики про ідею соборності як етос
українського національного руху імперської доби 322
- Тронько Тетяна Володимирівна*
(Полтава, Україна)
Мотиваційні засади благодійної діяльності
(історіографічний аспект) 325
- Цебрій Ірина Василівна*
(Полтава, Україна);
Прагер Людмила Олександрівна
(Мюнхен, ФРН)
Рання Реформація в Чехії в сучасному
європейському дискурсі 332
- Цимбалюк Олег Михайлович*
(Чикаго, США);
Вільховий Юрій Віталійович
(Полтава, Україна)
Історичні аспекти розвитку церкви меннонітів в Україні 339
- Шевкун Павел Викторович*
(Витебск, Беларусь)
Политико-ідеологічний дискурс міжконфесійних
отношень на території Северо-Западного края
Российской империи. 1825–1881 гг. 345